94

001
Зм-81

Հեղինակ
ԷՐՆԷՍԹ ԻՆԹԷՐՄԱՆ

Թարգմանիչ
Վ. ՋԷՅՔՈՒՆՑԵԱՆ

323.2
3-90

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Մաւուկ Ե. Գօչունեան
1913

323.2
Յոր-81

001
3-81
2 6 SEP 2005

Հրատ. Մ. Դ. Հնչ. Եռւս. Կ. Պոլսոյ Ռւսաց. Միաբեաց

ԳՐԱԴԱՐԱՆ «ԿԱՅԾ» Ի ԹԻ 3

ԷՐՆԷՍՔ ԻՒՆՔԷՐՄԱՆ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

1907
38909
4036

Թարգմանեց

ՎԱՀԱՆ ՋԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Մաւուկ Ց. Գօչունեան

Կ. ՊՕԼԻՍ 1913

ԱԵՏ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ Ա. ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

9 JUL 2013

94

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Գլուխ Ա.

ՊՐՕԼԷՏԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդկային պատմութիւնը կը բովանդակէ իր մէջ երկու կողմեր, մին բնական եւ միւսը անհատական։ Առանց բնականին գոյութիւն պիտի չունենար անհատական պատմութիւնը։ Մարդկային բնաշխարհումի (evolution) ուսումնասիրութիւնը ուրիմն, վերաբերութիւն է մարդկութեան զարգացման՝ թէ՛ կենսաբանական եւ թէ՛ անհատապիտական աշխարհներու մէջ։ Պատմութեան այս կերպ քննութեամբ մենք պիտի հասնինք այն եզրակացութեան թէ՝ մարդուն ընկերային զարգացումը ու իր գրաւած դիրքը սիներքի մէջ, կը կազմեն ընդհանուր համաչխարհային զարծողութեան (world-process) մէկ մասը։

Իմ ուսումնասիրութեանս մեթոտը պատմական մաթէրիալիզմն է։ Տնտեսական ու քաղաքական կեանքի մէջ մենք կ'առնենք որոշ գաղափարներ ու անոնց պատճեցումը գործնական կեանքին, կը վերառնենք անոնց ծագումը եւ կը գտնենք անհատական երեւոյթի մը մէջ։ Կենսաբանութեան մէջ նաեւ կան որոշ իրողութիւններ, որոց արմատը պէտք է վերառնել երկրին

նիւթին եւ ոգիներուն միւս մասերուն մէջ: Այս կերպով մենք գտած կը լինինք մարդկութեան մտաւոր ամբողջ գործունէութեան բանալին եւ հաստատուն հիմ մը, լուծելու ոգիներուն բոլոր առեղծուածները:

Ես կը խօսիմ իբրեւ պրօլէտար եւ սոսիալիստ: Ներկայացնել ինքզինքս մեկը, որ վերծ է դասակարգային ազդեցութենէ, պիտի լիներ կեղծիք: Չէ եղած եւ կարելի չէ երեւակայել գիտութիւն մը, որ ազատ չլինի զանազան դիտումներու տնտեսական ու դասակարգային միջավայրէն: Այո՛, գիտեմ անշուշտ թէ՝ կան ընդհանուր իրողութիւններ, որոնք առանց դասակարգի խարութեան կը վերաբերին բոլոր մարդկութեան: Բայց գիտեմ նաեւ, որ այդ նոյն սկզբունքներու գրական հողի վրայ պատշաճեցումը պատմական զանազան պայմաններու եւ մարդոց, ուսած է այլազան արդիւնքներ, որովհետեւ վերացական ճշմարտութիւնները վերացական պայմաններու մէջ միայն պատշաճելի են ընդհանուրին, իսկ երբ կ'իջնենք գրական միջավայրի մէջ, այնտեղ այդ սկզբունքները կ'ակսին արդիւնաւորիլ զանազան գոյներով: Ես յայտնեցի այս գաղափարները կանխելու այն քննադատանները, որոնք պիտի չ'ուզեն ընդունիլ պրօլետարական գիտութեան մը գոյութեան իրաւունքը: Բնականաբար ո եւէ նախադատութիւն նէգքիսէի մէջ միեւնոյն արդիւնքը պիտի տար, եթէ նա ապացուցէր կապիտալիստի մը կամ պրօլետարի մը կողմէ: Ճշմարտութիւնը նոյնը կը մնայ երբ խնդիրը վարկածի մասին է, բայց այդ նոյն ճշմարտութիւնը կը պահէ իր ձեւը գործնականին մէջ միայն եւ այն ժամանակ, երբ անոր պատշաճեցումը կեանքի մէջ չվնասեր տիրող դասակարգի շահերուն, հակառակ պարագային կապիտալիստ դասակարգը չուտով հրապարակ պիտի իջնէր պատասխանելու թէ՝ վերացական ճշմարտութիւնները պէտք ունին գործնական ուժի՝ ապացուցանելու իրենց ճշմարտութիւնը:

Բացի այս, ես գիտեմ թէ՝ իմ բոլոր գաղափարներս արդիւնք են իմ անցեալ ու ներկայ միջավայրներուս, ուստի բնական է որ իմ բոլոր խօսքերուս ու արտայայտութիւններուս մէջ պիտի գտնէք վիս դասակարգային գիտակցութեան տէր պրօլէտար մը, մկ անդամը պրօլետարական այն հակայ բանակին, որ ազատած է անգիտակցաբար կրկնելէ կապիտալիստական խորհուրդները: Ինձ համար պարզ է, որ գիտութիւն մը իր վերացական եզրակացութիւններուն մէջ որչափ ալ որ ճշմարտութիւններ պարունակէ, նա գոյութիւն չունի այն դասակարգին համար, որ իւր գործնական կերտառութիւններուն մէջ կը հակառակի անոր շահերուն: Պրօլէտարական բանակին համար գոյութիւն ունին միայն այն գիտութիւնները, որոնք ծնած են բուն իսկ իր կեանքէն եւ կը ճգնին վերացական սկզբունքը պատշաճեցնել իր գործնական կեանքի շահերուն:

Այս իմաստով ուրեմն ես կը յայտարարեմ, որ իմ գիտութիւնս պրօլէտարական գիտութիւնն է: Այսօրհանդերձ ես երբէք նպատակ չունիմ արհամարհելու այն՝ ինչ որ երեւան բերած են անցեալի պատժուած գիտնականները եւ կամ ո եւէ միջոցով կը ձգտին ներկայիս մէջ նոյն գիտականները աւելցնելու մարդկային գիտութեան չափարանին վրայ, միայն թէ պրօլէտարական գիտութիւնը կուզայ բացորոշապէս յայտնել յեղափոխական այն իրողութիւնը թէ՝ պրօլէտարը գիտէ այլեւս խորհիլ իրեն համար եւ կը մերժէ առանց քննադատութեան ընդունիլ այն վարդապետութիւնները, որոնք կը ներկայացնին իրեն ուրիշ դասակարգի մը անդամներուն կողմէ, թէ՝ նա կը նախընտրէ մտածել միշտ իր շահու տեսակէտէն, ինչպէս տնտեսագիտութեան եւ քաղաքական գիտութիւններու, նոյնպէս նաեւ գիտութեան միւս բոլոր ճիւղերու մէջ եւ թէ՝ նա իր նիւթական, այսինքն երկրային միջավայրի երեւոյթները կը վերլուծէ իր գիտութեան ակնոցով:

Պրոլէտարական գիտութիւնը կուգայ հակակիլ պրոլէտարական մտքի եւ մտածողութեան անկախութիւնը կապիտալիստական մտքի սիրալեռութիւններէն եւ քանի որ պրոլէտարիատը պատմական ամենամեծ յեղափոխական ասրը եւ ապագայ ընկերութեան սաղմն է, բնականաբար իր գիտութիւնը եւս կը ներկայացնէ յեղափոխական մեծ ոգին եւ ապագայ հասարակարգին փիլիսոփայութեան սաղմը:

Եթէ այս գիտութեան եզրակացութիւնները հաստատուն են պրոլետար գիտնականներու տեսակէտին, առարկութիւն չկայ ուրեմն, հակառակ պարագային յաղթանակը լուսադէմին վերապահուած է:

Տնտեսական կեանքը հիմնուած է կենսաբանական կարիքներու վրայ, որոնք են սննդառութիւն, հագուստ եւ բնակարան՝ մեր էութիւնն ու զարգացումը լրիւ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ծանօթանալ թէ՛ կենսաբանական և թէ՛ ընկերաբանական իրողութիւններուն:

Պրոլետարական վիճակագիրները կը հիմնուին միայն կենսաբանական իրողութիւններու վրայ, ինչպէս ծնունդները, ամուսնութիւնները, հիւանդութիւնները, մահերը, ոճիրները եւ պռունկութիւնները: Բայց պրոլետարական գիտնականները պատճառ եղանակով մը կ'անտեսեն այն յեղափոխական թելադրութիւնները, որոնք կուգան բուն իսկ իրենց այս ընկերաբանութեան եւ կենսաբանութեան միացումէն:

Ընդհակառակն, պրոլէտար գիտնականը կ'ընդունէ թէ՛ ընկերաբանական եւ կենսաբանական իրողութիւններու մէջ սերտ կապ կայ, նա կ'ըմբռնէ թէ՛ իր դասակարգային խոր գիտակցութիւնն ու պրոլետարական պատմական կոչումը թէ՛ կենսաբանական եւ թէ՛ ընկերաբանական հարցեր են, թէ՛ իր պրոլետարական միջավայրն է որ յառաջ կը բերէ փիլիսոփայական յայտնութիւններու եւ ուղեղի գործունէութեան այն հակայ զանազանութիւնը, որ կայ իր և վարձատ

պուրժուաներու միջեւ, որոնք կ'ապրին չքեղ տուներու մէջ եւ զերծ են ինկած միջավայրի մը ազդեցութիւններէն:

Հարկաւոր է չեչտել այս կէտը, որովհետեւ եղած են պուրժուական այն կարգի գիտուններ, որոնք չյաջողացան անտեսական գաղափարգերն ու առանձնահատկութիւնները սիրալեռութիւնը կենսաբանական անհրաժեշտութիւններ են:

Բայց պէտք է գիտնալ որ, դասակարգերու յառաջադիմութիւնը կենսաբանական անհրաժեշտութիւն մը չէ երբէք, անոր ծագումը պէտք է փնտռել անտեսական փոփոխութիւններու մէջ: Տնտեսական նպաստաւոր պայմաններ կը յառաջացնեն կենսաբանական առաւելութիւններ եւ այս երկու չարժուններու փոխազդեցութիւնով յառաջ կուգայ անտեսապէս սիրող դասակարգը, որ կը չարունակէ իր գոյութիւնը մինչեւ այն օրը, երբ ծայրահեղ հարստութիւնը, մէկ կողմէ անգործութիւնէ եւ միւս կողմէ ֆիզիքական ծայրայեղութիւնէ, յառաջ կը բերէ կարեւոր օրէնքներու եւ գործող անգամներու հիւծումը:

Որպէս զի այս խնդիրը կարենամ ներկայացնել իբր սիրեզերական բրոնէսին մէկ մասը, եւ մեր մեթոդը պաշտպանեմ այդ ամբողջ գործողութեան, ես պիտի քննեմ երեւոյթները միշտ նկատի ունենալով միջավայրը: Կէտը պայքար մ'է, զոր կը մղեն սիրեզերքի զանազան մասերը իրարու դէմ, պայքարին մէջ մէկը կը բարձրանայ իր միջավայրի միւս մասերուն վրայ: Եւ քանի որ մարդը կը խաղայ ամենակարեւոր դերը, մենք պիտի քննենք զինք այն պայքարին մէջ, որ կը մղէ նա՝ սիրեզերելու իր միջավայրին:

Գլուխ Ե.

ՄԵՐ ՄԵԿՆԱԿԷՏԸ

Իր միջավայրի վրայ մարդկային յաղթանակի մասին խօսելէ առաջ, նախ սահմանենք մեր եզրերը և այս կերպով հաստատ հիմերու վրայ գնենք չէնքը։

Ի՞նչ կը նշանակէ մարդ, ի՞նչ կը նշանակէ մարդու միջավայրը։ Այս հարցերուն պատասխանելէ առաջ պէտք ունինք մեկնակէտի մը։ Նաւը պատրաստ է ահեղու ծովուն բացերը, բայց նաւավարը նախ պարտաւոր է քարտէսի վրայ նշանակել դլուխ մը, վարոս մը և կամ այն տեսակ յայտնի կէտ մը, որու լայնութեան եւ երկայնութեան աստիճանները ծանօթ ըլլան։ Մենք կ'սկսինք մեր ճամբորդութեան բայց ու անստահան ծովերը, մեր նաւը պիտի միթճել անծանօթ գաղափարներու ովկէանին մէջ։ Ո՞ր է մեր առաջին մեկնակէտը։

Մարդը կը բաղկանայ մարմնէ, միտքէ և հոգիէ. այսպէս կ'ըսեն գոնէ անոնք, որոնք կընդունին, որ իրենք այս պատգամը ստացած են յայտնութեամբ, վերէն՝ անծանօթէն։ Բայց հմուտ փորձարկուներ երբ կ'աշխատին ճըշտել մտքի եւ հոգիի առանձին դիրքն ու նշանակութիւնը, այդ պահուն անա երեւան կուգայ անհամաձայնութիւնը այդ երկու կէտերու լայնութեան եւ երկայնութեան աստիճաններու մասին։ Այսու հանդերձ ընդհանրապէս ընդունուած ճշմարտութիւն մ'է թէ՝ ուղեղը, մասնաւոր գործունէութեան այդ գործարանը, կը կազմէ բոլոր երեւոյթներու անկիւնաքարը։

Ուրեմն մեր մեկնակէտը մարդկային ուղեղն է։ Ուղեղը չօշափելի է եւ իր դիրքը հաստատուած։ Անհրաժեշտ չ'է առ այժմ խիստ հետաքրքրութեամբ հետեւիլ իր ներքին գործունէութեան։ Նաւավարը պէտք չ'ունի պիտակներ թէ ինչո՞ւ կ'անցնին այն վարոսին մէջ, զոր ինք ընտրած էր իրեն մեկնակէտ։ Ուղեղը և իր դիրքը ծանօթ են մեզ այն աստիճան, որ մենք կարող ենք մեր հետազօտութիւններու համար ընտրել զայն իբր մեկնակէտ։

Մեզ համար անծանօթ իրողութիւն մը չ'է, որ ուղեղը մարդկային կազմախօսութեան մէկ մասը կը կազմէ։ Իր անմիջական միջավայրը կը ներկայանան մարմնոյն միւս մասերը. ուղեղը ուղղակի կապուած է կեդրոնական ջղային դրութեան հետ և այս դրութեան միջոցաւ նա յարաբերութեան կը մտնէ սրտին, թոքին, լեարդին, ստամոքսին, միաններու չարակցական հիւսուածքին և ոսկրային կմախքին հետ։ Ֆիզիքական ուղեղը և մարդուն միւս ֆիզիքական մասերը միասնաբար կը կազմեն մարդ անհատը, որ մենք երած ենք հոս մեր քննութեան առարկան։ Այս անհատը իր միւս նմանեներով կը կազմէ հասարակական մարդը, որու տարած յաղթութիւնները իր միջավայրի վրայ կը ներկայանան հոս մեր ուսումնասիրութեան առարկան։ Մենք կ'զբաղինք բնական մարդով միայն։

Արդ, ի՞նչ է այն միջավայրը, որու յաղթութեան կը ձգտի բնական մարդը։ Հարցը պարզաբանելէ առաջ տեսած եմ յիշատակել կարգ մը խնդիրներ, որոնք թեւիս ամանց համար պիտի թէին խիստ պարզ. բայց մեր ուսումնասիրութեան մէջ չկան պարզ ու անպէտ խնդիրներ բացի այն, որ գիտութիւնը չէ կարողացած ըմբռնել իր ներածական (inductive) և վերլուծական մեթոտներովը։ Մարդկային միջավայրի մէջ ամենաստարդ ուսանպէտ բաներ կարծուածէն խիստ աւելի մեծ աղդեցութիւններ ունի մարդուն վրայ։

Արդ մարդկային միջավայրը կը բաղկանայ իր մարթը ծածկող հագուստներէն, այն չէնքէն, որու մէջ կը բնակի և կը մնանի նա, գինք կենդանի պահող կերակուրէն, իր չուրջը ապրող մարդոցմէն, կինէրէն և մանուկներէն, եթէ աւելի առաջ երթանք, պիտի ըսենք, գիւղերէն, գիւղաքաղաքներէն և քաղաքներէն, որոց մէջ հաստատած է նա իր բնակութիւնը, ապա իր նահանգէն, պետութենէն, ազգութենէն և անոնց ամրողջ բնակչու-

թենէն՝ իրենց ընկերային կազմակերպութեամբ, արտադրութեան եղանակներով և պատմական վիճակով. դեռ աւելի առաջ ու մարդուն միջավայրի իրը բնակութեան պիտի գանենք իր ընչաւորութեան ծառայող օդը, կլիման, հողը, ծովին ու ծառը, կենդանիները, աղբիւրները, գետերն ու լիճերը, ծովերը, լեռները և չէ թէ անոնք միայն, որոնք կը գանուին իր չուրջը, այլ այն բոլորը, որոնք ցրուած են երկրագունտին երեսը: Աչխարհէն դուրս բարձրանալով կը գանենք դեռ երկիրը չրջապատող աստղային դրութիւնը, լուսինը, մոլորակները ու անոնց արբանեակները, արևը, հաստատուն աստղերը, ծիրկաթինը և ամեզերքի միւս բոլոր երևելի և աներևոյթ մասերը: Այս բոլորը, որոնք միշտ կը նկատուին բնական իրեր, կը կազմեն ֆիզիքական ուղեղին միջավայրը: Փոխադարձաբար իմ ուղեղս ևս կը կազմի այս իրերէն մէկին կամ միւսին միջավայրին մէկ մասը: Տիեզերքի ամբողջը մասին և մասը ամբողջին միջավայրն են: Առանց ամեզերքի ամենափոքր մասին՝ միւսները կը մնան թերի:

Այսու հանդերձ կան ոմանք, որոնք կրնան ասարկել թէ միաքը, հոգին և աչխարհի մնացած բոլոր անձանօթ իրերը ևս կը կազմեն մեր ուղեղի ամեզերական միջավայրի մէկ մասը. ճշմարիտ է այս. եթէ նոյնիսկ հոգին և միաքը լինէին սոսկ երևակայական բացատրութիւններ այսու հանդերձ անոնք պիտի չդադրէին գործեալ մեր ուղեղի միջավայրին մէկ մասը լինելէ: Եոթնագրենք պրահաչական ասարակ մը միջավայրի մէկ մասը կազմող Ռ. Ե. Զ. անձանօթ քանակութիւնները, չէ՞ որ անձանօթները պարզելու և խնդիրը լուծելու համար պէտք է հիմնուած լինիլ ծանօթ քանակութիւններու վրայ: Գործողութեան ընթացքին յաճախ անհրաժեչտ կ՚ըլլայ որ անձանօթի կամ անձանօթներու արժէքը հաւասարեցուած եղած է զերօյի:

Բոլորովին անհաւանական չէ, որ մենք միաք և հոգի պիտի բացատրութիւններու տակ գանէինք զերօյի համար

ժէք քանակութիւն մը, երբ ձեռնարկէինք լուծելու մարդուն և իր միջավայրին հաւասարութիւնը:

Ամէն պարագայի տակ մարդուն և իրմէ միջավայրին հաւասարութիւնը լուծելու համար մեր գործողութիւնը հիմնուած պէտք է ըլլայ ծանօթ քանակութիւններու վրայ: Ու ես երբեմն երբ կը գործածեմ միաք և հոգի բացատրութիւնները, կ՚ուզեմ ակնարկել միմիայն ուղեղին գործունէութիւններուն: Մեր ճամբորդութեան վախճանին մենք կարող պիտի ըլլանք աւելի լաւ կերպով ըմբռնել թէ՝ հոգին և միաքը ուրիչ բաներ չեն եթէ ոչ ուղեղի գործունէութիւնները:

Գլուխ Գ.

ՓԻԼԻՍՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մենք մեկնակէտ ունենալով մարդուն նիւթական ուղեղը, կ՚սկսինք մեր քննութիւնը բնաւորութեան եւ բնաւորական վարիածներու նկատմամբ:

Անյիչատակ ժամանակներէ իվեր մարդկային միաքը դէմ յանդիման գտած է ինքզինք երեք գլխաւոր առեղծուածներու, որք են, Ա. սիեզերքի Բ. կեանքի Գ. մարդուն ծագումը: Այս հարցերու լուծումով մարդիկ զբաղած են պատասխանած ըլլալ հետևեալ հարցերուն. ի՞նչ պիտի ըլլայ սիեզերքի ճակատագիրը, ի՞նչ է կեանքի և մահուան յարաբերութիւնը. Անհատական կեանքը ունի՞ անհատական անմահութիւն: Բնաչրջական վարիածներու բուն էութիւնը կը կազմեն բոլոր այն չարժքերը, որոնք անցնալ դարերու մէջ չռայլած են լուծելու այս հանելուկները:

Բնաչրջութիւն կը նչանակէ զարգացում և չատ

անգամ ըմբռնուած է ուղիղ գիծով դէպի յառաջ շարժում մը. բայց պէտք է ըսել որ արեգերական բնաչրջութեան շարժումը նկատելի բոլոր ձեւերուն դէպի յառաջ անընդմիջելի զարգացում մը չէ եղած: Շարժումը ունի իր յառաջխաղացումն ու նահանջը: Տիեզերական կեանքի իւրաքանչիւր սահմանի մէջ, արեգերքի մէկ մասը իր արշաւի ընթացքին կը բարձրանայ միշտ դէպի վեր, մինչ ուրիշները վար կը հակին: Բայց այս հակադարձ շարժումներու ընդհանուր գումարէն կարելի է եզրակացնել և այն՝ որ արեգերքի մէկ մասը սահմանաբար կ'ակսի գերակչիռ դիրք գրաւել միւսներուն վրայ, այնպէս որ, այսինչ չրջանի ակրապետող տարրը ուրիշ չրջանի մը մէջ կանցնի ակրապետուղի, հնթակայի դիրքին, մինչեւ որ ընդհանուր կեանքի գործունէութեան դեկը կը կեդրոնանայ յանձին մէկ ազգակի, որ իր կարգին կուգայ վերջակէտը դնել այդ երեւութապէս անսպառանակ թուղ տարրերու անիշխանական խառնուածքին եւ շարժումը գիտակից ու կազմակերպուած ձեւով մը առաջնորդել դէպի կանխատեսած նպատակը:

Տիեզերքի ամեն մէկ հիւլէ զերծ չէ այս յառաջդիմական եւ հետադիմական շարժումներու ազդեցութենէն: Այդ միեւնոյն կեանքն է, որ կը վարէ նիւթին զանգուածը, ինչպէս նաեւ անոր ամենայատկին մասնիկը: Ուրեմն ո՞վ կարող է զարմանալ երբ մենք նոյն երեւոյթի արտայայտութիւնը նշմարենք մարդկային գաղափարներու մէջ, այնպէս՝ ինչպէս արտայայտած է նա արդէն պատմութեան էջերուն մէջ:

Աչխարհի մէջ ամեն բանի գոյութեան գլխաւոր երեւոյթներն են ծնիլ, աճիլ, քայքայուիլ ու մեռնիլ. հինները գոյութեան այս երեւոյթներէն երեւան բերած էին ձեւափոխութեան գաղափարը, որ իրենց ունեցած բնական պատմութեան և արտադրութեան գործիքներուն համեմատ, եղած էր խիստ կոշտ ու տարտամ: Զգէ ակնարկ մը հին Ցոյն եւ Հռոմայեցի աչխարհագիրներու քարտէզներուն վրայ եւ պիտի տեսնես թէ որչափ սան-

մանափակ էր անոնց ծանօթութիւնը աչխարհի մակերեսի նկատմամբ: Անոնց աստեղագիտութիւնը խանձարուրի մէջ էր դեռ: Աւազէ հայելիներ, արեւացոյցներ եւ աստեղացոյցներ (astrolabs) կը կազմէին իրենց գիտական գործիքները: Գոյութիւն չ'ունէր ընդհանուր դաստիարակութիւնը: Փոխադրութեան եւ յարաբերութեան միջոցները կը գտնուէին սազմնային վիճակի մէջ: Համեմատելով ներկայ դարու հետ, հին պատմութեան էն զարգացած չրջաններու մէջ իսկ նաւերու միջոցով ազգերու յարաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը խիստ սահմանափակ դրութեան մէջ կը գտնէր: Այնպէս կը նկատուէր թէ անցաւոր կեանքը կը պատչաճի միմիայն մարգուն, կենդանիներուն, բոյսերուն եւ անոնց արտադրութիւններուն, իսկ մնացածները անջնջելի են եւ յաւիտենական:

Կեանքի այս չրջանին մէջ բնական էր որ մարդիկ հայեցողական կերպով միայն պատասխանէին վերեւ յիշուած երեք առեղծուածներուն: Գրական փաստեր դեռ չէին հաւաքուած եւ քանի որ մարգուն մտածողութիւնը կեդրոնացած էր միայն իր անձին չուրջ, բնական էր որ նա՝ աչխարհը, այսինքն իր երկրային բնակարանը, նկատէր արեգերքի կեդրոնը եւ ինքզինքը՝ կեանքի առանցքը: Հին մարգուն համար աչխարհը տափարակ ափսէ մ'էր, որուն սահմաններն էին արեւմտեան Հերակլէսի կոթողները (Ճիպրալթարի նեղուցը), իսկ քիչ վերջը Հռոմի պետութեան եւ Փիւնիկեան վաճառականութեան ծաւալումով՝ Սալանտեան ովկիանոսը, Արեւելքէն առասպելային Կասպեան (Հնգկաստան) որ կ'ենթադրէր թէ հասնի կ'երկարէր մինչեւ Կրճնիչի լայնութեան 75°, հիւսիսէն՝ լայնութեան 55°, իսկ Հարաւէն՝ Սահարայի անապատը: Ինչ կար այս սահմաններէն անդին, առասպելները միայն կարող էին պատմել: Աչխարհի մասին համապատասխան ըմբռնողութիւն մը երեւան եկաւ Ալեքսանդրիոյ մէջ Պաղեմիոսի կողմէ:

Պաղեմիոս առաջ, լաւ ընդհանուր ըմբռնողութեան, երկինքը դեռեւսած էր երկրին ափսէին վրայ, դատարկ

կիսագունտի մը նման: Աստղերը գունտին վրայ հաստատուած էին եւ կամ երկնային առաջնորդներ կը վարէին զանոնք:

Տիեզերքի եւ մարդուն ծագումը քօղարկուած էր միսթիք առասպելներով եւ կրօնական ցնդաբանութիւններով: Աստուածներու եւ կիսաստուածներու Յունական, Պուդդայական, Գերմանական եւ ասպ Նորվեկիական բոլոր առասպելները կը պատկերացնեն այս շրջանի մարդուն փիլիսոփայութեան աստիճանը: Մարդը ենթարկուած էր միսթիք ուժերու եւ մահանալէ վերջ իր ճակատագիրը եւս կը թւէր իրեն միսթիք, ինչպէս զինք կառավարող ուժերը: Մարդուն միջավայրին մէջ այն բոլոր երեւոյթները, որոնք իր մեկնաբանութեան սահմանէն դուրս կը մնային, անոնք բոլորը եղան պաշտամունքի եւ սարսափի առարկաներ: Պաղոմէոս իր «Համաձայնութիւն, Յօսքեր Երկնքի Մաթիմաթիքական Կազմութեան նկատմամբ» անուն գրքովը աշխատեցաւ առաջադիմական կարգ մը խնդիրներ դնել գիտական հողի վրայ: Իր գործը մեծ արժէք ունէր անշուշտ իր ժամանակին: Սակայն Աղեքսանդրի մահէն դար մը վերջ: Բայց պատմութիւնը յարմար պայմաններ չէր տուած իրեն եւ ուստի նա ալ կարող չեղաւ ազատագրել ինքզինք այն գաղափարէն թէ՝ երկիրը տիեզերքի կեդրոնն էր եւ մարդը ստեղծագործութեան կեդրոնական առարկան:

Երբ մարդիկ սկսան գործածել երկաթ, պղինձ, փայտ եւ գործիքներու զարգացումով երեւան եկաւ աշխատանքի բաժանումը, երբ հին տոհմային խումբը իր պարզ արիւնակցական յարաբերութիւնով ենթարկուեցաւ տնտեսական այս վոխհրումներուն, երբ նախկին ցեղին անդամներուն հասարակական յարաբերութեան փոխարէն տեղական (local) անհատական սեփականութիւնը ծայր տալ սկսաւ, երբ ապրուստի միջոցները բազմացան եւ անգործ ազատարկներու դասակարգ մը սկսաւ ծանրանալ գերի կոչուղ աշխատաւոր բնակչութեան ուսերուն վրայ, անա այն ժամանակէն սկսեալ աշխարհի

առեղծուածներու ուսումնասիրութիւնը մտաւ իր նոր շրջանին մէջ:

Այն տեղն մենք կը գանենք, որ հին հաւատքներու աստիճանական հիւծումէն երեւան կուգան մտածողներու դպրոցներ, որոնք իրենց գաղափարները կը հիմնեն չօշափելի իրողութիւններէ աւելի լուրջ քննութիւններու վրայ: Աշխարհի կազմութեան մասին ընդհանուր ըմբռնողութիւնները սկսան կատարելագործուիլ: Աշխարհի առեղծուածներու մակածական (inductive) եղանակով եւ փորձառական իրողութիւններով լուծելու ընդհանուր միտումներու կողքին կը զարգանայ նաեւ մարդոց յարաբերութիւններու մասին քննադատութիւնը, փորձեր կ'ըլլան գիտնալու թէ՝ ինչ են բարին ու չարին, ուղիղն ու սխալին նշանակութիւնները: Երբ բազմաստուածութիւնը տեղի կուտայ համայնաստուածութեան, մտածումի գաղտնի վրայ նեղութապաշտութիւնը կը բաղխի գաղափարապաշտութեան: Հոս նեղութապաշտութեան ծագումը առաջին նշադրոտ արտացոլացումն է հին ընկերութեան մէջ ծագում առած դասակարգային պայքարին: Եւ աշխարհի բոլոր փիլիսոփայութիւնները, ինչպէս նաեւ բոլոր գիտութիւնները, կրած են ու կը կրեն այս պայքարի դրոշմը: Նոյն երեւոյթը կը նշմարուի կոմիքիւկիոսի վարդապետութիւններուն մէջ, աղաղակող ճշմարտութիւն կը դառնայ հրէական մարգարէներու բերնին մէջ: Հին Յունաստանի եւ Հռոմի բոլոր փիլիսոփաները անխուսափելիօրէն կրած են դասակարգային պայքարի այդ ազդեցութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Դ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ՔԱՂԱՔ ՄԸ ԴԻՊ ՔԱՌԱՋ

Հին Յունաստանի մէջ 750—450 (Ն. Ք.) թուականը կը ներկայացնէ փոխանցման շրջան մը. ընկերութիւնը նախնական ձևէն կանցնէր դասակարգային տիրապետութեան սկզբնական վիճակին: Այս երևոյթը իր արտայայտութիւնը ունեցած է նախ այդ շրջանի փիլիսոփայութեան մէջ: Յունական պատմութեան նախնական շրջանի այդ 300 տարուան ընթացքին ծրնունդ առած նիւթապաշտ փիլիսոփաներուն մէջ ներկայ պրօլետարիատի համար հետաքրքիր երկու անձնաւորութիւններ կան, որք են՝ Անաքզիմանտր, Հերակլիտէս և Էմբիտոքլէս:

Հին Յոյներուն մէջ առնք առաջին փիլիսոփաներն են, որոնք փնտռած են բնական ուժի մը բացատրելու տիեզերքը իր բոլոր երևոյթներով: Իրենց փիլիսոփայութիւնը բնափիլիսոփայութիւնն էր և արտաքին պէտք էր սահմանափակած ըլլար իրենց շրջանի գիտական ծանօթութիւններով: Իսկ այս վերջինները իրենց կարգին սահմանափակած էին գործիքներու զարգացման աստիճանով և համապատասխան արտադրութեան եղանակներով: Այդ շրջանի գործիքները և գիւղերու աշխատութիւնները իրարու հետ ընկերութեան, չուտով բնա-փիլիսոփաները բերին այն եզրակացութեան թէ՝ իրենց ըմբռնումի (perception) կարողութիւնը խիստ սահմանափակ է: Եւ ուստի հին Յունական փիլիսոփաներէն ոչ մէկը կարող եղած է աշխարհի հարցերու (probleme) նկատմամբ իր տուած լուծումին մէջ, անցնիլ վարկածէ անդին: Այս փիլիսոփաներու ընդհանուր յատկանիշն է գանգատիլ մարդկային ըմբռնումի անկատար միջոցներուն դէմ:

Անաքզիմանտր կ'ընդունէր թէ՝ նիւթին թաւալումով և կազային մարմիններու խտացումով յառաջացած են անթիւ աշխարհներ, ի թիւս որոց նաև մեր երկիրը: Այս տեսութիւնով, Անաքզիմանտր կանխեց Քանտի միգամածային վարկածը, որ երեսուն եկաւ 2400 տարի վերջ, 1755 Յունիսին հրատարակած «Բնական պատմութիւն և Երկնքի Վարկածը» անուն գրքին մէջ: Անաքզիմանտր չէ թէ միայն Քանտի և Լափլասի նախակարապետը եղած է տիեզերագիտութեան մէջ, այլ նաև կենսաբանութեան մէջ եւս արտայայտած է այն կարգի գաղափարներ, որոնք ապա զարգացուցին ու կատարելագործեցին Լամարք և Տարվին. զորօրինակ, Անաքզիմանտր կը պնդէ որ կեանքը յառաջացած է ջուրին մէջ, արեւի ազդեցութեան տակ և թէ կենդանիներն ու բոյսերը ծնունդ են կեանքի այդ նախնական ձևերուն: Բայ իրեն, մարդը ծագած է ձուկի նման կենդանիէ մը:

Անաքզիմանտրէ 100 տարի վերջ նման գաղափարներ այտայտած է նաև Հերակլիտէս, որ կ'ընդունէր թէ՝ ամբողջ տիեզերքի մէջ կը նչմարուի չարժում մը դէպ յառաջ, թէ՝ ամէն ձեւ չարունակ կը փոխուի և թէ «Պայքարը ամէն բանի հայրն է». Հերակլիտէս այս կերպով կը կանխէր Տարվինի զոյութեան կռիւի տեսութիւնը:

Քիչ վերջ Էմբիտոկլէս աւելի զարգացուց այս գաղափարները:

Իր յորդորական (didactic) բանաստեղծութիւններուն մէջ կ'երգէ նա. «Շատ, շատ առաջ, աղջիկ կամ պատ, ես ծաղիկ մ'էի, թուչուն մը կամ ձուկ մը»: Էմբիտոկլէս կ'ընդունի նաև որ, աւելութիւն եւ սէր երկու գործօն ազդակներ են, որոնք կը պայմանաւորեն ամէն կարգի բնաչրջում: Այս տեսութիւնը արդէն կը պարզէ մեզ իր սաղմնային վիճակին մէջ հելլէններու (atome) ձգողական և վանողական ուժերու միացումին սկզբունքը:

Նշանակելի է նաև այն պարագան որ Էմբիտոկլէս

338909

ձեւ ափոխութիւններու մէջ նպատակ չէր տեսներ. [illegible] մը՝ որ իր լուծումը տացաւ յանձին Տարվինի, երբ նա իր «Ծագումն Տեսակաց» անուն գրքին մէջ պարզեց թէ՝ ինչպէ՞ս մեքենական եղանակներով, առանց տիեզերական ղեկավարող մտքի մը հակողութեան, կարող են նպատակայարմար ձեւեր երեւան գալ:

Պարսկական պատերազմներու յաղթական ելքէ մը վերջ Աթէնքի հարստութիւնն ու ճարտարարուեստը սկսաւ զարգանալ, հետեւաբար դասակարգերու խրամատը ընդլայնեցաւ և պայքարը ընդարձակեցաւ աւելի լայն ասպարէզի վրայ: Փոքր սեփականատէրերը ներկայացուցիչներն էին Ռամկավարութեան (մի միայն ազատանիներուն մէջեւ), որոնց կը հակառակէին հարուստ ազատանիները: Դասակարգային այս պայքարը կարտացոլացնայ նաև նախկին բնափիլիսոփաներէն ի մասնաւորի Տէմոքրիտէսի, Եպիկիւրոսի և իրենց յետագիմական ընդդիմադիրներու՝ Սոկրատի, Պղատոնի և Արիստոտէլի փիլիսոփայութիւններու մէջ:

Տէմոքրիտէսի գաղափարները ազդուած են պինք կանխող նիւթապաշտ փիլիսոփաներէ: Նա կը պնդէ որ կան միայն հիւլէներ (atome) և պարապ միջոց: Հիւլէները ձեւով և թիւով անսահման են և չարունակաբար կան շարժման մէջ. միջոցին մէջ ծանր հիւլէները աւելի ագրագ կ'իյնան և իրենց անկումին մէջ կը բաղխեն փոքրերուն ու բախման ուժով կը նետեն զանոնք մէկ կողմ. հիւլէները այսպէս չարունակելով թաւալող չարժումը, իրենց բոլորտիքը կը հաւաքեն ուրիշ մարմիններ և կը կազմեն առաջին գունդը: Հիւլէները ներքին փոփոխութեան չեն ենթարկուիր, անոնք կ'ազդեն իրարու վրայ մի միայն ճնշումով կամ բաղխումով: Մարդոց հոգին կազմուած է նուրբ ու ողորկ հիւլէներէ՝ ինչպէս կրակին հիւլէն: Այս հիւլէները կը թափանցեն ամբողջ մարմնոյն մէջ և յառաջ կը բերեն կեանքի երեւոյթը:

Տէմոքրիտէսի սկզբունքները իրենց սաղմնային վի-

ճակի մէջ կը պարփակեն գրեթէ ներկայ նիւթապաշտ փիլիսոփաներու բոլոր գլխաւոր տեսակէտները եւ ճիշտ ինչպէս որ նա կը ներկայացնէր Աթէնքի ընկերութեան բնաչրջական տարրը, նոյնպէս ալ յաջորդ պատմական շրջաններու մէջ ընկերութեան յեղափոխական տարրը էն զօրաւոր պինքերը գտած է նիւթապաշտական գիտութեան մէջ, մինչ յետադիմութիւնը կրթնած է խէժալիատական բնազանցական փիլիսոփայութեան:

Հոս պէտք է դիտել տալ որ չատ անգամ անհատ խէժալիատը եւ կամ բնազանցական փիլիսոփան անհրաժեշտ չէ որ դիտումնաւոր կերպով մտադրէ իր փիլիսոփայութեամբ յառաջացնել քաղաքական յետադիմական արդիւնք: Փիլիսոփան մտադրէ կամ ոչ, այդ գաղափարներու գոյութիւնը ինքնին կը բաւէ օգտագործելու զանոնք ի նպաստ յետադիմութեան:

Օրինակի նամար երբ Աթէնքի մէջ հակայեղափոխութիւնը ծաւալ գտաւ և Սոկրատ, որ ծնած էր ինքն իսկ Սոփեաններէն, սկսաւ յարձակիլ անոնց վրայ, երբէք դիտակից չէր այն ճշմարտութեան թէ՝ ինք յարձակելով Սոփեաններու բնական և մարդկայնական(humanitarian) փիլիսոփայութեան վրայ, կը հարուածէ այն գաղափարական յենարանը, որու կրթնած էր տէմոքրատին: Ու երբ նա իր վարդապետութիւններու մէջ իր հայրենակիցներու բարոյական կեանքի բարւոքումը որոնելէս կը վնասէր ճշմարիտ գիտութեան մէջ, նա էապէս գիտութեան մասին իր ունեցած բնազանցական տեսութեամբ գաղափարական զէնքեր կը մատակարարէր ապնապետական յետադիմութեան ընդդէմ Աթենական տէմոքրատի փորձառական գիտութեան: Բայց ոչ Սոկրատ եւ ոչ ալ Սոփեաններ կարող էին դուրս գալ իրենց գաղափարներու անկատար շրջանակէն, որովհետեւ թէ՛ Աթենական տէմոքրատին և թէ իր ապնապետական թշնամին իրենց օրէնք ունէին գերութիւնը և կը ճգնէին հիմնուիլ անբարոյական սկզբունքի մը՝ գերութեան վրայ հիմնուած չարաբերական պայմաններէն եղ-

բակացնել այն տեսակ գաղափարները, որոնք տեւական ըլլալին ամէն ժամանակի համար: Աթէնքի մէջ տէմոքրատիի և ազնուապետութեան անտեսական կազմի ներքին ներհակութիւնները տապալեցին երկուքը միասին և երկոց հետ ինկաւ նաև երկոց ժամանակի փիլիսոփայութիւնը:

Այս է պատմութեան վճռականը. երբ պրօլէտարական ո՛եւ է շարժում կ'աշխատի իւրացնել գերբնական փիլիսոփայութենց և կամ կրօնքներու յետադիմական հոսանքը, նա անմիջապէս կ'ենթարկուի յետադիմութեան հարուածին, ինչպէս կարելի է նշմարել Քրիստոնէութեան ծագման մէջ: Ընդհակառակը նորաբողբոջ գաղափարքը սիրող դասակարգին հետ իր ունեցած սոյքարին մէջ վերադարձ մը կ'ընէ դէպի մաթերիալիզմը, բայց չուտով կը լքէ զայն և կը յարի իդէալիզմի, երբ մաթերիալիզմը կը պաշտպանէ պրօլէտարական յեղափոխութեան չահերը: Այս սկզբունքը ճշմարիտ է նաև այս օրուան կապիտալիստ դասակարգին համար: Ներկայի սիրող դասակարգը երբ սկսաւ իր սոյքարը սիրող ազատագութեան դէմ, սոսկացաւ մաթերիալիստական փիլիսոփայութեան և փորձառական գիտութեան օգնութեան դիմել, որովհետև միջնադարեան եկեղեցին պատմականապէս միացած էր աւատապետութեան, և թէ այսպէս կը պահանջէր նոյն իսկ երկոց վաճառական չահը: Բայց այժմ, երբ այս գիտութիւնով սկսաւ ղինուիլ ներկայ նորածագ պրօլէտարիատը, կապիտալիզմը առժամապէս սկսաւ դաշնակցիլ գարձեալ բնազանցական փիլիսոփայութեան և միսթիք կրօնքին հետ: Մաթերիալիզմը յեղափոխութեան ազախինն է և ազատ անոր ոչ մէկ պրօլէտարական չարժում իր բնաչքջումի պատմական պահանջները կը լրացնէ:

Թէ ինչ սահմանի յետադիմական յատկանիշ կը մարմնացնէր իր մէջ հակասութեանները փիլիսոփայութիւնը, այդ աւելի պարզ կերպով յայտնուեցաւ Սոկրատի յաջորդներու մէջ: Երբ Ենականները ու Սայրենականները միրճուեցան գործնական բարոյագիտութեան մէջ և արիստարխեցին Սոկրատեան փիլիսոփայութեան հայեցողական մասը, այն ժամանակ Պղատոն և ապա Արիստոտէլ այդ փիլիսոփայութեան տէրն հայեցողական թիփը նկարագրեր: Այս փիլիսոփայութիւնը կը յատկանշէ Աթենական աէմոքրատիի կատարեալ անկումը, նախկին նիւթապաշտ Մոնիզմի անյաջողութիւնը և փորձառական գիտութեան դէմ մտքի բնազանցական բռնութեան և իդէալիստական տուալիզմի յաղթանակը: Պղատոնի փիլիսոփայութեան յետադիմական նկարագիրը դրոշմած է իր «Հանրապետութիւն»ի ամէն մէկ էջին վրայ. դրութիւն մը, որ նա մտադիր էր իրականացնել օտար բռնապետներու միջոցով, առանց իր հայրենակիցներու գործակցութիւնը խնդրելու: Սոկրատի քաղաքական աչակերտները յետադիմական տրամաբանութիւնը զարգացուցին իր բոլոր ընդարձակութեամբը:

Աթէնքի աէմոքրատին կ'առեր Քսենոփոնն ու Ալկիպիատէսը, որովհետև այս վերջիններս դաշնակցեցան աւատական Սպարթայի հետ ընդդէմ Աթէնքի աէմոքրատական յառաջխաղացումին:

Արիստոտէլ իր բնական պատմութեան մասին գրած երկերու մէջ յետադարձ մ'ունեցած է դէպի բնութիւնը: Բնական իրերու հետ ունեցած իր չփման ժամանակ Արիստոտէլ սոսկացաւ ընդունիլ նիւթին և մտքին համագործակցութիւնը, մինչ Պղատոն միտքը կը դնէր նիւթէն դուրս, գերադասելով զայն նիւթէն և ընդունելով անոր գլխաւոր տարրը: Այս կերպով Արիստոտէլ վերականգնեց Պղատոնի տուալիզմը, միացուց բնական գիտութիւնը հայեցողական փիլիսոփայութեան հետ և յաջորդող դարերու մէջ եղաւ իդէալը յետադիմութեան առաքեալներուն՝ որոնք յառաջացող փորձառական գիտութեան առջև սոսկացած էին իրենց հայեցողական հաւատքը պաշտպանելու փորձառական իրողութիւններու: Պղատոն-Արիստոտէլեան փիլիսոփայութիւնը իր կեղծ գիտական յատկանիշով և-

զաւ Բիւզանդական յեռադիմութեան վայրկեանին ընդդէմ Պրօլէտարական Քրիստոնէութեան, և միջին դարու սքօլաստիկ մտածողներու աղօթքի հարազատ ընկերը։

Եպիկիւրոսով, մաթէրիալիստական մօնիզմը ըրաւ իր վերջին մեծ ժէստը վերակենդանացնելու ինքզինքը Յունական աշխարհին մէջ. բայց իր շրջանին այս աշխարհը արդէն Մեծն Աղէքսանդրի յաղթութեամբ հասած էր իր քայքայման վերջին աստիճաններուն։ Եպիկիւրոս չանաց ապացուցանել որ միտքը, իբրև չօշափելի իր, կը կազմէ մէկ մասը հիւլէական աշխարհի։ Հոս կը տեսնենք որ Եպիկիւրոս առաջին թեթեւ չանքը կ'ընէ խորտակելու Տէմոքրիտէսի կոշտ ճակատագրականութեան և նախասահմանութեան վարկածը. Տէմոքրիտէս կ'ընդունէր որ հիւլէները կարող են միայն իյնալ և հակազդեցութեամբ վեր ցատկել։ Եպիկիւրոս ապացուցուց որ հիւլէները կարող են իրենց չարժման մէջ ուղիղ գծէն չեղումներ ունենալ։ Բայց այդ դարերու մէջ գիտական հետազօտութեանց համար փորձառական միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ Եպիկիւրոսի, ինչպէս նաև իր յաջորդներու վարկածները կարելի չեղաւ ապացուցանել գրական կերպով։

Յունական քաղաքակրթութեան քայքայումով, Յունական փիլիսոփայութիւնը անցաւ այնտեղակ մարդոց, որոնք կը ներկայացնէին տարբեր միջավայր եւ տարբեր դասակարգեր։ Հոս Յունական փիլիսոփայութիւնը պատչաճեցաւ իր նոր միջավայրին և պայմաններուն։

Գլուխ Ե.

ՔԱՅԼ ՄԸ ԴԷՊԻ ԵՏ

ՀՌՈՎՄԻ ՄԷՋ

Երբ Յունական փիլիսոփայութիւնը կը մագլցէր իր մեծութեան բարձունքներուն վրայ, Հռովմ կ'աշխատէր հպատակեցնել Իտալական թերակղզին։ Ու երբ Պաղեստոս Փիլատէփոս Եգիպտոսի մէջ կը չարունակէր արեւելական, գիտութեան ու գրականութեան չէնքը բարձրացնել իր հանճարեղ նախահայրերու ձգած սիւներուն վրայ, Հռովմ Կարկեդոնի մէջ իր ունեցած առաջին արշաւանքով կ'սկսէր աշխարհակալութեան։ Հռովմը միշտ չըրջապատած էր ներքին ու արտաքին տագնապներով եւ ուստի Հռովմայեցի առաջնորդներ ստիպուած էին աւելի ուշ դարձնել կեանքի գործնական կողմին՝ քան հայեցողութիւններու։

Աւելի վերջ, երբ զարգացաւ Հռովմէական աշխարհը, ներքին դասակարգային պայքարն ու արտաքին յաղթական պատերազմները ստիպեցին Հռովմը բազմապատկելու իր միջոցները, զինուորական ուժը պահպանումին համար։ Եւ քիչ վերջ հին Յունաստանի նըւաճման Հռովմի մէջ ևս հարուստ դասակարգ մ'սկսաւ ծաղկեցնել արեւստ եւ գրականութիւն։

Երբ Յունական փիլիսոփայութիւնը իր սիրահարները կը գտնէր յանձին Պաղեստոնեներու, Հռովմի մտաւորական կեանքը կը պարզէր գեռ ճիշդ այն տագնապը, ինչ որ էր Յունական միտքը Համերեան շրջանին։ Ու երբ Հռովմը հասաւ այն շրջանին, երբ փիլիսոփայութիւնը կարող էր ընձեռուիլ իր մինոլոլեան մէջ, այսինքն Քրիստոնէութեան ծագման նախօրեակին, Յունական փիլիսոփայութիւնը արդէն բոլոր մտաւորական շրջանակներուն մէջ գրաւած էր սիրապահող դիրք։

մանաւանդ այս փիլիսոփայութիւնը այնչափ չատ կը պաշտպանէր Հռովմէական կայսրութեան պահանջներուն, որ անմիջապէս որպէս պատրաստ առաղձ, ընդդրկեցաւ Հռովմէացիներէ, թէպէտ հոն չունեցաւ իր զարգացումը, որովհետեւ Հռովմայեցիք գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին պատմական այն պայմաններուն, որոնց մէջ զարգացած էր նա: Լուքրիտիոսի և Կիկերոնի նման մարդոց երկերը ուրիշ բաներ չեն, եթէ ոչ արտացոլացումը իրենց Յոյն վարպետներուն գիտական դրութեան, եւ կամ փոքր ինչ գունաւորուած իրենց դասակարգի բնազդներովն:

Հռովմէական աշխարհը երբէք չունեցաւ անկախ փիլիսոփայութիւն: Հայրն Հռովմի կայսրը կը նստէր իր գահուն վրայ և անա կրկին ներքին կամ արտաքին ապստամբութիւնը կ'ուզար խանգարել իր բոլէական հանգիստը. այս պատճառով խակ նա ստիպուած էր կայսրութեան բոլոր եկամուտները վատնել հակայ բանակներ պահելու համար: Այս պայմաններու տակ փիլիսոփայութիւնը պէտք էր տեղի տար գիւցազներգութեան եւ պատմական երկերու: Փիլիսոփայութիւնը մնաց իբրեւ Յունական արտադրութիւն: Հռովմէական աշխարհը կը մաչէր իր գոյութիւնը մէկ կողմէ վնասակար անտեսութեան մը, որու հիմը կը կազմեր գերեաց աշխատանքը փոխ միւս կողմէ արտաքին բարբարիկ յարձակումներու տակ, և որչափ տակն որ Հռովմի կեանքը կը ներկայացնէր այդ պայմանները, հոն տեղծուած էր այն տեսակ միջավայր մը, ուր բնականաբար պատերազմիկը պիտի գերադասէր մտածողէն: Ամբոխին մտաւորական կեանքը, որ երբէք չէ բարձրացած բարոյական մակարդակէն, խրեցաւ այս խոր ախոյեն մէջ եւ Հռովմի պետութիւնը որչափ մօտեցաւ իր քայքայումին և անգամաւորութեան, այնչափ ալ մտաւորական ճոճանակը ճոճեցաւ դէպի հոս, հետուն, միսթիքականութեան և իէալիզմի չրջանակները:

Փիլիսոփայութիւնը որպէս գիտութիւն իր կիկեռոնեան գետնի վրայ ձեւով այժմ ցոյց տուաւ աւելի քիչ

տակունութիւն, քան երբեմն ընդդէմ կղերական եւ յետադիմական յամառութիւններու: Նոյնիսկ Արեւելքի մէջ, ուր հաստատած էր իր որբանը եւ իր բազկերակը զարկած էր աւելի ուժգին, հոն ալ նա կ'որնչուց իր գիտական հանգամանքը. ինկաւ յետադիմութեան գարչապարներուն տակ: Մտաւորական զարթօնքի բոլոր կոթողները անհետացան: Յունական և Հռովմէական աստուածները կորնչուցին իրենց հրապոյրը եւ նախայունական չրջանի խաւարն ու սարսռամ առեղները եկան պաչարել ժողովուրդի բոլոր խաւերը: Տիրող դասակարգի մէջ ծաւալ գտաւ անասնական սինիքականութիւն մը եւ անիչխանական սկեպտիկութիւն մը: Անոնք իրենց գիտական զարգացողութեամբ սկսան հեգնել երկինքն ու գժոզքը: Ամբոխը սակայն, ոգէտ եւ նախապաչարեալ, կարող չէր բաժնելի իր միսթիկ հաւատքի մխիթարութիւններէն: Ամէն ինչ ուրեմն կը պատրաստէր նոր աստուածոյ մը ճամբան, որ պիտի ըլլար աւելի զօրաւոր քան լքուած աստուածները:

Երբ պատմութիւնը ներկայացուց այն դասերաբերը, ուր պիտի ներկայացէր այս նոր տեսարանը, չուտով երեան եկան գերակատարները եւ խաղացին իրենց բաքանչիւրը իր բաժինը: Գոյութիւն ունեցող կրօնքներուն մէջ Հրէականը միայն կը պատչաճէր պատմական չրջանի պահանջներուն գոհացում տալու: Նա պինդ փարած էր իր միաստուածութեան, նոյնիսկ Աբրահամ դաղթեց Քաղդէացոց հողէն կռապաչտութենէ զերծ մնալու համար: Նա տոկացած էր աքսորի, պատերազմի և հալածանքի: Այժմ Հրէական Աստուածը նոր պատմութեան պիտի հագներ պատչաճելու այն բոլոր ազգութիւններուն որոնք ցրուած էին Հռովմի կայսրութեան մէջ եւ պիտի կրթնէր միջազգային ուժի մը, որ բարձրացնէր զինք իր ընտրեալ սիրոյ մակարդակին: Ուժը պատրաստ էր, կար պրօլետարիատ որ կը բաղկանար ազատած գերիներէ եւ սեփականազուրկ ազատներէ: Կար նաեւ միջազգային լեզու մը՝ աղաւաղած

Լատիներէնը, որուն քիչ մը չատ ծանօթ էր ամէն ոք։

Պրօլէտարիատը պիտի կրճներ միջազգային կրօնքի մը ընծայած ուժին եւ նա ունէր խիստ լուրջ պատճառներ այսպէս ընելու։ Ինք փորձած էր չատ անգամ ղէնքի ուժով թօթափիլ իր ատրոջ լուծը, բայց հանդիպած էր այն բաղդին, որու արժանացած էին բոլոր այդ նպատակով ծագած ըմբոստութիւնները։ Պրօլէտարիատը արեան ծովերու մէջ խեղդամահ եղած էր։ Իսկ տրամկոնեան խիստ օրէնքներ արգիլած էին իրեն ունենալ այն տեսակ կազմակերպութիւն մը, որ դուրս կը մնար ատրող դասակարգի հսկողութիւններէն։

Կրօնքը կը մնար պրօլէտարիատի միակ յոյսը։ Տիրող դասակարգի ճնշումներէն հետի կազմակերպութեան մը միակ հաւանականութիւնը կը ներկայացնէ կրօնը։ Նա պիտի չհալածէր. ընդհակառակը պիտի քաջալերէր ալ, ինչպէս անհնազով որ կրօնքը եղած է խիստ գերազանց միջոց մը բաժնելու գործաւոր դասակարգը եւ կրճնապատակելու անոր հաւատքը հանդէպ հեղինակութեանց։

Խիստ արամաբանական էր ուրեմն, որ նոր կրօնը երեան գար Պալեստինի մէջ եւ ապա ազատագրէր ինքզինք հին յանականիչներէն, որք աստիճան աստիճան ցեղի ամէն մէկ անհատի հասարակաց ժառանգութիւնները եղած էին։ Նազարէթի հիւսն ու իր հետեւորդները իրենց ոտքերը պիտի դնէին միայն հին ցեղային մարզպետներու կոչիւններուն մէջ, գործաւորներէն ունկնդիրներ վաստակելու համար։ Եւ նոյն այն փաստերը, որոնք ժամանակին մարզպետից բերդին մէջ գործած էին հրաւիրելու ժողովուրդը ցեղին առաջնորդին կամ թագաւորին հնազանդութեան, այժմ կը հրնչէին խիստ ընտանի նոր մարզպետներու բերդին մէջ, ընդդէմ Քրիստոսի ժամանակակից իշխաններուն։

Այս կերպով նոր հեթանոսութիւնը կ'աշխատէր դուրս քշել դուրս Սատանին օգնութեամբ։ Քրիստոնէութիւնը իրրեւ իր ժառանգ պէտքերու յարմար կրօնք

մը, որուն տակ համաչխարհային պրօլէտարիատը պիտի ծածկէր իր յեղափոխական նպատակները, մտաւ պատմութեան մէջ, իբրեւ առաջին գիտական չարժում։

Պատմական պայմանները խիստ լաւ կերպով պատրաստած էին հողը, ուստի քրիստոնէութիւնը հրդեհի նման ծաւալեցաւ ամբողջ Հռովմէական կայսրութեան պրօլէտարիատի մէջ։ Կ'ըսէի որ Քրիստոս խաչուեցաւ 33ին. դրեթէ երեսուն տարի վերջ Ներոն վառեց ամբողջ Հռովմը որպէսզի Բլէյեաները գրգռէ քրիստոնեաներու դէմ, որք թափանցած էին Հռովմի կայսրութեան բոլոր անկիւնները. բայց կրօնը երկայրի սուր է եւ չը պարտիր սեւէ հալածանքէ։ Հռովմի կայսրները ուշնեցան լայն պատեհութիւններ՝ սորվելու այս ճչմարտութիւնը վերջին 300 տարիներու ընթացքին։ Հակառակ բոլոր հալածանքներու, Քրիստոնէութիւնը իր ճամբան յարդարեց դէպի Հռովմի կուռքը եւ մինչեւ հետեւորդները։ Հալածումը տարածում եղաւ։ Վերջապէս տիրող դասակարգը վերանասու եղաւ այն ճչմարտութեան թէ՝ իրենք չմիանալով այս նոր կրօնական չարժումին, արհամարհած են իրենց ամենալաւ ղէնքերը։ Կրօնը կարող է պարտիլ երկու միջոցներով, կամ ուրիշ կրօնով կամ գիտութեամբ, բայց տիրող դասակարգը ոչ գիտութիւն ունէր եւ ոչ ալ ուրիշ կրօն մը դիմագրելու նոր հաւատքին։ Կոստանդինի գահակալութենէն վեց տարի վերջ, 312ին, տիրող դասակարգին մնացած էր երկու ճամբայ, կամ կռիւներու, Ֆրանքներու, Ալլեմաններու արշաւող բանակներու, նահանգային ապստամբութեանց եւ քրիստոնէական պրօլէտարիատի միջեւ ճզմիլ եւ կամ հետեւիլ «Բաժնէ որ տիրես»ի քաղաքականութեան։

Բնականաբար Կոստանդին ընտրեց այս վերջին ուղին։ 300 տարուան ընթացքին Հռովմէական կայսրութեան տակ կեանքը բարեկրթած էր։ Այս փոփոխութիւնը իրր քաղաքական հայելի կը ցոլացնէր արտադրութեան եղանակը։ Քրիստոնեաներու մէջ յա-

ռալացած էր անառեական զանազանութիւն և կրօնական հերձուածներ: Շատ մը Քրիստոնեաներ արդէն սիրացած էին հարստութեան եւ իրենց իշխողներու հետ աւելի մօտ յարաբերութիւններ ունէին, քան թէ իրենց պրօլէտար եղբայրներու հետ. ասոնց համար նախկին կոմիւնիստական կեանքը արհամարհելի էր: Իրենց նիւթական չահերու ապահովութեան տակ, այս հարուստ քրիստոնեաները խիստ հակամէտ էին հեթանոս իշխաններու հետ մտնելու պաշտպանողական դաշնակցութեան մը մէջ՝ ընդդէմ բոլոր պրօլէտարներու, ինչ դաւանանքի ալ պատկանէին անոնք: Իշխանները միւս կողմէ հասած էին այն աստիճանի, որ իրենց չահը կը պահանջէր քրիստոնէութեան սիրապատութիւնը, հարուստ քրիստոնեաներու միջոցաւ: Այս պայմաններու տակ մենք կը հանդիպինք կրկին երեւոյթի մը, որ տեսանք պահ մը առաջ Յունաստանի մէջ, իսկ յետ այսու պիտի ըլլայ սովորական դէպք մը: Երբ սկեպտիկութիւնը եւ կամ մաթէրիալիզմը անպէտ դարձան եւ սիրող դասակարգը իրեն համար նպաստաւոր գտաւ հալածած կրօնքն ու փիլիսոփայութիւնը, նա այդ ժամանակ չապիկի նման փոխեց իր կրօնները: Նոյն հակամիտութիւնը կը նշմարենք նաեւ մեր օրերու մէջ: Այսօր ալ երբեմն բազմաքան եւ կամ անաստուած իշխանութիւնները ցոյց կուտան աւելի չեչտակի կամեցողութիւն մը՝ մտնելու կաթոլիկ եկեղեցիի գրկանքին տակ ի փոխարէն այն ծառայութեան, որ այդ եկեղեցին կը մատուցանէ ընդդէմ ներկայ պրօլէտարիատի նորածագ յեղափոխութեան:

Երբ իշխողները արդէն պատրաստ էին առնելու այդ մեծ քայլը, պատահեցաւ մեծ հրաշք մը: Կոստանդինէն 1600 տարիներ առաջ Մովսէս յանկարծ տեսած էր, որ մորենին կ'այրէ: Յետ այնու նա չատ անգամ տեսաւ այդ կրակը, երբ նոր անառեական յարաբերութեանց չնորհիւ հրամայական գործաւ այլ եւս որ ցեղային սովորութիւնները ըլլային «օրէնք», որպէսզի պաշտպանէին կրօնափոխութեան չահերը: Նա սերտ յարաբերութեան մէջ մտած էր Եգիպտական իշխաններու եւ կղերականութեան հետ տօրվելուհամար այդ կերպերը: Այժմ կրակ տեսնելու կարգը եկած էր Կոստանդինի: Նոյն բանը տեսած էր նաեւ Սողոս իր Պօղոս ըլլալէ առաջ: Հոս նպատակի մէջ միայն կար տարբերութիւն, նոր Սողոսը ոչ թէ եղաւ Պօղոս, այլ եղաւ Յուդա և Քրիստոնէական չարժման մէջ Յուդաները իր կողմէ առատութեամբ կը վարձատրէին հոգերով և դրամով: Ջաւեչաը ամփոփած է հետեւեալ պարբերութեան մէջ «In hoc signo vinces and presto»: Քրիստոնէական կրօնը եղաւ տիրող դասակարգի եկեղեցին: Քրիստոնեայ պրօլէտարիատը կրակի հետ խաղցած և այրած էր, բայց պատմական այդ պայմաններուն մէջ լաւագոյնը ըրաւ նա: Պրօլէտարիատը կրնենք նոյն սխալը ուրիչ չատ անգամներ. դեռ պիտի կրկնէ յետ այսու, մինչեւ որ նա գիտնայ գործածել այնպիսի զէնքեր, որ տիրող դասակարգը կատղած չըլլայ խլել իր ձեռքերէն: Անոր այդ զէնքը պրօլէտարական գիտութիւնն է:

Իզուր պրօլէտարիատը ձգնեցաւ իր կրօնքով յաղթել տիրող դասակարգի կրօնին: Հաղիւ թէ տիրող դասակարգը սեփականացուց Քրիստոնէութիւնը, ընդդիմադիր տարրը երեւան բերաւ հերձուածողութիւններ եւ գործածեց զանոնք ի նպաստ իր տիրապետութեան: 325ին Նիկիոյ ժողովը ընդունեց Նիկիական հանգանակը և դասատարեաց Արիոսը, որ կը հակառակէր Քրիստոնէական իսկական հաւատալիքներու վրայ Աթանասիոսի բարդած մթթիք դաւանանքներուն: Արիոսի դասատարութիւնը վերջին ապացոյցն էր որ քրիստոնէական եկեղեցին հնթարկած էր տիրող դասակարգի ազդեցութեան: Ու երբ Յուլիանոս Ուրացող Աթանասեան քահանայապետներու դաւադրութիւններուն դէմ իր դիրքը պահպանելու համար պաշտպան կեցաւ Արիական հաւատքին, նա ևս հանդիպեցաւ այն փորձառութեան, ինչ որ ձեռք ձգած էր իրմէ առաջ քրիստոնէական պրօ-

լէտարիաաը։ Միսթիք կրօնքի մը մէջ միսթիքականութիւնը միշտ ամենալաւ թմբուկը ունի։

Կ. Պոլսոյ ժողովը 381ին, ուրիշ քայլ մէ դէպի միսթիքականութիւնը եւ յետագայ պատկերամարտից շրջանին օրւան յաղթականը ներկայացան գարձեալ յետադէմ յակումները։ Այս շրջանին մէջ հարկ չկայ այլեւս իր մանրամասնութեան մէջ հետեւիլ քրիստոնէութեան բնաշրջումին։ Կր բաւէ միայն ըսել որ, յետոյ նա գաղրեցաւ այլեւս գործածուելէ իբրեւ դէնք պրօլէտարիատի ձեռքին մէջ, պայքարելու սերտ դասակարգին դէմ եւ մինչեւ ցարդ եղած է ապաստանարանը հակայեղափոխութեան։

Գլուխ Զ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱԻԱՏԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՁԱԽՁԱԽՈՒՏԻՆ ՄԷՋ

Հազիւ սերտ քրիստոնէից եկեղեցին վերածւած էր Հռովմէական կայսրութեան, եւ ահա մարդոց «Հոգիները կը փրկէին» ճնշելով անոնց մտաւորական ազատ թռիչքը։ Գիտութիւնը ձեռքէն ոտքէն չղթայւած էր։ Անհնախիտ արգելքներ էին արգիլելու այն գործնական փորձերը, որոնք կը ներկայանային միակ միջոցը նեռածական (inductive) խուզարկութիւններու։ Մինչեւ 15րդ դար եկեղեցին արգիլած էր մարդկային մարմնոյն վրայ անդամահատական ուսումնասիրութիւնները։ Հին Յունաստանի մէջ բնական փիլիսոփայութիւնը իր նեռածական իրողութենից մեծ մասը կը պարտէր բժիշկներու։ Երբ սերից Հռովմէական քրիստոնէութիւնը, բժիշկները եթէ երբեք ուշադրութիւն դարձուցին

փիլիսոփայական պրպտումներու, էապէս սահպուեցան ղրաղիլ բնազանցութեամբ։ Գիտութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ ինկաւ կղերներու ձեռք։ Բնական էր որ Պղատոն-Արիստոտէլեան փիլիսոփայութիւնը այս շրջանին ըլլար կրօնամիաներու գուրգուրանքին առարկան և անոնց ազդեցութեան տակ աստեղագիտութիւնը ըլլար աստեղահմայութիւն և քիմիաբանութիւնը՝ Ալքեմիաութիւն։

Այս դարուն թէ քաղաքական և թէ անհատական պայմանները եւս անյապաղ էին գիտական ներածական խուզարկութեանց։ Նախ 374ին Հոները սկսան իրենց արշաւը Արեւմուտք եւ Հարաւ։ Երկու տարի վերջ Իւլֆիլա Ս. Գիրքը թարգմանած էր Կոթէերէնի։ 410ին, երբ Յերով հինգ տարիէ իվեր լրացուցած էր արդէն Վիսկատաց, Վիզիկոթները աւարի տուին Հռոմը։ 415ին Հոները պարաւեցան Կաթալոնեան գաշտերուն մէջ, իսկ 455ին վանդալները այցելեցին Հռոմը։ Աֆրիկեան եւ Արեւմտեան կայսրութիւններու պայքարը, Հիւսիսէն բարբարոսներու, իսկ Արեւելքէն Արաբներու արշաւանքները, Եւրոպան ամբողջ կը պահէին անդնդախոր եւ յուզեալ վիճակի մը մէջ։ Իրերու այս վիճակը չարունակեց դարէ դար, մինչեւ աւատապետութեան վախճանը։ Ապա Մաքիաւելիք սկսաւ Հարաւէն, Թուրքերը Արեւելքէն և Նորմանտացիները Հիւսիսէն։ 1095ին սկսան Խաչակրութիւնները և այն ատկատակուծութիւնները, որ կ'ըլլային ընդդէմ Թիւրքերու եւ ի նպաստ Միջերկրականի վաճառականական քաղաքներու։ Այս բոլոր խառնակ կեանքը զարգացուց պատերազմական ոգին և վնաս մտաւորական զարգացման. նոյն իսկ միջնադարու վախճանին «Ազնուական» հերոսներէ չատեղծին գարու վախճանին «Ազնուական» հերոսներէ չատեղծին գարու վախճանին «Ազնուական» հերոսներէ չատեղծին գ

մեքենաներու գիւտեր, ժլակութեան զարգացած մեթոդներ և կամ գիտական գործիքներ և ուղղութիւններ: Ալքեմիստութիւնը, աստղահմայութիւնը պատահմամբ մեծ գիւտերու առիթ կը դանէին երբեմն լուքզինքնին, բայց չգիտէին անոնց գործածութիւնը: Իմաստութեան քարը, կեանքի հեզուկը, քիմիաբանական մեթոտներով ոսկի չինելու գաղափարը, կիզաստրերը, որ պատճառն էր կրակին, ատոմք և ատոմց նման ուրիշ գաղափարներ կը յատկանշեն այն գիտական մեթոտները, որոնց վրայ հիմնած էր մէջնի դարու փիլիսոփայութիւնը իր այն հայեցողութիւնները, որոնք նոյն իսկ չէին համարձակիր հեռանալ կրօնական սոկմանէրէ:

Հաղորդակցութիւնն ու ճամբորդութիւնը խիստ գժուար էր և վտանգաւոր: Մարքօ Բոլօ 1271 ին առաջին մեծ ճանապարհորդութիւնը ըրաւ և աշխատեցաւ հրապարակել արդիւնքը. բայց լուսաբանութիւնները նախապրնեռուն մնան կը կրէին կրօնական տարազ: Այսպէս եղաւ, ղորօրինակ, մէջնի դարու մէջ, 12րդ դարուն, Արնոլդի և Պրէսքիայի հակապապական չարժումը և 15րդ և 16րդ դարուն մէջ բանասէր մարդկայնականներու պայքարը ընդդէմ խաւարամիտներուն (obscurantist): Ինչոր սակայն խուզարկուներու խցիկային մթութեան մէջ երեան կուգար ներածական մեթոտներով, այդ կը մնար հոն: Բանագրանք, մարտիրոսութիւններ, բանտ, թունաւորում և գաւաճանութիւն պատրաստ պատիժներ էին, որ կը գործադրէին իշխանները եւ անոնց հոգեւոր խրատատուները բոլոր անոնց համար, որոնք կը համարձակէին բնութեան գաղանիքներէն երեւան բերել ցնցող յայտնութիւններ: Արիւն կար ձեռքերու եւ սոսկում այաերու վրայ, սոսկումը կը սատկանար երբ արիւնոտ ձեռները կայրէին «Հերետիկոսը»: Եւ որպէսզի կատարեալ ըլլայ սարսափը 14րդ դարու կիսուն « սեւ ժանտախտ »ը աւերեց ամբողջ Եւրոպան:

Բնաչջութիւնը սակայն հաւատարիմ էր իր պայ-

ծանին, թէպէտ պաշտօնական հաստատութիւններ կ'ուրանային անոր գոյութիւնը: Շուտով եկեղեցին ինք անձամբ իր կուրծքին վրայ զգաց հակայ թաթ մը: Ընկերային զարգացումը պրկեց անոր սիրտը:

Եւ նա ցնցեցաւ:

Եկեղեցին իր հիմերը փոխանակ հաստատելու դարաւոր ժայռի մը վրայ, դրած էր զանազ խիստ խախուտ գետնի մը, Աստուածային չհաղորդման վրայ: Արդ այս հաստատութիւնը 13րդ դարէն սկսեալ կը գանուէր իր վայրէջքին մէջ: Շատ անգամներ աւետաւորներ կը խրտչեցնէին եկեղեցիին աստղական ծանր լուծին տակ: Մեծն Բրիտանիոյ մէջ անունը հաւաքած Յովհաննէս Պօլի եւ Ուաթ Թիլերի չարչ, 14րդ դարու վերջին քառորդին մէջ ցնցեցին եկեղեցական իշխանութիւնը: Եւրոպայի մէջ Թրքական պատերազմները քօղարկած էին գաղակարգային պայքարը, բայց եկեղեցիին աշխարհային իշխանութեան անկումին զուգընթաց գօրացան կարգ մը վաճառականական քաղաքներ: Աստնք մասնակցած էին Արեւելեան իշխանութեան դէմ յառաջացած չարժումին: Այդ իշխանութիւնները կ'աշխատէին Արեւմտեան վաճառականութիւնները կ'աշխատէին Արեւմտեան վաճառականութեան յարաբերութիւնները խզել Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հետ: Մինչեւ 11րդ դար Միջերկրականի քաղքները աշխատած էին դրաւել Արեւելեան նաւահանգիստները՝ Ալեքսանդրիա, Եաֆա, Տիւրոս եւ կ. Պոլիսներ՝ Ալեքսանդրիա, Եաֆա, Տիւրոս եւ կ. Պոլիսներ՝ Ալեքսանդրիա, Եաֆա, Տիւրոս եւ կ. Պոլիս: Ասոնք չկրցան ապահովել փոքր Ասիոյ մէջէն ելիս և ասոնց չկրցին ապահովել փոքր Ասիոյ մէջէն ելիս և ասոնց Հնդկաստանի ցամաքային ճամբան, բայց 1433ին Թիւրքերը գրաւեցին կ. Պոլիսը և կարգադրեցին ինդիրը ի նպաստ իրենց:

Արեւելքէ ցամաքային ճամբան գոցուեցաւ և բնականաբար վաճառականական դասը իր աշխատութիւնը դարցուց Արեւմտեան ծովերու: Ապակիներու կրօնական մոլեռանդութիւնը հետզհետէ տեղի տուած էր և անոր յաջորդած էին վաճառականական պատրուակներ: վերջին Ապակրութիւնը արդէն կատարած էր ասոնք: վերջին Ապակրութիւնը արդէն կատարած էր ասոնք:

այլ հարաւութիւն դիզելու: Ու երբ աւարներ դիզելու հաւանականութիւնը անհետացաւ, Բրիտոսի վերեզմանը քրիստոնեաներու ձեռքով պահպանելու գաղափարը եւս կորնգուց իր հետաքրքրութեան թափը:

Ընդարձակելու անդիմադրելի իղձը սակայն կը տանջէր վաճառական դասին կարծքը: Պէտք էր ճամբայ մը գտնել այդ նպատակով: Եւրոպայի մտաւորականութիւնը սահմանաբար եկած էր այն եզրակացութեան թէ՝ երկրագունտը Պաղոմէոսի ենթադրածէն աւելի ընդարձակ էր: Ճիենկիզ ամբողջ Արեւելեան Ասիան միացուցած էր իր գրօշին տակ և այս կերպով կարելի դարձուցած Մարքօ Բոլօի ճամբորդութիւնը: Այդ ճամբորդութիւնը կրկին կեանք տուաւ այն հրաշքի պատմութիւններուն, որ Մեծն Ալեքսանդրի յաղթութիւնները բերած էին Եւրոպական աշխարհը: Հոներու արշաւանքը Եւրոպան բերած էր այն եզրակացութեան թէ՝ երկրագնդի ենթադրած սահմաններէն անդին դեռ ընդարձակ գետիններ կան, իսկ Միջերկրականի և Սեւ ծովու եզերքները գտնուող Արեւելքի գանձերու ժամանակաւորապէս դրաւումը և Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած վաճառականական երթեւեկները արդէն իսկ ուած էին նեւթական հիմքեր մտածելու որ Արեւելեան աշխարհը լեցուած է առասպելական հարստութիւններով: Բացի այս, նոյն իսկ հին ժամանակներու մէջ Պաղոմեան վարկածը չէր ընդունուած բոլորին կողմէ իրրեւ ճշմարտութիւն, այժմ կասկածը սկսաւ աւելի ծաւալ գտնել:

Նաւարշնութեան զարգացումը արդէն յանդուգն նաւորդներ առաջնորդած էր դէպի Արեւմտեան անծանօթ ծովերը ու երբ վաճառականին համար այլեւս հրամայական պահանջ եղաւ նոր ճամբաներով յարաբերիլ Արեւելքի հետ, անմիջապէս արշաւանքներ իջան ծովը: Ճիշտ է որ ո եւ է գիտական վարկած չէր եկած ժրմանել Պաղոմէոսի տեսութիւնները, բայց գործնական նաւորդները չպատսեղին գիտական այդ փաստերուն: 1486ին և 1487ին Պարթողոմէոս Տիաս բրաւ իր չրջանը դէպի

Հարաւ: Գտնուեցաւ Բարեյուսոյ Գլուխը և աշխարհի քարտէսը նկատելիօրէն ընդարձակուեցաւ: Հոկտ. 12, 1492ին Գոլոմպոս հասաւ Սանտալվատոր, Պահամայի կղզիները: 1497ին Յովհաննէս Կաբոթ գտաւ Հիւս. Ամերիկայի ցամաքը: Տարիմը վերջ Սեպաստիանոս Կաբոթ սկսաւ վնտռտել դէպի Հիւս. Արեւմուտք, Ջինաստանի ճամբան, իսկ Վասկոտկամա Բարեյուսոյ գլխուն չուրջ յաջող չրջան մը ընելէ վերջ եղաւ Հնդկաստան: 1499ին Օճէտա եւ Վէսպուչի նաւարկեցին Հարաւ. Ամերիկայի Արեւելեան եզերքները:

Երկիրը յանկարծ կրկնապատկեց իր մեծութիւնը: Գոլոմպոս իրաւամբ յամնեց թէ՝ երկիրը գնդաձև է և ոչ թէ տափարակ. ուրիչ նաւորդներու գիւտեր եկան ապացնել Գոլոմպոսի փաստերը, եւ երբ դեռ իմաստունները կը վիճաբանէին եւ հետզհետէ կը գիտէին իրենց գաղափարներու այս զարմանահրաչ փոփոխութիւնը, վաճառական դասը կատաղի կերպով յառաջացաւ նոր աշխարհներու մէջ և սկսաւ հաւաքել անհրեւակայելի հարստութիւն: Եկեղեցին քթթեց իր աչքերը եւ դրամանեց իր բաժինը: Այս նոր գիւտերը թէպէտ կը ներկայացնէին պատուած քներ, որք ապա պիտի հերձուածէին ամբողջ տակմաթիւ բաժանումները, բայց եկեղեցին երբէք չմտածեց գաստապարտել այդ յանդուգն նաւորդները իրրեւ հերետիկոսներ: Ասոնց հերետիկոսութիւնը լաւ կը հասուցանէր, բացի այս, այս խուզարկումները կրօնական մոլեռանդ արկածախնդրութեան համար կը ներկայացնէին նոր ուղղութեամբ ընդարձակ դաշտեր: Կային նոր ազգեր, որք պէտք էր գարձի բերել կրակով և հուրով, իսկ «համոզել» գանոնք այնչափ գժուար չէր որչափ թիւրքերը, որովհետեւ անոնք պիտի գիմադրէին իրենց նախնական գէնքերով Եւրոպայի զարգացած բանակներուն, որք՝ փառք Պէրթոլտ Շվարցի, այժմ վառօդի օգնութեամբ կարող էին աւելի ուժ տալ կրօնական բռնութեան:

1513ին Պալպօա Բանամայի նեղուցէն տեսաւ Ատ-

լանաեան ովկիանոսը: 1520ին Մակելլան ճամբորդեց Թիերա Տէլ Ֆիւկոյի եւ Բաթակոնիայի միջեւ երկարող ջրանցքներէն, որք կը կրեն մինչեւ ցարդ իր անունը: 1521ին նա հասաւ Լատրոն և Բօրդէս յայտնեց Մեքսիքոյի: 1531-33 Բիզարօ կողոպտեց Բերուն, նոյն թուականներուն Թիւրքերը յառաջացան դէպի Արեւմուտք և ղրդեցուցին Վիէննան:

Պատմական այս իւրաքանչիւր դէպքը գամ մ'էր եկեղեցական աւատապետութեան դագաղին վրայ, իսկ եկեղեցին լինելով էն մեծ աւատապետը, մեացաւ այս աւարառու խուզարկիչներուն եւ թոյլ աւաւ որ անոնք քաշեն այդ գամերէն իւրաքանչիւրը: Իսկ իր աւարառութիւնները ծածկեց միսիոնարական վերարկուով:

Գլուխ Է.

ԱԻԵԼԻ ԼՈՅՍ

Բոլոր այս պիտառերը ունեցան իրենց մասնաւորական հակազդեցութիւնը փիլիսոփայութեան և աստեղագիտութեան վրայ: Սեպաստեան Կասօթի Հիւս. Սալամանտանը կարած տարին, Սավոնարօլա կ'ապտուէր, որովհետեւ ընդդիմացած էր եկեղեցիին: Երբ Գալոմպոս իր երկրորդ ու երրորդ արշաւը կ'ընէր դէպի Արեւմուտք, Հնդկաստան, Լուտէր կը գօտեպնդուէր Հռոմի դէմ եւ Մակելլանի ջրանցքներու պիտէն երեք տարի առաջ նա իր թէզերը փակցուց Ուիթէմպէրկի եկեղեցիին դրան վրայ: Բերուի յաղթանակէն մէկ տարի վերջ, Անգլիա նետեց իր վրայէն պապական լուծը, Մկրտչականները Մինսթարի մէջ խմբուեցան եւ Լուտէր լրացուց իր Ս. Գրոց Թարգմանութիւնը: Մինչ Հարաւ. Ամերիկայի մէջ Լիւմաիի եւ Պուէնոս Այրէսի հիմերը կը դրուէին, Ս. Գրքի Թարգմանութեան առաջին օրինակը մամուլի յանձնուեցաւ Նորնիւ Կիւթէմպէրկի 1438ին հնարած տպագրութեան գիւտին: Նոր կրօն մը երեւան եկած էր այժմ, առաջին Թշնամին Օրթոտոքս կրօնին:

Օրթոտոքսութեան երկրորդ եւ աւելի զօրաւոր Թշնամին՝ գիտութիւնը, նպատ արագութեամբ չէր որ կը յառաջանար:

Կոպերնիկոս ծնած էր 1473ին: Տքսօթօ, գեռ չի հասած Մխիթարի գեռը, Կոպերնիկոս լրացուցած իր կեանքի գործը, 1543ին, իր մեռած օրը, ընդունեց իր «Շարժմունք երկնային Մարմնոց» անուն գործին առաջին օրինակը: Որպէսզի կարող ըլլանք ըմբռնել թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ այդ գործը, պէտք է մտնենք այն ժամանակներու հոգեբանութեան մէջ: Երկար դարեր իրրեւ Ս. Գրական ճշմարտութիւն ընդունուած էր թէ՝ երկիրը անշարժ է, կեդրոնն է ամէնքի եւ թէ՝ Արեւ, Լուսին, աստղեր կը դառնան անոր չորջը Արեւելքէն Արեւմուտք: Այժմ այս յանդուգն աստեղագէտները կը պնդեն թէ՝ երկիրը կը դառնայ ինքն իր վրայ Արեւմուտքէն Արեւելք եւ Արեւին չորջը ընդարձակ ծիրի մը վրայ, իսկ Արեւը կեդրոնն է իր մոլորակային դրութեան: Այս բոլորը սակայն հակառակ էին առկմաբութեան: Այս բոլորը սակայն հակառակ էին առկմաբութեան դէմ գիտնականներու կաղապարուած ուսուցումներուն եւ Ս. Գրքի յայտնութիւններուն. անոնք հերքիտկոտներ էին:

Բայց կը մօտենար ժամանակը երբ եկեղեցիին Անպէտ մանները պրտի չկրնային կասեցնել գիտական յառաջդիմութեան անիւները: Քաղաքները կը կարօտէին գիտութեան օգնութեան եւ կը պահանջէին իրենց գիտական խուզարկուները: 1616ին Հարվէյ գտաւ արեան շրջառութիւնը եւ այս կերպով քայլ մը եւս առաջ դէպի փորձառական փիլիսոփայութիւնը: Երբ ուխտաւորները Բլիմաութի ցամաքը կ'ելնէին, 1620ին կալէօ կալիլէի եւ Քեպլէր իրենց յեղափոխական գործով կը

Ջանային աւելի եւս խախտելու տակմաթիք ազիտութիւնը: Կալիլէոս փորձառական բնագիտութեան հիմնադիրն է, նա է որ գիտական հիմունք մատակարարեց ձգողութեան վարկածին, գետ ճոճանակը, ջրակշռական կշիռը, ջերմաչափը, կոմնացույցը և հեռադիտակը: 1632-ին նա հրատարակեց իր «Զորս Տրամախոսութիւններ Պտղոմէոսի և Կոպերնիկոսի Աշխարհի Դրութեան մասին» անուն երկը:

Եկեղեցին թերեւս պիտի չաար այնչափ ուշադրութիւն իր աշխարհի նկատմամբ մնացած գաղափարներուն դէմ այս գիտական ըմբոստութեան, եթէ միայն անոնք մնացած ըլլային սոսկ ակադեմական վիճաբանութեանց չրջանակին մէջ: Մանաւանդ որ անոնցմէ եւ ոչ մէկը կը մօտենար տակմաթիկ կրօնքի հոգեկան հիմնական հաստատուքներուն: Նոյն իսկ խիստ դիւրին պիտի ըլլար հոգեկան գաւանանքը պաշտպանել այս նոր գիտութեան, առանց կորնչելու իրենց հեղինակութեան իրաւունքը ամբոխին մտքին վրայ, որ կը հաստատ թէ եկեղեցին հոգեկան հիմունք է: Նոյն իսկ կարելի էր տակալ Լուտերի գաղափարներուն, եթէ անոք պահէին իրենց գոյութիւնը իբրեւ աքթատական վարդապետութիւն: Սանոք աւելի վտանգաւոր չէին քան պերճանք կանխող կրօնական հերիաիկոսութիւնները:

Եւ իրականապէս Գէպէա Կալիլէոս իր երկին պատճառով դատուեցաւ իբրեւ հերիաիկոս, բայց չհանդիպեցաւ խստութեան, նոյն իսկ իր գաղափարներու յետոյ կոչումէ վերջ, երբ նա գոչեց «Եւ սակայն կը դառնայ» ուժամանեցաւ, աւելի եւս չխստացաւ անոր պատիժը: Լուտեր եւս կարող էր ազատիլ աւելի թեթեւ պատիժներով, եթէ իր վարդապետութիւնը մնար միմիայն կրօնական վիճաբանութիւններու չրջանակին մէջ:

Բայց դասակարգային պայքարը ազդեց կրօնի եւ գիտութեան վրայ, ճիշտ ինչպէս որ նա ըրած էր առաջ և պիտի չարաշնակէ ընել, քանի դեռ գոյութիւն ունի դասակարգային մրցակցութիւնը: Երբ վաճառական դա-

սը հարստացաւ ու զարգացաւ, նա չէ թէ միայն պաշտպանեց աշխարհի մասին նոր ըմբռնումները, այլ նոյն իսկ սկսաւ կասկածով վերաբերիլ եկեղեցիի տուրքեր հաւաքելու եւ դանոնք չարաչար գործածելու իրաւունքին հետ: Ըմբոստ գիւղացիներուն, աղքատացած ազնուականութեան գաղափարներուն առանցքը եղաւ եկեղեցիի բարեկարգութիւնը: Անոնք կ'ուզէին եկեղեցիի չարժուն և անչարժ կալուածները ունենալու իրաւունքը իր տէրէն ետարել: Այդ երեւոյթը հաւատքի հանգանակին և փիլիսոփայութեան վրայ եղած ոևէ յարձակումէ աւելի վիրաւորեց կրօնապետութիւնը եւ զրգռեց անոր բարկութիւնը:

Ինքնապաշտպանութեան համար Հռովմէական եկեղեցին գաղափարներու և իրերու այս նոյն բնաչրջումին դէմ օգնութեան կանչեց յետադիմական գիտութիւնը, և կրօնական մոլեռանդութիւնը իր ամբողջ կազմակերպութիւնով: Այսպէս Թիքօ որ Պրահ հրապարակ եկաւ պաշտպանելու Պտղոմեան դրութիւնը ընդդէմ Կալիլէոսի եւ Քէպլէրի: Թէյլաֆ պաշտպանեց թէ՝ եկեղեցին իրաւունք ունի տուրք ժողվելու: Լուտեր հրաւիրած էր Ուօրմի մէջ պաշտպանելու իր գաղափարները: Աւատաճառները դրգռեցան հաւաքել իրենց բանակները եւ կռիւ յայտարարել Պիւրկերներու եւ գիւղացիներու դէմ: Բարեկարգութիւնը իր անուանական եւ մտաւորական յեղափոխութիւնով բախեցաւ եկեղեցիի մարմնոյն, եւ գիտական խուզարկութիւններու համար յարատեւ պատուհասի ճանապարհը. այդ խուզարկումը դարեց ազատութեան ճանապարհը. այդ խուզարկումները յաջորդ դարերու մէջ պիտի հաւաքէին նախնական իրողութիւններ, ապա կանգնելու համար բնաւորութեան չէնքը:

Երբ աստեղագիտութիւնը, աշխարհագրութիւնը, փորձառական բնագիտութիւնը եւ բնախօսութիւնը իրենց առաջին որոշ չանքերով կ'աշխատէին մաքրագործել միջին դարու բնագանցութեան աւերակը եւ մղել մարդկային միտքը կրկին իր բնաչրջական չաւղին մէջ, փի-

լիսոփայութիւն եւս արթնցաւ իր երկար թմրութենէն։ Գրեթէ 1900 ամբողջ տարիներ ջնջուած էին բնական փիլիսոփայութեան գնուածքեան մեթոտները։ Այս երկար տարիներու ընթացքին մարդկային միտքը անդադար կը թափառէր բնազանցական հայեցողութիւններու ոլորտին մէջ։ Փոխան վնասելու յայտնութիւնները բնութեան բաց դրքին մէջ, մարդիկ երկնամարթ աչքերով կը սեւեռէին ամպերէն անդին, կիւսական աշխարհի մէջ։

Վերջապէս 1620ին Ֆրանսիս Պաքոն հրատարակեց իր «Novum Organon» անուն երկը։ Բնութեան ուսումնասիրութեան ժամանակ նոր մեթոտներ գնուածելու իր կոչը ճակատագրական հարուած մ'էր Արիստոտելի բնազանցական փիլիսոփայութեան։ Պաքոն «նոր միտք» պահանջեց եւ յայտարարեց, որ բոլոր գիտութիւններն ալ սխալ ուղիներ մարդկային դժգոհութիւններն են։ Պաքոն հին Յունաստանի բնական փիլիսոփայութեան նոր կեանք ներարկեց եւ մարդկային բնաշրջումը առաջնորդեց բնաշրջական մաթէրիալիզմի լուսաշող շաւիղին մէջ։

Այսու հանդերձ պէտք է ընդունիլ որ բնաշրջումի գաղափարը թէպէտ երբեմն ցանցառ կերպով կը յայտնուի Պաքոնի եւ թէ 17րդ. եւ 18րդ. դարու մաթէրիալիստներու փիլիսոփայութեանց մէջ, սակայն խիստ տարբերային վիճակի մէջ եւ չատ անգամ նոյնիսկ նուազ յստակ քան Յոյն բնափիլիսոփաներու երկերուն մէջ։

Պատմութիւնը դեռ չէր հասունցած երեւան բերելու բնաշրջումի համար փորձառական փաստեր։ Իսկ այն ժամանակի Աստուածաբանական գաղափարները լծակին վրայ կը կշռէին խիստ ծանր եւ կ'արգիլէին բնափիլիսոփայութեան աճեցումը։

Սակայն կար դեռ։ Հին բնափիլիսոփայութիւնը առանցքը դարձած էր Յունական «աէմոքրատի»ի։ Արիստոքրատի եւ Տէմոքրատի կը պայքարէին. դասակարգային այս պայքարին մէջ այդ փիլիսոփայութիւնը զէնքն եղած էր յառաջդիմութեան, այն տեսակ չրջա-

նի մը մէջ, երբ աստուածաբանութիւնը չէր բարձրացած գահին վրայ իբրեւ անսեռական իշխան եւ կրօնը խիստ թեթեւ կը ճնշէր մարդկային միտքը։ Ընդհակառակը նոր մաթէրիալիստական փիլիսոփայութիւնը սկսաւ բաղթող տալ այն տեսակ չրջանի մը մէջ, երբ դասակարգային պայքարը կատաղի կերպով բորբոքած էր երեսս կրօններու չուջ եւ փիլիսոփայութիւնը մասչելի չէր եղած վաճառական եւ գործաւոր դասակարգերուն։ Շնորհիւ եկեղեցիի ազդեցութեան լատիներէնը եղած էր գիտութեան լեզուն, հետեւաբար նոր մաթէրիալիստական փիլիսոփայութիւնը հրապարակ իջած էր ոչ թէ ընկերային գործօն ուժ, այլ սակ պուպրիկ մը գործակիններու ձեռքին մէջ եւ կամ ժամանց մը մտածողաց համար։ Երկար ժամանակ այսպէս փիլիսոփայութիւնը յամառեցաւ գործածելու լատիներէնը իբրեւ արտայայտութեան միջոց ու մինչեւ այս օր ալ դեռ չենք ձերբազատած յետադիմական այս ունակութիւն ներէն եւ մեր գրքոյկներու մէջ հին լեզուներու հիւրընկալումը դեռ կը մատուցանէ թանկագին ծառայութիւն նպատակ յետադիմութեան։ Ներկայ պրօլէտարիատը ինքնուրոյն կ'ըսահզծէ իր սեփական գիտութիւնը։ Աստուած կ'ըսահզծէ իր սեփական գիտութիւնը։ Աստուածաբանական եւ միջին դասու գիտութեան արիստոքրատական միօրինակութիւնը կը խորտակէ եւ օրէն ընտանի լեզուն կը գործածէ պրօլէտարիատի աչխոյժ մանկտուցը մատուր մնունդ մատակարարելու։

17րդ. եւ մեծամասնութեամբ 18րդ. եւ 19րդ. դարերու արիստոկրատական գիտութեան վանդակեալ մեթոտներն ու եսթաքրութիւնները ազնուական եղան չէ թէ միայն հասարակ ժողովրդին, այլ նոյնիսկ իրենց գիտնականներուն։ Բանի գիտութիւնը չբաժաներ գիտնականներուն։ Բանի գիտութիւնը չբաժաներ գիտնականներուն։ Բանի գիտութիւնը չբաժաներ

լիսոփայութիւն եւս արթնցաւ իր երկար թմրութենէն: Գրեթէ 1900 ամբողջ տարիներ ջնջուած էին բնական փիլիսոփայութեան քննութեան մեթոտները: Այս երկար տարիներու ընթացքին մարդկային միտքը անսպառակ կը թափառէր բնազանցական հայեցողութիւններու ոլորտին մէջ: Փոխան փնտռելու յայտնութիւնները բնութեան բաց գրքին մէջ, մարդիկ երկնամարձակ աչքերով կը սեւեռէին ամպերէն անդին, կիւսական աշխարհի մէջ:

Վերջապէս 1620ին Ֆրանսիս Պաքոն հրատարակեց իր «Novum Organon» անուն երկը: Բնութեան ուսումնասիրութեան ժամանակ նոր մեթոտներ փնտռելու իր կոչը ճակատագրական հարուած մ'էր Արիստոտելի բնազանցական փիլիսոփայութեան: Պաքոն «նոր միտք» պահանջեց և յայտարարեց, որ բոլոր դիտութիւններուն սխալ աղբիւրը մարդկային զգացողութիւններն են: Պաքոն հին Յունաստանի բնական փիլիսոփայութեան նոր կեանք ներարկեց եւ մարդկային բնաչրջումը առաջնորդեց բնաչրջական մաթէրիալիզմի լուսաշող շրջիկին մէջ:

Այսու հանդերձ պէտք է ընդունիլ որ բնաչրջումի գաղափարը թէպէտ երբեմն ցնծագին կերպով կը յայտնուի Պաքոնի և թէ 17րդ. և 18րդ. դարու մաթէրիալիստներու փիլիսոփայութեանց մէջ, սակայն խիստ տարբերային վիճակի մէջ և չատ անգամ նոյնիսկ հետզհետէ քան Յոյն բնափիլիսոփաներու երկերուն մէջ:

Պատմութիւնը դեռ չէր հասունցած երեւան բերելու բնաչրջումի համար փորձառական փաստեր: Իսկ այն ժամանակի Աստուածաբանական գաղափարները լծակին վրայ կը կշռէին խիստ ծանր և կ'արգիլէին բնափիլիսոփայութեան աճեցումը:

Աւելին կայ դեռ: Հին բնափիլիսոփայութեան առանցքը դարձած էր Յունական «եէմոքրատի»ի: Արիստոքրատի և Տէմոքրատի կը պայքարէին. դասակարգային այս պայքարին մէջ այդ փիլիսոփայութիւնը զէնքն եղած էր յառաջդիմութեան, այն տեսակ չրջա-

նի մը մէջ, երբ աստուածաբանութիւնը չէր բարձրացած գահին վրայ իբրև անսեռական իշխան և իրօնը խիստ թեթեւ կը ճնշէր մարդկային միտքը: Ընդհակառակը նոր մաթէրիալիստական փիլիսոփայութիւնը սկսաւ բողբոջ տալ այն տեսակ չրջանի մը մէջ, երբ դասակարգային պայքարը կատաղի կերպով բորբոքած էր երկու կրօններու չուջ և փիլիսոփայութիւնը մասչելի չէր եղած վաճառական և գործաւոր դասակարգերուն: Շնորհիւ եկեղեցիի ազդեցութեան լսարնեերէնը եղած էր գիտութեան լեզուն, հետևաբար նոր մաթէրիալիստական փիլիսոփայութիւնը հրապարակ իջած էր ոչ թէ ընկերային գործօն ուժ, այլ սոսկ պուպրիկ մը գպրոցականներու ձեռքին մէջ եւ կամ ժամանց մը մասնաւորաց համար: Երկար ժամանակ այսպէս փիլիսոփայութիւնը յամառեցաւ գործածելու Լատիներէնը իբրեւ արտայայտութեան միջոց ու մինչև այս օր ալ դեռ չենք ձերբազատած յետադիմական այս ունակութիւն ներչէն և մեր դպրոցներու մէջ հին լեզուներու հիւթը կաղամբ դեռ կը մատուցանէ թանկագին ծառայութիւն ինպատա յետադիմութեան: Ներկայ պրօլետարիատը չուտով կ'բառնայէ իր սեփական գիտութիւնը: Աւաղ չուտով կ'բառնայէ իր սեփական գիտութիւնը: Աւաղ ասկան և միջին դասու գիտութեան արիստոքրատական մտաւորականութիւնը կը խորտակուի և օրւան ընտանի լեզուն կը գործածուի պրօլետարիատի աչխոյժ մանկտուցն մատուր մնունդ մատակարարելու:

17րդ. եւ մեծամասնութեամբ 18րդ. և 19րդ. դարերու արիստոկրատական գիտութեան վանդակեան մեթոտներն ու ենթադրութիւնները ազատուեր եղան չէ թէ միայն հասարակ ժողովրդին, այլ նոյնիսկ իրենց պիտանականներուն: Քանի գիտութիւնը չբաբախեր գիտուններու ուսումնասիրութիւններէն դուրս, ժողովրդի անդորոտ կեանքին մէջ, աստուածաբանական և բնազանցական հայեցողութիւնները պիտի չդադրին թափանցելէ ընկերութեան բոլոր ցանցերուն մէջ: 17րդ դարու մէջ յանձին երկու կրօնքներու մղուած դասակարգային պայ-

քարը, այն աստիճան լարած դրութեան մէջ պահած էր հասարակական միտքը, որ նոյնիսկ կայսրներ կ'զգուշանային աստուածաբանական հարցերու մէջ գրգռել ժողովուրդը: Ոչ Պաքոն և ոչ ալ միւս նիւթապաշտները կարող էին վերծ մնալ կրօնական այս մթնոլորտէն և ուստի իրենց մաթէրիալիզմը խառն կերպով գունաւորած է աստուածաբանական և բնազանցական փոփոխականութիւններով: Տրամաբանական հետեւանքը եղաւ այն, որ մաթէրիալիզմը իր բնաչրջական չափէն չյառաջացաւ խառն հետեւները և բնազանցութիւնը կրկին եկաւ տիրելու գիտութեան և փիլիսոփայութեան վրայ: Այսու հանդերձ բնութեան ներածական և փորձառական ուղղութեամբ ուսումնասիրութեան մէջ թարմ կորով ներշնչելու արժանիքը կը մնայ միշտ Պաքոնին:

Գլուխ Ը.

ԲՆԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՑՈՒՄԸ

ԱՆԳԼԻԱՑ ՄԷՋ

Պաքոնի հիմնարկած Մաթէրիալիզմը երկու ուղղութիւն ստացաւ: Անոնք, որ հրապուրեցան աստուածաբան (theistic) երանգովը, եղան նախահայրերը Ֆրանսական և Անգլիական բնազանցական դպրոցներուն, ընդհակառակը անոնք, որ համակրանք մ'զգացին դէպի Պաքոնի մաթէրիալիստական ձգտումը, չարունակեցին նոյն ուղղութիւնը և ներկայացան այժմու բնկերվարական փիլիսոփաներու մտաւորական նախակարապետները: Յաճախ այս երկու ուղղութիւններու միացումէն երեւան եկաւ խառնածին փիլիսոփայութիւն մը՝

մաթէրիալիստական աստւածիզմը, որ նոյնչափ անպատշաճ է և քննադատելի, որչափ իրենց նախորդներու բնազանցական մաթէրիալիզմը:

Այս անկատար և այլազան փիլիսոփայութիւնները գիտուններու և փիլիսոփաներու գաղափարներու և գործնական կեանքի մէջեւ երեւան բերին տարօրինակ հակասութիւններ: Զարօրինակ, Պաքոնի տրամաբանական յաջորդը՝ Հոպս աւելի հիմնական եւ հաստատուն էր մաթէրիալիզմի մէջ, քան Պաքոն. Հոպս մարդկային միտքը բնաչրջութեան չափին մէջ մղեց աւելի հեռու դէպի փորձառական եւ մեխանական գիտութիւնը, բայց նա իր քաղաքական հայեցքներով յետադիմական մ'է: Ինք կը պաշտպաներ արքայական մենաշնորհներն ու բացարձակ միապետութիւնը, երբեւէ թշնամին էր (Յուժիու բայց եւեւ ազին) «Հասարակ» ժողովուրդին: Ընդհակառակը Հեկել՝ ներկայ իտէալիզմի հիմնադիրը և մաթէրիալիզմի կորովի ընդդիմադիրը, հիմը դրաւ խուզարկումի խառն յեղափոխական եղանակի մը՝ տիալէքթիք մեթոտին, որ նեկայ բնաչրջական աեսակէտի հիմը կը կազմէ: Տեսականի եւ գործնականի այս պայքարը կը յատկանշէ բոլոր փիլիսոփաներն ու գիտնականները ի բաց առեալ գիտական սօսիալիզմի հիմնադիրները և անոնց սօսիալիստ աշակերտները: Այս երեւոյթը լինքնին առանց պատճառաբանական վերլուծութեան, կուգայ ապացուցանել որ գիտական սօսիալիստները ներկայ օրերու մէջ միակ մեխանական մաթէրիալիստներն են, որք կարող են տակաւ առէն յարձակումի: Իսկ «Բազդի հեգնանքը» հակառակ իրենց կամքին կը մղէ յետադիմական ուժերը իրենց բնաչրջական երկերով զօրաւիգ հանդիսանալու պրօլէտարական գիտուներու, որք իրենց պատմական դերին մէջ՝ մղած օրեան պահանջէն, գիտակից բնաչրջական կանոններ են: Տեսականի եւ գործնականի այս պատմական հակասութեան ամենագրական օրինակը կ'ուսայ մեզ եկեղեցին: Այս հակասութիւնը գործնականին մէջ ևս ծագած էր միշտ հակապրօլէտարական եւ յետադիմական

բական համաբազմութեան (differential calculus) գիւտը: Իսկ 1687ին Նեւտան ծանոյց ձգողական ուժի գոյութիւնը իր (Principia) անուն երկով: 1688ին Տէկարթ Բէրլին, ընկէր Ֆրանսացի եւ Գերմանիոյ մէջ Մարպուրկի համալսարանի բրօֆէսօրներէն, յղացաւ այն գաղափարը թէ՝ երբ պաղութեան միջոցով յանկարծ չոգին կը խտացնենք, գլանի մը մէջ գործող բիստոնի մը միջոցով կրնանք չարժիչ ուժ առանձալ: 1698ին Բարթէլմի Սալբի Անգլիացի մը, առաջին անգամ ըլլալով իր չոգեմեքենայով ջուր բարձրացնելու գիւտին մինաչեորը առաջաւ: Իսկ 1705ին երկաթագործ մը՝ Թովմաս Նիւքամէն եւ ապարատագործ Յովհաննէս Քօլլ առացան մթնոլորտային մեքենայի մը մինաչեորը, որուն չեորհիւ երեւան կուգար մթնոլորտի խտացումը, երբ պէտք արտաքին մակերեսին վրայ պաղ ջուր լեցնէր: Շոգեմեքենան մէջ տեղ բերելու համար այս մարտիկներու ջանքերը յաջողութեամբ պիտի չպսակէին, եթէ 1769, Յունիս 5ին Յովհաննէս Ուօթ չառաներ ինքնաշարժ չոգեմեքենայի մը առաջին մինաչեորը: Այս անտեսական եւ պիտական յառաջդիմութիւնները չատ քիչ ազդեցին փիլիսոփայութեան վրայ: Տէկարթ (Բարէէսիոս) 1641ին, երբ հրատարակեց իր «Meditations de prima philosophia»ն, տեսնելու որ փիլիսոփան դեռ կը սաւառնի բնազանցութեան ոլորտները: Նա կը պնդէր որ մարդը միայն ունի «ճշմարիտ» հոգի, օժտուած կամքով եւ զգացողութեամբ: Իսկ կենդանիները առանց կամքի եւ զգացողութեան ինքնաշարժ (automata) արարածներ են: Միեւնոյն ժամանակ ինք եւս ճնշուեցաւ իր մտքին վիճակէն մարդոց աւանդական հակասութիւններով: Մինչ Տէկարթ իր փիլիսոփայութեամբը մարդուն կը վերագրէր աւելիսասական եւ բնազանցական հոգի մը, միւս կողմէ իր բնագիտութեան մէջ կ'ենթադրէր թէ՝ նիւթը օժտուած է ինքնասեղծ յատկութեամբ, եւ մեքենական չարժուձ մը անոր կեանքի արտայայտութիւնն է:

Տէկարթեան բնազանցութիւնը յանձին Հոպսի գիտաւորեց իր անվեհեր հակառակորդը: Հոպս 1642ին հրատարակած իր «Elementa Philosophica de Cive»ով եւ ապա իր ուրիչ երկերով ամրացուց իր մաթէրիալիստական դիրքը: Նա հաստատեց որ անկարելի է խորհուրդը անջատել մտածող նիւթէն եւ այս կերպով չէ թէ միայն ծանրապէս հարուածեց Տէկարթեան բնազանցութիւնը, այլ նոյնիսկ դիմեց Պաքոնեան մաթէրիալիզմի աստուածագաւանական վերջին ձեացորդները. սակայն եւ այնպէս պատմութիւնը դեռ ի վիճակի չէր ընդգէմ Պաքոնի հիմնական սկզբունքներուն Հոպսի հայթայթելու այն փաստերը թէ՝ բոլոր մարդկային խնացումները արդիւնք են զգացողութեան աշխարհին: Բայց Հոպս ներկայ բնաիրիւիսմներու մէջ առաջինն էր, որ զանազանութիւն չդրաւ բնական եւ ընկերային միջավայրերու մէջև եւ ապացուցաւ թէ՝ ընկերային գործունէութիւնը տիեզերքի ընդհանուր գործունէութեան մէկ մասը կը կազմէ: 1651ին հրատարակած իր «Leviathan» անուն գրքին մէջ կ'ըսէ. «Իրաւութիւններու ծանօթութեան արձանագրութիւնը կը կոչի պատմութիւն: Պատմութիւնը երկու տեսակ է, մին բնական պատմութիւն որ կ'արձանագրէ բնութեան այն իրողութիւններն ու ազդեցութիւնները, որք կախում չ'ունին մարդկային կամքէ, օրինակ մետաղներու, առուներու, կենդանիներու, և նմաններու պատմութիւնը: Իսկ միւսը քաղաքական պատմութիւն, որ կ'արձանագրէ մարդուն հասարակութեան մէջ ունեցած կամական գործունէութիւնը»: Այս սահմանին մէջ կան չատ մը կէտեր, որք անչուչա պիտի չվրիպին այժմու մանիսաին քննագատական ակնարկէն, այսու հանդերձ եթէ բաղդատենք իր նախորդներու և ժամանակակիցներու գաղափարներուն հետ, հոն պիտի գտնենք մտածումներու բաւական մեծ բնաչրջում: Լայմնից և Սբինոզա Տէկարթի գաչնակիցները եղան, որոնց չնորհիւ բնազանցութիւնը աւելի երկարեց իր կեանքը

սական պուռժուազիի դասակարգային չահերու թելադրութիւնները: Անգլիոյ մէջ ընդհակառակը պուռժուական յեղափոխութիւնը իր 1689ի իրաւախոհութեամբ ժամանակաւոր գինադադար յայտարարած էր այս ժամանակ: Այդ գինադադարով մեծ հողատէրերը միացին սեփականատէրներ իրենց քաղաքական պաշտօններու աւարին ու խոստացան որոշ չափով հակել Անգլիոյ նորածագ պուռժուազիի չահերուն վրայ: Յայտնի է ուրեմն, որ Անգլիական պուռժուազին «ժողովուրդի համար», այսինքն բանուոր դասակարգը չհաշուելու համար, կրօնքի ազդեցութիւնը վեր պահելու մէջ, նա նոյնչափ չահ ունէր որչափ արիստոկրատութիւնը. մինչ Ֆրանսական պուռժուազին, Ֆրանսայի մէջ պատմութեան առած ընթացքով, ստիպուած էր գրգռել բանուոր դասակարգը յեղափոխական մինչեւ ծայրագոյն ոյժերը, ընդդէմ աւատական արիստոկրատութեան:

Ուսան 18րդ դարուն մէջ մաթէրիալիզմը իր բնակութիւնը հաստատեց Ֆրանսայի մէջ: Անգամ մ'ալ բաղդի հեգնութեամբ բնազանցութիւնը կուգար հայթայթել այն զէնքերը, որոնք պիտի գործածէին իր դիմաթեան դէմ: Ֆրանսական մաթէրիալիզմը երկու դպրոցներ ունեցաւ. մին իր սկզբնաւորութիւնը առաջաւ բնազանցական Տէքարթի բնագիտութենէն, իսկ միւս ուղղութիւնը սկսաւ Լօքէն և ուղղակի յառաջացաւ դէպի ընկերվարութիւն: Տէքարթեան մաթէրիալիզմը նախահայրը եղաւ մեքենական մաթէրիալիզմի որ կը յատկանշէր 18րդ և 19րդ դարու պուռժուա մաթէրիալիստները: Մարդիկ, որոնք կամ անտեղեակ էին բնաչրջական մաթէրիալիզմին և կամ հակառակորդ անոր: Տէքարթեան մաթէրիալիզմը նախ հիմ ծառայեց Ֆրանսայի բնական գիտութեան, ապա միանալով աստուածապաշտական իդէալիզմի հետ յենակէտը դարձաւ անոնց, որք Ֆիւվիէի եւ Ակադեմի պէս, փարած էին Մովսէսի ստեղծագործական գաղափարին եւ ընդունելով տեսակներու անփոփոխելիութեան սկզբունքը, կը հա-

կառակէին տեսակէտ մը, որ կ'ընդունէր թէ՝ ֆիզիքական և քիմիական չարժումներու փոխազդեցութեամբ առաջ կուգայ զարգացում:

Ընդհակառակը Լօքի հետեւորդները մշակեցին Ցբանական մաթէրիալիզմի բնաչրջական ուղղութիւնը:

Իր «Սրբազան Ընտանիք»ի մէջ, ուր Քարլ Մարքս միացած Էնկէլսի հետ վեր կը հանէ Պրիւնօ Պաուէրի ուղղութեամբ երիտասարդ Հեգելեաններու ծանծաղամտութիւնը, կ'ըսէ, «Լօքի անմիջական աշակերտը եւ Ֆրանսայի մէջ անոր ներկայացուցիչը Քոնտիլլաք, Լօքի զգացողականութիւնը անմիջապէս ուղղեց ընդդէմ 17րդ դարու բնազանցագէտներուն: Նա ապացուցուց որ Ֆրանսացին իրաւամբ կը մերժէ բնազանցութիւնը, որ ուղղակի երեւակայութեան ձեռակերտն է և աստուածաբանական նախապաշարում: Հրատարակեց Տէքարթի, Սբինոզայի, Լայբնիցի և Մալէպրանշի փիլիսոփայական գրութեանց հերքումը: Իր «L'essai sur l'origine des connaissances Humaines» անուն երկին մէջ նա ուսումնասիրեց Լօքի գաղափարները եւ ապացուցուց, որ չէ թէ միայն հոգին, այլ նոյն իսկ զգացողութիւնները, չէ թէ միայն խորհուրդ արտադրելու աբեւտը, այլ նոյն իսկ ըմբռնողութիւնները արդիւնք են փորձառութեան եւ սովորութիւններու: Մարդուն զարգացման ամբողջութիւնը ուրեմն կախում ունի իր առած դաստիարակութենէն և չրջապատէն: Ցանձին Հելվեթիոսի որ դարձեալ իր սկզբնաւորութիւնը կառնէ Լօքէ, մաթէրիալիզմը կ'սատնայ իր Ֆրանսական մասնայատուկ յատկանիշը: Նա իր «De L'homme»ի մէջ կը խօսի ընկերային կեանքի նկատմամբ և կ'ըսէ թէ բարոյական ամբողջ հիմը կը կազմեն զգացումներն ու անձնասիրութիւնը, հաճոյքները և լաւ ըմբռնած անհատական չահը: Իր գրութեան գլխաւոր կէտերն են մարդկային մտքի բնական հաւասարութիւնը, բանականութեան և ճարտարարուեստի համընթաց զարգացումը, մարդուն բնական բարութիւնը և դաստիարակութեան

ամենակարողութիւնը:

Անգլիական և Տէքարթեան մաթէմաթիզմի համագրութիւն մը կը նչմարուի Լամէթրիի երկերուն մէջ: Նա օգտագործեց Տէքարթի բնագիտութիւնը իր ամենանուրբ մանրամասնութեանց մէջ: Իր մեքենայ մարդը նմանութիւնը կը կրէ Տէքարթի մեքենայ կենդանիին: Հոլպախի «Système de la Nature»ի բնագիտական մասը ևս կը բաղկանայ Ֆրանսական եւ Անգլիական մաթէմաթիզմի համադրութիւններէն, մինչ բարոյագիտական մասը հիմնուած է Հելվեթիոսի բարոյագիտութեան վրայ:

«Encyclopedie»ն կազմեց Ֆրանսայի մաթէմաթիսաններու համաշխարհային բնոյթի անմոռանալի յիշատակարանը: Դործին սկսան 1751ին Տիտրո և Տալէմպեր, և աշխատակիցեան Բոպինէ, Պիւֆոն. Հոլպախ, Բանաթլաք, Լամէթրի, Հէլվէթիոս եւ կրիմ:

«Համայնագիտարանը» լաւագոյն չափանիշն է գարուն գիտական ըմբռնումներուն: Դիտութիւնը կը գտնէր իր նախնական սահմաններուն վրայ եւ կը համապատասխանէր գործիքներու և արտադրութեան սերտ կերպերուն ընդհանուր համագումարին: Այս շրջանը յատկանշող բնագատական երկու երկեր երեւան եկած են, Լինէոսի 1735ի հրատարակած «Systema Naturae»ն, իսկ միւսը Պիւֆոնի 1749ին հրատարակած «Histoire Naturelle»ը: 1752ին Ֆրանքլին իր յայտնի փորձերով ապացուցուց էլեքտրականութեան եւ կայծակի յարաբերութիւնները: 1767ին Հարկրէվէս գտաւ մանեցուն մեքենան: 1769ին Արքրայթ կատարելագործեց մանողը (spining frame), բայց ասոնցմէ ոչ մէկը ունեցաւ ո եւ է անմիջական ազդեցութիւն գիտական խնդիրներու զարգացման վրայ: Ճիշտ այս ժամանակները, 1768ին Բուֆ աշխարհի չուրջ իր առաջին ճամբորդութիւնը ըրաւ: 1774ին Բրիէսլի գտաւ թթուածինը, առանց սակայն գիտնալու իր գիւտին էութիւնը:

Լօքի «Ճանաչողութեան մասին» գործը, որ հրատարակուեցաւ 1690ին, ազդեցիկ եղաւ Ֆրանսայի մէջ: Կոնտիլյաք, որ Լօքի հետեւորդն էր, ընդունեց անոր ուսուցումները, բայց ինքնուրոյն կերպով զարգացուց զանոնք: Ան ուսումնասիրեց Լօքի գործը, որ ինքնին ուսումնասիրութեան արդիւնք էր, և

թիւնը հրատարակեց կեղծելով թէ թեականը եւ թէ հրատարակութեան վայրը: Նա կը քննադատէր «Արդարութեան» միջնադարեան ըմբռնումները, կը քննադատէր պահպի մէջ գործադրած չարչարանքն ու գաղտնի դատավարութիւնները եւ կը խորտակէր ոճրագործներու անհատական պատասխանատուութեան ըմբռնումները: Այս գաղափարը սարսեց աստուածաբանական առկմանները չերմեռանդ երկրպագուները, որ պինդ փարած էին «Փոխանորդութեամբ քաւութեան», իսկ եկեղեցւոյ ճիզուիթական մեքենան դրաւ մոլեգին չարժման մը մէջ:

1776ին Ատամ Սմիթի «Ազգերու Հարստութիւն»ը զարգացման նոր շրջան մը կը բանայ տնտեսագիտութեան մէջ: Այս գիրքը խորտակեց չահի ազդիւրի մասին գոյութիւն ունեցող բոլոր ընթացիք գաղափարները: Սմիթ յայտարարեց թէ՝ չահը չի գոյանար վաճառականին ըստ կամս իր ապրանքի գնայն վրայ դրած յաւելուածէն, այլ յաւելեալ արժէքէ, յաւելեալ արտադրութենէ, իսկ «Ճարտարարուեստական անհատ»ներու անվճար մնացած այդ արտադրութիւնը կը սեփականացնեն արտադրութեան միջոցներու սեփականատէրերը: Այս ըմբռնումը մը հիմը կազմեց Բիւրաթայի արժէքի օրէնքին, զոր ապա Մարքս ձեւափոխելով՝ կապիտալիստական արտադրութիւնը վերլուծեց յեղափոխական գետնի վրայ, իսկ այդ վերլուծումէն սկսաւ կեանք առնել ներկայ ընկերվարական չարժումը:

Ընդհանրապէս խօսելով պէտք է ըսել, որ ոչ ընկերաբաններու, ոչ պետականներու եւ ոչ ալ փիլիսոփաներու երկերուն մէջ պարզ է թէ ընկերային եւ թէ բնական կեանքի մասին բնաշրջական ըմբռնումը: Ու երբ Պիւֆոն իր երկին մէջ ցոյց տուաւ չարունակական զարգացման ազօտ հետք մը, կինէս պիտել տուաւ թէ՝ կենդանիներու եւ բոյսերու այդ դասակարգութիւնը սոսկ ձեւագիտական բնոյթ ունի եւ թէ կենդանիներու եւ բոյսերու զանազան դասերու մէջ չկայ ո եւ է բնական կապ: Նոյն իսկ, երբ նա դասակարգութեան բնական դրութեան մը յատակագիծը կը պատրաստէր, տակաւին չէր հրաժարած այն գաղափարէն թէ՝ տեսակները ստեղծուած են և հաստատուն:

Բայց Ամերիկեան գաղթականութեանց մէջ պուռժուական յեղափոխութեան հրայրքոտ չողը սկսած էր արդէն բացավառել Արեւմտեան հորիզոնը, այդ կայծերը չուտով պիտի թռչէին Ֆրանսայի աւատական արեւելեան դրութեան վրայ և պիտի բռնկեցնէին զայն: Անկախութեան հռչակումը հաստատեց թէ՝ «Ամէն մարդ ծնած է հաւասար»: Բայց այս փաստը արձանագրողները և իրենց գաղափարքը բոլորովին մոռցան պահպանել այս «ճշմարտութիւնը» անոնց, որք եղած էին գերիներ, պայմանաւոր ծառաներ, պարտականներ եւ գերիներ, պայմանաւոր ծառաներ ու զրկեցին զանոնք սեփականազուրկ գաղթականներ ու զրկեցին զանոնք քաղաքացիութեան իրաւունքներէն: Սակայն և այնպէս երեւոյթը կը մտանանչէ քայլ մը յառաջ դէպի «Մարդկային Իրաւանց» եւ «Բանականութեան Դարու» գիւտը, այսինքն դէպի գիտակցութեան զարթնումը, այսինքն դէպի գիտակցութեան զարթնումը, այն հիմը վրայ թէ՝ իրենք ևս ընդդէմ աւատական իշխանութեանց, իրաւունքի և բանականութեան մասին ունէին իրենց սեփական գաղափարը: Ճանչցին Ամերիկեան և Ֆրանսական յեղափոխութեանց՝ պուռժուա դասակարգը հաստատեց յեղափոխական միջոցներով քննկերային բնաշրջումի նախընթացը: Եւ թէպէտ այս վերջին քաղաքականներու մէջ նա կուզէ մնալով այս ճշմարտութիւնը և սակայն ներկայ պրօլէտարիատը պիտի հեռանի այդ ճամբան եւ պիտի տայ իր լաւ արդիւնքը:

Գլուխ Ե.

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՄԷՋ ՅԵՏԱԴԱՐՁ ՄԸ

ԴԻՊԻ ԻՏԻՆԱԼԻԶԱ

17րդ և 18րդ դարու Ֆրանսական եւ Անգլիական հայրենասիրները անկասկած այնպէս հաւատալ գոյացուցած էին թէ՝ իրենց հայրենիքները չէ թէ միայն Եւրոպայի առաջնորդներն են քաղաքական և անտեսական աշխարհի, այլ նոյն իսկ ռահվիրաներ գիտական և փիլիսոփայական հարցերու մէջ: Ներկայիս մեր առջեւ պարզուղ ընդարձակ հորիզոնին դիմաց բնականաբար մենք առանց դժուարութեան կարող ենք նշմարել թէ ուրիշ ազգերու մէջ և այն քանի մը մտածողները, որք հետեւէն հետեւեցան Անգլիոյ մէջ թափառող դէպքերուն և անոնցմէ հետո անվրդով զանազանաբար ուսումնասիրելու առաւելութիւնները վայելեցին, մարդկային մտքի բնաչրջութեան գաչտին մէջ իրին նոյնչափ ծառայութիւն, եթէ ոչ աւելի, որքան անտեսապէս և քաղաքականապէս աւելի յառաջացած այդ երկիրներու փիլիսոփաները:

Յիշած կարգ մը իրողութիւնները կը ծառայեն իբրեւ մղոնաքարեր բնաչրջութեան չաւղին վրայ: Անոնցմով սակայն չէր որ պիտի լրանար այդ երկու երկիրներու գիտական կատարելագործումներու ցուցակը. կարելի է յիշել ուրիշ չատ մը աչքառու յառաջդիմութիւններ: Ի մէջ այլոց կարելի է յիշել բջիջային վարկածի մասին Հուքի և Կրիւի երկասիրութիւնները: Մէկլենքիան գաւ ծաղիկներու առէջներուն պաչտօնը: Րէյ՝ Լինեէոսի ուսուցիչը, չանաց դասակարգել բոյսերը: Բրիէսալի ուսումնասիրեց ածխային թթուի ծծումը և բոյսերու կողմէ թթուածինի բնաչրջումը. այս ուսումնասիրութիւնները ծառայեցին իբր մեկնակէտ Լավուազիէի աւելի խոր հետազօտութեանց, որոցմով նա յեղաչրջեց քի-

միաբանութեան մէջ ամբողջ կիզումի վարկածը եւ ցոյց տուաւ թթուածինի իրական դերը: Բայց այդ չրջանի մէջ նոյն իսկ այս գիւտերու հեղինակները կարող չէին նշմարել իրենց գիւտերու դերը գիտական յառաջդիմութեանց մէջ, իսկ անոնց յարաբերութիւնը փիլիսոփայութեան հետ չատ ազօտ կերպով կ'ենթարկէր կասկածի:

Մանրացոյցի գիւտը մտնաւորապէս, որ ուսումնասիրութեանց համար բացաւ բոլորովին նոր ասպարէզ և բնաչրջութեան մէջ ներկայացաւ յեղափոխական ամենաարմատ նեցուկը, անցաւ բոլորովին աննկատ: Մանրացոյցը չատ և չատ խոչորացոյցէն և գիտութեան մէջ իր գործածութիւնը սկսաւ 17րդ դարու սեմին վրայ: Կ'ըսւի թէ Ֆրանսիսքօ Սթելլիի առաջին անգամ ծանօթացուց գիտութեան անոր գործածութիւնը, բայց Մալփիկիի և Լիւվէնհոգի ձեռքերուն մէջ նա երեան բերաւ իր էն մեծ արդիւնքները: Մալփիկի 17րդ դարու վերջին կիսուն մէջ հրատարակեց չերամի լրիւ անդամալուծութիւնը և ուսումնասիրեց թուխսի չրջանին մէջ վառակին ունեցած զարգացումը: Լիւվէնհոք նոյն մէջ վառակին ունեցած զարգացումը: Լիւվէնհոք գտաւ արեան գնդիկները, և նկարագրեց արու կենդանիներու սերմին մէջ գտնուղ գործօն տարրերը: Այս գիւտերու յաջորդած են հմուտ հնարիչներ, որոնք չնորհիւ ժամանակին, հիմը դրին էակներու անհատական զարգացման (ontogeny) գաղափարին: Ու երբ 19րդ դարու մէջ արդէն իսկ պատրաստ էր նիւթական չրջափակը, ծնթօժենին առաջնորդեց դէպի ֆիլօժէնի, այսինքն դէպի զարգացումը տեսակներու, սեռերու, դասերու, ընտանիքներու և ցեղերու:

17րդ և 18րդ դարերու մէջ բնութեան մասին սիրող ըմբռնումն էր տատամսաբանական տեսակէտը. զանազան գիտութիւններու մէջև ալ չկար ներքին սերտ յարաբերութիւն, ինչ որ կուգար իր կարգին կրճատելու այն դժուարութիւնները, որոնք ծագում կ'առնէին անբաւական փորձառութիւններէ և բնութեան ու չնա-

կերութեան վրայ մարդկային տիրապետութեան նախնական վիճակէն։

Այս պայմաններու տակ մանրագիտական յայտնութիւնները անցան բոլորովին աննշմար. նոյն բաղդին արժանացաւ նաեւ Քանտի «Բնական պատմութիւնը եւ Երկնքի Վարկածը» անուն գիրքը, որ հրատարակուեցաւ 1755ին, երբ մեծ երկրաշարժը հինգ վայրկեանի մէջ հիմնայատակ կը կործանէր Լիզպոնը եւ հողերու տակ կը թաղէր 60,000 բնակիչներ։ Քանտի այս երկասիրութիւնը այս օր բնաչրջական գրականութեան մէջ կը գրաւէ իր էն բարձր աստիճանը, բայց իր ժամանակին ոչ ոք նկատեց հոն պարզած գաղափարներու յառաջդիմութիւնը, մինչեւ որ 1799ին Լաբլաս հրատարակեց իր «Mecanique céleste»ը եւ Քանտեան վարկածները ապացուցուց Մաթեմաթիքական վարսակերով։ Այսու հանդերձ պէտք է ընդունիլ, որ Քանտի այս երկը կը կը ներկայացնէր խիստ յեղափոխական կողմեր եւ մաթէրիալիստական մոնիզմի ակնոցէն դիտելով, Տէմոքրիտէ վերջ առաջին գլուխ գործոցն էր։ Այդ գիրքով Բէօնիկապէրկի փիլիսոփան ձեռնարկեց ուսումնասիրել «Ամբողջ աշխարհի մեքենական ծագումը, հիմնուած Նեւտոնի տեսակէտներուն վրայ»։ Քանտ ցոյց տուաւ թէ՝ ամբողջ աշխարհական միջոցը լեցուած է նախնական միգամածային նիւթով մը եւ արեւն ու իր բոլոր մոլորակները մեքենական կերպով գոյացած են այդ նիւթի չարժումովը։ Այս կերպով նա հրապարակեց տեսութիւն մը, որ իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ մեր օրերը։ 20րդ դարու մէջ միայն մեքանի ձայներ բարձրացան անոր դէմ, որոնք նոր աշխարհաբանութեան մը պաշտպանները ըլլալ կը թուէին, այսու հանդերձ անոնք բոլորը քիչ փոփոխութեամբ հաստատած էին Տէմոքրիտէի տեսութեան վրայ, որ կը ծառայէր իբր հիմք Քանտեան վարկածին։

Նեւտոն կընդունէր թէ՝ Աստուած առաջին չարժումը տուաւ աշխարհքին եւ ապա թողուց զայն անկախ

իր օրէնքներով։ Քանտ քննեց անցաւ Նեւտոնը երբ ապացուցուց աշխարհքի մեքենական ծագումը եւ ստեղծագործութեան «Աստուածային» գերը փոխակերպեց պատմական զարգացման։ Այսու հանդերձ Քանտ ակամայ հեռացած էր արարչէն. ուստի նա գոնէ պահեց աստուածային մի թիթ տարրին համար վերջին ապաստանարան մը, երբ եկաւ յայտարարել, որ մարդկային գիտակցութիւնը աշխարհական բրօսէսին մէջ իր ներկայ կազմակերպութեամբ կարող չէ թափանցել իրերու «վերջնական բնոյթին»։ Քանտ յենելով իր այս տեսակէտին, կանգնեցաւ Տէմոքրիտէսի ուսերուն վրայ եւ սկսաւ խծբծանքի ենթարկել զայն, թէպէտ անոր փիլիսոփայութիւնը իր չատ մը կէտերուն մէջ կը գերազանցէր Քանտինը։ Բացի այս, Քանտ երբէք կարող չեղաւ ըմբռնել այն պատմական կապը, որ կար Եպիկիւրոսի եւ Տէմոքրիտէսի միջեւ։ Քանտ միշտ կը պնդէր որ, Եպիկիւրոս նախահայրն էր «Զգացականութեան» (Մաթէրիալիզմ), մինչ մենք տեսանք թէ՝ Եպիկիւրոս աչակերտն էր Տէմոքրիտէսի։ Անվիճելի իրողութիւն մ'է նաեւ որ պատմական ըմբռնումներու մէջ իր սխալութիւնը չէր որ պիտի գար վերջակէտը դնելու Քանտի թերութիւններուն։ Նա անծանօթ էր այն բնական գիտութիւններուն, առանց որոց կարող չէ գոյութիւն ունենալ իմացականութեան նկատմամբ ո եւ է առողջ գաղափար։ Փիլիսոփան պէտք է ծանօթ ըլլայ բաղդատական բնախօսութեան, կենսաբանութեան եւ ընկերաբանութեան։ Քանտ չէր ուսումնասիրած այս գիտութիւնները եւ իր փիլիսոփայութիւնը միշտ կաթօր կը քաչէր անոնց։ Նա երբէք չմտմտնեց թէ՝ փիլիսոփայութիւնը չէ թէ միայն կը պահանջէ այս մասնաւոր գիտութիւններու ուղղակի գործակցութիւնը, այլ մարդկային ծանօթութեան իւրաքանչիւր ճիւղի կատարեալ վերլուծումը կապ ունի փիլիսոփայութեան հետ։ Նոյն իսկ եթէ պահ մը ընդունինք, որ Քանտի այս թերութիւնը արդիւնք է իր ժամանակի փորձառական անո-

բաւական առաջնին եւ Մեծն Ֆրէտէրիքի ժամանակակից Բրուսական համալսարաններու թերի կազմակերպումին, այսու հանդերձ իր ծայրահեղ առարկութիւնն ու գրամոլ հակումները եւս նուազ ազդեցութիւն չունեցան իր փիլիսոփայութեան վրայ: Ապահովաբար Քանտ ուղղագատան եւ պիւրոկրատիք գրաքննութեան գոռոզութեան բրաւ աւելի վեհ գիտցողութիւն, քան Բրուսիոյ մէջ ժամանակակից ո և է խոնարհ մտաւորական:

Աստուծոյ չափէ հակառակ իր մեծաւոր լարախաղացութեան, պէտք է խոստովանիլ սակայն, որ տիեզերքի ծագման մասին Քանտի միջամտային վարկածը իր տրամաբանական կիրառութիւններուն մէջ կատարեալ գլուխգործոց հաւատքը Մովսէսի ըմբռնումներուն, որք արդէն չափով մը ցնցած էին Կոպերնիկոսի, Կալիլէոսի, Քեպլերի և Նեւտոնի գիւտերն ու յայտնութիւններովը: Լաբլաս Քանտէ աւելի հատատամիտ էր և քաջ, երբ ի պատասխան Նաբոլէոն Ա.ի հարցումին, ամբաստանեց յայտարարելու թէ՝ ինք պէտք չունի արարչի մը ենթադրական գոյութեան վարկածին: Աստուածաբաններ իսկ լռութիւն պահեցին երբ Քանտ հրատարակեց իր միջամտային վարկածը, մինչ իր 1781ին հրատարակած երկրորդ երկը, «The critique of Pure Reason»ը արժանացաւ մեծամեծ նեղբողներու, այն միակ պատճառով, որ նա իմացականութեան և բարոյագիտութեան մասին ընդգրկած էր տուալիսական վարկած: Այս եւ բոլորին իսկ բաւ չէ արգելօք ազատուցանելու, որ Քանտի առաջին գործը գոնունակութեամբ չողջունեց ժամանակակից Աստուածաբանութիւնը:

Քանտի փիլիսոփայութիւնը կատարելապէս ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է իր «The critique of Practical Reason»ը բաղդատել «Critique of Pure Reason»ի հետ, զոր նա հրատարակեց 1788ին: Առաջին գիրքով Քանտ կ'ըսէ թէ՝ աշխարհի երեւոյթը զոր մենք կ'ղգանք, ամբողջութեամբ պայմանաւորած է մեր զգայարաններու կազմութեամբ, ուստի հաւանական այս իրողութեան, մենք անկարող ենք ըմբռնելու իրերու իսկական բնոյթը, «ինքն չինքեան»ը: Կայ միայն մէկ տիեզերք և անոր մէջ ամէն ինչ կը կանոնաւորուի բնական օրէնքով: Այդ օրէնքները այնչափ խիստ են որքան ձգողութեան օրէնքը: «Ձուա» բանականութեամբ կարելի չէ ցոյց տալ կամքի ազատութիւնը: Աստուծոյ գոյութիւնն ու հոգւոյ անմահութիւնը կարելի չէ ճշտել փորձառութեան սահմաններուն մէջ:

Այսու հանդերձ ցրուած էջեր կան իր երկերուն մէջ որոնք ճիշտ հակառակը կը հաստատեն, այնպէս որ 1787ին իր երկին երկրորդ տպագրութեան յառաջաբանին մէջ, երբ Քանտ իր հակառութիւններու մասին բացատրութիւններ ուած չ'ըլլար, կարելի պիտի չըլլար ըմբռնել թէ՝ ինչ էր Քանտի նշանառութեան կէտը: Հոն Քանտ կըսէ թէ՝ ինք պէտք էր «խորտակէր բանականութիւնը հաւատքին ճամբայ բանալու համար»: Իսկ այս անհրաժեշտ էր որպէսզի նա կարողանար «կրծքին և բարոյականութեան մատուցանել անգնահատելի ծառայութիւն անոնց քննադատներու դէմ վարելով Սոկրատեան մեթոտը, այսինքն տպագուցանել քննադատին տգիտութիւնը»: Որովհետև, քանի որ աշխարհը ունեցած է միշտ իր թնազանցական դրութիւնը զանազան եղանակաւորումներով և անկասկած երբէք պիտի չմերկանայ նա իր այդ գունաւորուածքին, ուստի փիլիսոփայութեան ամենամեծ գործը պիտի ըլլայ ընդունիլ, որ ինք անկարող է զայն հաստատելու և փակել մոլորանքի բոլոր ակերը: Այս մոլորանքի մին կը գտնւի Լոքի նման մարդոց մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Քանտ իր «Critique of Pure Reason» անուն երկին մէջ, որոնք սխալմամբ կը կանգնին այն գաղափարին թէ՝ քանի որ գիտութեան հիմը փորձառութիւնն է, ուրեմն Աստուծոյ գոյութիւնն ու հոգւոյ անմահութիւնը կարելի է ապացուցանել մաթեմատիքական ճշտութեամբ:

Ինչ սարօրինակ երևոյթ. խէալիստ Քանտ կը յանդիմանէ մաթէրիալիստ Լօքը անոր համար որ այս վերջինը կը պնդէ թէ՝ Աստծոյ գոյութիւնը և հոգւոյ անմահութիւնը կարելի է ապացուցանել մաթէմաթիքական եղանակով, իսկ ինք յամառ կերպով կը կրկնէ թէ՝ այդ հարցերը բոլորովին դուրս կը մնան փորձառութեան սահմաններէն, պէտք է միայն հաւատալ! ահա նոցա: Իսկ այս բոլորը ինչպէս կրօնքին և սերողներուն: Եւ ինչ յատկանշական սրամտաբանութիւն: Տե՛ս, Սոկրատեան մեթոդը անտեսանելի ուսերի մը վերին մէջ որ հրապարակ կը դնէ տգիտութիւնը բոլոր անոնց, որոնք կը քննադատեն կրօնը և յիշէ որ աշխարհի մէջ ոչ մէկ կրօն կրնայ դիմանալ ինքնին այդ մեթոդի փորձերուն:

Տէմոքրիտէսէ ի վեր երկու հազար տարիներ սահած էին և այս ժամանակաշրջանի փիլիսոփայութիւնը այս անգամ ունեցաւ իր գործով արդարացուցիչը յայտարարելով թէ կրօնը վերջ է վանդէ և անոր պաշտպանած կարգերը ապահով, քանի որ փորձառութիւնը կարող չէ ապացուցանել Աստուծոյ գոյութիւնը և հոգւոյ անմահութիւնը, քանի որ մարդոց անօգնական ընդունակութիւնները երբէք կարող չեն ճշտել անոնց ճշմարտութիւնները, այլ միայն պէտք է հաւատալ յինուած հեղինակութիւններու խօսքերուն:

Ապահովաբար այս տեսակ մուկ մը ծնելու համար լեռը պէտք չունէր 500 էջ ձեռնածու գիտութիւնով աշխատիլ այդչափ:

Քանտ ըսաւ որ աստուածաբանութեան պէտք է հաւատալ. անշուշտ ճշմարիտ էր այս: Բայց ինչ սարօրինակ պարագաներով իմացականութեան բոլոր դպրոցները, ի մասնաւորի բնական գիտութիւնները ու հոգեբանութիւնները, ամէն տեսակ հեղնանքներով պիտի սպիակնք ապացուցանել երկաթեայ փաստերով իրենց վարկածներու ամենայանդին նշանախեցն իսկ, մինչ կրօնի ախոյանները պատ պիտի ըլլան մինչև

մեր ակռաներու տակ ճօճել իրենց անմարսելի տեսակէտները և պնդել, որ ճշմարիտ են անոնք քանի որ կարելի չէ զանոնք ապացուցանել եւ այս պահանջը կուգայ մեզ անհատէ մը, որ իր նախորդներէն խիստ աւելի ճիգ թափեց խորտակելու աչխարհի հիմերը, որոնց վրայ կը կանգնի այս արտառոց ըմբռնումները:

Այս կերպով Քանտ գիտակցաբար եկաւ յայտարարելու, որ ինք չէ այն փիլիսոփաներէն, որոնք բարձր կը կանգնին աչխարհէն ու մարդոցմէն, այլ սոսկ պուռժուական պարզ սովեսատ մը, որ կը ծառայէ միայն սերող դասակարգի չահերուն: Այսպէսով նա քանդեց միջնադարեան վարդապետական (dogmatique) փիլիսոփայութիւնը, որ իր ծառայութիւնը կատարած էր լիուլի աւատական ընկերութեան և հաստատեց փիլիսոփայութիւն մը, որ բաւարարութիւն պիտի տար նորածագ պուռժուազիի պահանջումներուն: Քանտ՝ որպէս գիտուն, կը ներկայանայ մեզ մաթէրիալիստ, որ կրկնեց Տէմոքրիտէսի, Եպիկիւրոսի և Լօքի փիլիսոփայութիւնները ու վերահաստատեց բնութեան մէջ մեքենական զարգացման սկզբունքը, ինչ որ կը յատկանչէ նեթ չըսենք Յոյն բնափիլիսոփաներէն, գէթ Անգլիացիներն և Ֆրանսական մաթէրիալիստներէն քայլ մ'աւելի որոշ յառաջդիմութիւն: Բայց իբրեւ փիլիսոփայ, նա դպրոցավարական (scholastic) էր, սոսկ եւ յետադիմական այնչափով, ինչ չափով որ կարելի է երեւակայել յառաջդիմութեան թշնամի մը:

Շատ զբաղեցուցած է նաեւ Քանտի «Բացարձակ Հրամայականը»(Catagorical Imperative) որ կը ծառայէ իրեւ հիմունք իր բարոյագիտութեան. «Ամէն ժամանակ գործէ այնպէս՝ որ դուն գործածես մարդը քու անձիդ, ինչպէս նաեւ ուրիշներու համար, ոչ թէ միայն որպէս միջոց, այլ նաեւ որպէս նպատակ»: Բարոյագիտական այս սկզբունքը, ինչպէս նաեւ Քանտէ վերջ ուրիշ շատ մը պուռժուական նման սկզբունքներ, չախուժեցան չուտով այն օրէն, երբ սկսաւ ընկերութեան

մէջ կիրարկուիլ իբրեւ կենցաղի օրէնքներ: Այդ սկզբունքի մնանկութիւնը երեւան կուգայ այն ժամանակ միայն, երբ մենք նկատի առնենք գաղակարգային միջավայրի ազդեցութիւնը մարդկային իմացականութեան վրայ: Ջրանց Մէնրինկ խիստ լաւ կը յատկանշէ Քանտեան հրամայականը, երբ կը գրէ. «Քանտի այս յղացումը պատմական մտածողին համար ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ անտեսական իրողութեանց պատմական կոթողը: Պուռժուազին որպէսզի իր նպատակին համապատասխան չհաւատարմանի առարկաներ ունենայ, գործաւոր դասակարգը պիտի գործածէ ոչ թէ միայն իրրեւ միջոց, այլ պիտի աշխատի տեղծել պրօլէտարիատ մը: Ուրիշ խօսքով յանուն մարդկային ազատութեան, պիտի ազատագրէ զանոնք իրենց ստրկական տէրերէն»:

Բայց հակառակ իր «Բացարձակ հրամայականին» եւ Ջրանտական յեղափոխութեան հանդէպ այսպէսգոյած զարմացումին, Քանտ կը պահանջէր միմիայն ազատութիւն պետութեան հաղափագիներուն, դուրս թողլով մանաւանդ կիներն ու գործաւոր դասակարգը: Այս կերպով Քանտ սկսաւ խարխափիլ Կեռարի պետական կազմակերպութեան մէջ:

Իր «Critique of Discrimination»ի մէջ Քանտ գտաւ տեղծագործական երեւակայութեան օրէնքները եւ ցոյց տուաւ թէ՝ արուեստը արդիւնք է մարդուն բնածին ընդունակութիւններուն: Այդ նոյն գրքին էջերուն մէջ Քանտ կը պարզէ թէ՝ բոլոր գործարանատէր էակներուն միեւնոյն նախահօրմէ սերումը կը կազմէ համագործութիւն մը բնութեան մէջ մեքենական զարգացման սկզբունքներուն հետ: Բայց նա այդ վարկածները կը նկատէր «Բանականութեան յախուռն արկածախնդրութիւնները»: Քանտ կը վախնայ իր տիեզերագրութեան յայտնած սկզբունքներու արամաբանական հետեւութիւններէն: Այսու հանդերձ թէ իր այս երկը և թէ իր տիեզերագրական կարդ մը տեսութիւններու ընթերցումը կրնայ օգտակար ըլլալ նոյնիսկ ժամանակակից պրօլէտարիատին:

Այս օրէնն խորհողը իր փորձառական գիտութեանց լայն սահմաններու մէջ հակամիտ է քիչ մ'աւելի յախուռն լինելու անցեալ գարերու մէջ իր նախորդներուն ըրած թերութեանց քննադատութեան մէջ: Բայց ես քանի չեմ կարող մեղադրել Բօլ Ռի, երբ Քանտի փիլիսոփայութիւնը կ'ամփոփէ հետեւեալ բառերուն մէջ. «Քանտի գործերու մէջ ինքզինքդ կ'զգաս գեղեցիկ երկրի մը մէջ: Անկէ ուզածդ կրնաս գտնել, հոն կայ կամքի ազատութիւն եւ գերութիւն, իտէալիզմ եւ անոր հերքումը, անաստուածութիւն եւ Տէր Աստուածը. ի մեծ զարմացումն իր ընթերցողներու, Քանտ պարտականութեան ըմբռնումէն դուրս կը բերէ աստուած մը, անմահութիւն, ազատութիւն, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ձեռնածուն դուրս կուգայ դասարկ գլխարկէն: Ճիշտ է որ Քանտեան փիլիսոփայութեան այս անհարազատ զաւակները չունին համարձակութիւն երեւան գալու լոյս օրուան մէջ: Անոնք նոյն իսկ կը չիկնին իրենց գոյութեան առջեւ, գլխաւորապէս անոր համար, որ անոնք չնորհք գտած են Աստուծոյ եւ մարդոց առջեւ, մանաւորապէս հեղինակաւոր մարդոց առջեւ»:

Քանտի հետեւորդները կ'ընդունին, որ իրենց ուսուցիչը ամէն գարու համար սահմանաւորումն է մարդկային ըմբռնողութեան ուժին ու չափին. բայց «Critique of Pure Reason»ը ինքնին բաւական մեծ ապացոյց մ'է ջրելու Քանտի եւ կամ ո եւ է անհատի մասին այդ կարգի յաջարձակ գաղափար մը: Մանաւորապէս ընկերաբանութեան մէջ իր ըմբռնողութեան ղօրութիւնը անկարող եղաւ թափանցելու պուռժուական սահմաններէն անդին: Իսկ ուրիշ հարցերու մէջ նոյն իսկ իրեն անմիջական աշակերտները գերազանցեցին զինք: Լաբլաս գնաց անցաւ իր միգամածային վարկածին մէջ եւ Շոփէնհաուէր՝ իր փիլիսոփայութեան օրինաւոր ժառանգորդը՝ բարոյագիտութեան մէջ: Մենք ապա պիտի տեսնենք թէ՝ պրօլէտարական փիլիսոփա-

ները ինչպէ՞ս ամփոփեցին եւ ներկայ գործաւոր դասակարգի յեղափոխութեան համար երեւան բերին զարգացած խորհուրդներ այն ճշմարտութեան հաստիներէն, որոնք գրած էին «Բացարձակ Հրամայական»ին եւ «Իրն յինքեան»ին մէջ։

Երբ Քանտ կը հրատարակէր իր Critique of Pure Reasonը, նոյն տարին Հերչէլ գտաւ Ուրանոսը։ Երկու տարի վերջ Մոնկոլֆիէ եղբայրներ առաջին անգամ օդապարիկով բարձրացան մթնոլորտի մէջ, խուզարկութեան նոր հորիզոններ պարզեցին եւ գրգռեցին մարդկային հնարագէտ միտքը դէպի գիտական աւելի մեծ գիւտերը։ 1789ին, Լավուազիէ հիմնեց նիւթի պահպանման օրէնքը եւ 1842ին Րոպերտ Մէյըը լրացուց զայն ուժի պահպանման օրէնքով որ ծառայեց իբրեւ հիմնական սկզբունք ներկայ գիտութեան համար, մինչեւ վերջապէս երեւան եկաւ ուժի ձեւափոխութեան յեղափոխական ըմբռնումը։ 1791ին Կալվանի հրատարակեց իր կենդանական էլեքտրականութեան գիւտը եւ Թոմմաս Բէյն երեւեցաւ իր «Մարդկային իրաւունքներ»ով։ Կալվանիի գիւտը առաջնորդեց դէպի 19րդ դարու ճարտարագիտական յեղափոխութիւնը։ Բէյն կ'ըսէր թէ մարդը ունի բնական իրաւունքներ որոցմէ զուրկ են արիւներէն միւս արարածները։ Եւ որչափ աւելն որ պուրժուազին յեղափոխական էր, այս գաղափարը մասնակարարեց մեծ քանակութեամբ վառօդ, իսկ նա քայլ մը աւելի յառաջա՛ր դէպի արիւներէն եւ մարդկային ընկերութեան մասին միապաշտական (monistic) ըմբռնումը։ Բէյն ընկերաբանութեան մէջ Ռուսոյի հետ կը կանգնի միեւնոյն գետնի վրայ եւ հոչակաւոր Թրէյնչմէնի նման չատ քիչ տեղեակ է գաւառկարգային պայքարի եւ յեղափոխական զարգացման գոյութեան եւ դերի մասին։

Գլուխ Ա.

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՋՈՒԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Նոյնաժամանակ պայթեցաւ Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը։ Փիլիսոփաներու համար այժմ պատեհ առիթը էր ուշագրութեամբ հետեւելու այն բոլորին զոր կարող էին երեւան բերել մաքուր բանականութիւնը, գործնական բանականութիւնը, բնական իրաւունքները, ընկերային գաչնագիրը եւ բնազանցական խէթալիզմը։ Գործնական բանականութիւնը դրգիռ տուաւ եւ հոսեցան արեան գետեր, որմէ վերջ մաքուր բանականութիւնը Սզգ. ժողովի որոշումով 1793 Նոյմ. 10ին բարձրացաւ գահը։ Բանականութեան պաշտամունքը տեւեց մինչեւ 1794 Յուն. 8, երբ Ռոպէսպիէռ կրկին Աստուածը եւ բնազանցական խէթալիզմը բարձրացուց գահ, գահընկէց ըրաւ բանականութիւնը, յայտարարեց թէ անաստուածութիւնը ամենամեծ ազնուապետական մեղքն է եւ սկսաւ ոտնել գերագոյն էակի անունը։ Բայց 1794 Յուլ. 27ին գերագոյն էակը յանկարծ յիշեց բացարձակ հրամայականը, ապերախտութեամբ լքեց Ռոպէսպիէռը ու երբ «Յաւիտենական ճշմարտութիւնը» գործնական բանականութեան տեղծած բնական իրաւունքի արիւնաթաթախ գործիքով՝ կառափնատով, բարի մարդոց պուխը կը բաժնէր իրենց մարմինէն, գերագոյն էակը հեռուն ապահով բարձունքի վրայ կանգնած կը դիտէր։ Լավուազիէ եւս, իր մարդկութեան մատուցած ծառայութեան համար արժանացաւ այն վարձատրութեան, ինչու որ արժանացած էր Ռոպէսպիէռ, գերագոյն էակին իր մատուցած ծառայութեան համար։ Բանականութիւնը եւ գերագոյն էակը չարունակեցին իրենց փոխադարձ օգնութիւնները, մինչեւ որ վերջապէս նաբո-

լէան Ա. սուրերով եւ կանոններով վոխարինեց անոնց երկուքին եւս: ԱնվսահուԹիւն յայտնեց գերագոյն էակին յայտարարելով որ նա միշտ պաշտպան է զօրաւոր մարդիկներուն: Այս կերպով, «օրէնքի եւ կարգի» վերահաստատումի նոզկալի զաւեշտին մէջ վերջ դուս բանականուԹեան, ինչպես նաեւ գերագոյն էակին ուրացուԹիւնը:

ԵԹէ աւելի խորէն քննենք, բանականուԹեան ուրացուԹիւնը ամենաբարձր պատկերն էր կապիտալիստական պետուԹեան: Ո՛չ բազամիջոցի որոշումները եւ ոչ ալ կառավարութիւնը կարող եղած էին ապացուցանել գերագոյն էակի մը գոյուԹիւնը եւ ուստի այդ խոչընդոտով նա իր գոյուԹիւնը չարաշահեց միայն այն գլուխներուն մէջ, որոնք չունէին ընդունակուԹիւն զգեստաւոր գանկերէ աւելի արամաբանելու: Բացարձակ հրամայականը մերկացաւ իր չքեղ պերճանքէն եւ կանգնեցաւ մէկ կողմ, որպէս անզօր եւ անկարող ծաղրածու: Ընկերային գաշնագիրը վերանորոգեցաւ, հիմք ունենալով «Ամէն ոք իրեն համար ու չարիքը պիտի հեռանայ» բացատրուԹիւնը: Բնական իրաւունքներ անունով ճանչցուեցան պրօլէտարիատը չհանգուցելու իրաւունքը եւ սեփականազուրկ անհատին վրայ անհատական սեփականուԹեան գերադասումը:

19րդ դարու սեմին վրայ, պուրժուական փիլիսոփաներու բոլոր չողչողուն գաղափարները վրիպեցան եւ սիրեց յուսահատուԹիւնը: այն ժամանակ գործաւոր դասակարգի ախոյաններուն մէջ սկսաւ զգալի լինիլ ընկերային գիտուԹիւններու նկատմամբ բնաչրջական տեսուԹիւններու զարԹնումը: Փուրիէ 1799ին սկսաւ հրապարակել իր ընկերային վերակազմուԹեան գաղափարները եւ իր քննադատուԹեան սուինը մնել կապիտալիստական ընկերուԹեան կուրծքը: Ու այն օրերէն ի վեր, երբ նախապատմական շրջանի մէջ կինը զրկուեցաւ այր մարդուն հետ ունեցած իր հաւասարուԹեան իրաւունքէն, առաջին անգամ ըլլալով, Մէյրի Ուոլսթընկրաֆթ, հրապարակաւ իր բողոքի ձայնը բարձրացուց ընդդէմ իր սեռի ընկերային ու անտեսական գերուԹեան: Սէն Սիմոն ազօտ կերպով նշմարեց այն նիւԹական ազդակները, որոնք կը յառաջացնեն ընկերային չարժումներ եւ կ'ստիպեն որ ընկերուԹիւնը դասակարգային պայքարին միջոցաւ, մեքենականօրէն սահայ իր զարգացման ուղին: Իրմէ վերջ Ֆուրիէ առաջին անգամ տեսականօրէն ուրուագծեց մարդկուԹեան ընաչրջումը, վայրենական չրջանէն մինչեւ քաղաքակրԹուԹեան սահմանները, հանգրւան առ հանդրւան բարբարոսուԹիւնը ու նահապետական դրուԹիւնը: 19րդ դարու խուզարկուներ հետեւելով իրեն չուտով սիրեր մատակարարէին այդ տեսուԹեան փորձառական վաստերը:

Նեղուցին միւս կողմը Ռոպէրդ Օվըն, իր Նոր-Լանարքի գաղԹականուԹեամբ ձգեց Անգլիական անխռով պուրժուազին և Անգլիական կեանքի խաղաղ թմրուԹեան մէջ նետեց ԶարԹիստական չարժման կայծերը:

Պրօլէտարական մտածումներու այս առաջին կէս գիտական չարժումները բոլորովին տհաս էին, ինչպես նոյնինքն կապիտալիզմը, բայց ամէն պարագայի տակ պրօլէտարական էին անունք, եւ այս իսկ պատճառով աւելի գերադաս քան Պլատոնի և Մօրի երազները: Պատմականապէս այս Ֆրանսական-Անգլիական իւտոպիաները Թէ իրենց սուր տեսուԹեամբ և Թէ գաղափարական ազդեցուԹեամբ աւելի բարձր կը կանգնին քան իրենց յաջորդները, Պէլլամի և Կրիւէնըսըր: 19րդ դարու սկիզբը պրօլէտարական անկախ չարժման մը բոլոր չանքերը կապած են ընկերային յեղափոխուԹեան այս մարգարէներուն գաղափարներու հետ: Փիլիսոփաները այդ մարդիկը ժառանգորդներն էին Լօքի եւ իր Ֆրանսական դպրոցին:

Բոլոր անոնք որ ժամանակակից տուալիստական փիլիսոփայուԹեան արմատը կ'ուզեն գտնել, պէտք է գան հոս: Ոչ ոք գիտակ էր այս ճշմարտուԹեան այնքան հոս:

չա՛փ՝ որչափ գիտական սօսիալիզմի հիմնադիրները։ Այժմու սօսիալիստներէն ոմանք կը կարծեն որ սօսիալիստական փիլիսոփայութիւնը սկսաւ Գերման գլասիկ փիլիսոփայութենէն։ Բայց Մարքս եւ Էնկելս խիստ լաւ ուսումնասիրած էին այս կէտը եւ Էնկելս Ֆէօէրպախի նկատմամբ գրած իր գիրքը դիտմամբ յորջորջեց «Ֆէօէրպախ և Գերման գլասիկ փիլիսոփայութեան ծագումը» և յայտարարեց, որ ներկայ պրօլէտարիատը «Ժառանգորդ» է այս փիլիսոփայութեան և պիտի իրականացնէ ինչ որ Գերման իտէալիզմը թողած էր անկատար։ Գիտական սօսիալիզմը մերժեց Գերման գլասիկ փիլիսոփայութիւնը, սկսաւ Ֆէօէրպախի մարդկայնական (humanitarianism) տեսութենէն և կապեց ինքզինքը 18րդ դարու մաթերիալիստական փիլիսոփայութեան։

Այս ճշմարտութիւնը յայտնեցին Մարքս և Էնկելս «Սրբազան ընտանիքը»ի մէջ հետեւեալ խօսքերով. «Ճիշտ ինչպէս որ Տէքարտեան փիլիսոփայութիւնը կ'առաջնորդէ Ֆրանսական լնագիտութեան, նոյնպէս ալ Ցրբանսական մաթերիալիզմի միւս դպրոցը կառաջնորդէ ուղղակի դէպի սօսիալիզմ եւ համայնակեցութիւն (communism)։ Խիստ սուր լրբանոզութիւն մը հարկաւոր չէ ճշտելու թէ՝ սկզբնական բարութեան և մարդոց մտաւորական հաւասարութեան, փորձառութեան, ամէնակարողութեան, բնաւորութեան, դաստիարակութեան, մարդոց վրայ արտաքին միջավայրի ազդեցութեան, ճարտարարուեստի մեծ անհրաժեշտութեան և արդարացման եղ.ի մասին մաթերիալիզմի վարդապետութիւնները կը կապին անհրաժեշտաբար սօսիալիզմի եւ համայնակեցութեան։ Եթէ մարդ իր բոլոր ծանօթութիւնները ու զգացումները կ'առնայ իր զգայական կողմին արտաքին աշխարհի հետ ունեցած յարաբերութենէն, ապա ուրեմն նիւթական աշխարհի մէջ իրերը պէտք է եղանակաւորել այն ուղղութեամբ, որ մարդը ուղիղ տպաւորութիւն առնայ, վերածէ

զանոնք ունակութեան և կազմէ իր մարդկային բնաւորութիւնը։ Եթէ նիւթական չահի ուղիղ հաւասարութիւնը կը կազմէ բարոյականութեան հիմնական սկզբունքը, ապա ուրեմն մարդուն անհատական չահը պէտք է հաշտեցնել մարդկութեան ընդհանուր չահերուն հետ։ Ու եթէ մարդիկ ազատ չեն մաթերիալիստներու գործած իմաստով, այսինքն եթէ մարդը ազատ չէ իր բացառական կարողութեամբ զգուշանալու ասկէ կամ անկէ, այլ աւելի չատ իր զրական կարողութեամբ հաստատելու իր իսկական անհատականութիւնը, ապա ուրեմն ինչո՞ պատժել անհատական ոճիրները, փոխանակ զանոնք արտայայտութեան համար ապահովելու իր գեղեցիկ և իւրաքանչիւր անհատի համար ապահովելու իր կեանքի արտայայտութեան համար ընկերային միջավայր։ Եթէ մարդը կազմուած է իր արտաքին միջավայրով, ապա ուրեմն այդ միջավայրը պէտք է ձեւակերպել մարդուն չափով։ Եթէ մարդը բնութեամբ ընկերական է, ապա ուրեմն նա իր իսկական բնաւորութիւնը կարող է զարգացնել միմիայն ընկերութեան մէջ և իր բնաւորութեան ուժը պէտք է չափել ոչ թէ անհատապէս, այլ իր ապրած ընկերութեան մէջ։ Ասոնք եւ ասոնց նման գաղափարներ գրեթէ տասնի կէսերով կը գտնուին նոյն իսկ ամէնահին Ֆրանսական մաթերիալիստներու երկերուն մէջ։ Յուսիպ կ'սկսի անմիջապէս ճիշտ այն տեղէն ուր թողած են Ֆրանսական մաթերիալիստները։ Պապուվլիտները կոչտ ու անքաղաքակիրթ մաթերիալիստներ էին, բայց նոյն իսկ զարգացած համայնապետութիւնը կ'սկսի ուղղակի Ֆրանսական մաթերիալիստներէն։ Այս վերջիններուն Հելվետիոսի տասը ուղղութեամբ գաղթեցին իրենց մայր երկիրը՝ Անգլիա։ Պենթամ Հելվետիոսի բարոյագիտութեան վրայ հիմնեց իր լաւ ըմբռնած չահերու գրութիւնը եւ Օվէն սկսելով Պենթամի գրութենէն հիմնեց իր Անգլիական համայնապետութիւնը։ Ֆրէնզմէն Քապէդ ազատութեան Անգլիա և հան իր ազատութեան համայնակեցութեան գաղափարէն

դրչած, իր Ֆրանսա դարձին եղաւ համայնակեցութեան ամենաժողովրդական, սակայն մակերեսային ներկայացուցիչը։ Ֆրանսայի գիտական կոմիւնիսանները, Տեզամի, կէյ Լեւն. Օվընի նման մաթէրիալիստական ուսումը զարգացուցին և հասան մինչեւ իրապաշտական մարդկայնականութիւնը և համայնակեցութեան սրամտանական հիմունքը։

Այս տողերը միաժամանակ ցոյց կուտան թէ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը կարող չեղաւ կարգադրել կեանքի հիմնական հարցերէն եւ ոչ մէկը. նա յանձին անկարող պուռժուազիի փորձեց միայն լուծելու այդ խընդիրները, բայց ասոնց լուծումը ինքնին մահն էր պուռժուազիի, իսկ պուռժուազիէն կարելի չէր յուսալ քաղաքական ինքնասպանութիւն և կամ յուսալ որ անոնք իրենց միջավայրէն վեր բարձրանային։

Իրականապէս պուռժուազիի պատմութիւնը կը ներկայացնէ պայքարի չարք մը, զոր մղած է այդ դասակարգը չերթալու դէպի ետ հին կարգերը և կամ դէպ յառաջ դասակարգային նոր միջավայր մը։

Նախ քան լուծումը մարդկային ցեղի մեծ հարցերուն, անհրաժեշտ էր նոր դասակարգի մը յեղափոխութիւնը, ինչ որ եկաւ ճիշտ յարմար ժամանակին։

Գլուխ Է.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆ ԳԻՐՆԸՆԹԻՆԱՒՆԵՒՆ

18րդ դարու վախճանը յատկանշական է իր երկու գիւտերով որոնք ամբողջ հարիւր տարի իրենց դրոշմը դրին գիտութեան ճակտին։ Առաջինը պատահական էր, զոր 1796ին Ձէներ գործածեց ընդդէմ ծաղկախտի. այս գիւտը բժշկութեան մէջ գրպիռ տուաւ բոլոր հին ա-

կռներու։ Երկրորդը Վոլտեան բարդը՝ զոր գտաւ Վոլթա 1799ին և ելեքտրականութեան մասին հետազբոսութիւն առաջ բերաւ։ Ցէնէրի գաղափարը ցոյց տուաւ թէ հիւանդները բժշկելու համար սիրող ախտաշական դրութիւնը ունայն է, թէպէտ իր դրութիւնն իսկ տակաւին պայքար մ'էր ախտերու դէմ, փոխանակ բառնալու բուն իսկ հիւանդութեանց պատճառները։ Պէտք է ընդունիլ սակայն որ սիրող պատմական պայմաններու ազդեցութեան տակ կարելի չէր աւելին ընել։ Որովհետեւ կապիտալիստական գրութիւնը առաւել կամ պակաս մարդոց գործունէութիւնը կը սահմանափակէ ախտաշական գրութեան մէջ։

Պատահական եւ ուրիշ նման արգելիչ եղանակներու հարիւր տարուան գործնական փորձերէ վերջ, մարդիկ հասան այն եզրակացութեան թէ՝ հիւանդութիւնները խուսափելու համար անհրաժեշտ է ջնջել զանոնք ներէ

Այս կերպով հիմնուած էին 19րդ դարու Քիմիաբանութեան եւ բնագիտութեան մէջ ամրոզ էական օրէնքները։ 20րդ դարը չէր սկսած դեռ, երբ վերոյիշեալ երեք տեսութիւնները ենթարկուեցան վերաքննութեան, որու չնորհիւ ստացուեցան աւելի ճշդրիտ սահմաններ եւ բացատրութիւններ։ Տալթոն սկսաւ նոր մեթոտներ կիրարկել քիմիաբանութիւն մէջ եւ ծնունդ տուաւ երկու դպրոցներու։ Անոնցմէ մին նախընդրեց ինքզինքը քիմիաբանութեան, իսկ միւսը բնագիտութեան։ Քիմիաբանութեան մէջ Տալթոնի մեթոտներու չնորհիւ Պերզելիոս 1811ին սկսաւ գործնականապէս ճշտել հիւլէական ծանրութիւնները։ Իսկ բնագիտութեան մէջ կէյ Լիւզաք ցոյց տուաւ թէ՝ քիմիական բաղադրութեանց մէջ երկու կազեր ծաւալով պարզ կը չարաբերին իրարու եւ թէ՝ բոլոր կազերու խառնութիւնը համեմատական է կամ անոնց միացած ծանրութեանց եւ կամ իրենց ծանրութեան համաչափ բազմապատիկներուն։ Ամպէտարս 1811ին ընդհանրացուց այս նոր գազափարը եւ յայտարարեց թէ՝ «Հաւասար ծաւալով կազեր բաբեխառնութեան եւ ճնշման միեւնոյն պայմաններու տակ, կը պարունակեն միեւնոյն քանակութեամբ մանրիկներ»։ Միեւնոյն ժամանակ գաղակարգութեան սկզբունքը, որ բնդունած էր արդէն բնական պիտութիւնէն, սկսաւ կիրարկիլ նաև անօրգանական պիտութեան, քաղաքականութեան եւ օրէնքի մէջ։ Իսկ բոլոր այս մանրագէտները անդիտակցաբար կուգան սատարել ատեղերական բոլոր երեւոյթներու մանկատական ըմբռնումի ընդհանրացման եւ քայլ առ քայլ խորտակել այն հիմերը, որոնց վրայ կանգնած էր կերպնական հրաչքներու աստուածաբանական հաւատքը։

Կապիտալիզմը կը գտնէր իր զարգացման ատիճաններուն վրայ և փոխադրութեան ու չուկաներու մէջ թէքնիքական պահանջներու չնորհիւ չուռաւ զարգացան չոգեմեքենայի և ընդհանուր հաղորդակցութեան միջոցները։ 1799ին ֆիչ անյաջող փորձեր կատարեց չոգենաւարկու-

թիւն հաստատելու Տէլավարի վրայ։ Սիմինկթոն 1802ին առաջին չոգեմակոյկը իջեցուց Քլիտի և Ֆորդի վրայ։ Վերջապէս 1807ին ֆիւլթըն նաւարկեց Հուտսոնը և յառաջացաւնոն, ուր ֆիչ դուրս եկած էր անյաջող։ Առաջին վայրաշարժը գործածութեան դրուեցաւ 1804ին և 1813ին գանուեցաւ որ բարթանիւները աւելի նպատակայարմար էին երկաթուղիներու, քան առանիւնաւորները։ Այս 1829ին Սթէֆէնսըն առաջին անգամ վայրաչարժով յաջողապէս առնեցաւ երկաթուղիին վրայէն։ Երկաթուղիի զարգացումը միացաւ հետագրի եւ հետաձայնի գիւտերուն, որոնք կը պարտինք Հուիթսթոնի, Օրսթէտի, Հէնրիի, Մորսի, Իսթընի եւ Պէլի։ Աալանտեանի վրայ չոգենաւարկութեան նաւակատիքը տօնուեցաւ 1838ին եւ Եւրոպայի եւ Հիւս. Ամերիկայի միջեւ առաջին հեռագրապարանը աւարտեցաւ 1866ին։ Սկսաւ չուռուլ գործածելի թղթադրամը ու հետագիրը։ Կապիտալիզմը թափանցեց մինչեւ հետեւեալ անկիւնները եւ իր գացած վայրերուն մէջ սանդղեց իր պատկերին և նմանութեան համաձայն աշխարհ մը, միեւնոյն ժամանակ ջնջեց միջոցի եւ ժամանակի հետաւորութիւնները։

Ու գիտական խուզարկութիւնները երկրագունդի ամէն մէկ կէտի վրայ սկսան կազմել մարդկային կեանքի յատկանշական երեւոյթներէն մին։ Երկրիս մակերեսին վրայ, առանց քէ առանց, գիտական ուխտաւորները կազմեցին ցանցեր։ Արեւագարձային երկիրներն ու սառուցեալ գօտին, լեռներու բարձունքներ ու խոր ձորեր, ծովեալ գօտին, վտանգներն ու երկրիս սիրած սախալեցան քակել իրենց գաղանիքներու ծրարները։ Արշաւ մը սկսաւ բոլոր անծանօթ վայրերը և նոր իրողութեանց անընդմիջելի հեղհեղ մը սկսաւ թափիլ գիտնականներու ուսումնասիրութեան չանմարանին մէջ։ Հարիւր հազարաւոր մարդիկ և ձեռքեր զբաղուած էին հաւաքելու, ճշտելու, դասակարգելու փաստերը և տեսութիւններ ընելու անոնց նկատմամբ։ Ապրեցուցիչ յաջորդականութեամբ գիւտերը քալեցին մին միւսին հետէն։ Սիս-

նակներ հարկաւոր են անչուշտ գնահատելու գիտական էն նշանաւոր կատարելագործումներու արժանիքը, որոնք բանաձեւեցին աշխարհի մասին մեխանական քմբռնողութիւնը:

Այս գիւտերուն որպէս անխուսափելի արդիւնք եւ բեւեռ եկաւ մագնիսութիւնը: Գիտութեան չատ մը ճիւղաւորումներէն զատ 19րդ դարը ծնունդ տուաւ նաեւ այն մագնիսութեան, որ չատերէ խիստ աւելի մեծ ծառայութիւններով մարդկային իմացական կարողութիւնը մղեց դէպի փորձառական մեթոդի սահմանները եւ ջնջեց այն միջոցը գետինը, որուն վրայ կանգնած էր գերբնական հոգւոյ մը տեսութիւնը: Այդ մագնիսութիւնը եղաւ կենսաբանութիւնը: Այս բացատրութիւնը առաջին գործողը եղաւ Թրիվիրանոս: Այս գիտունը իր կեանքի զբաղումը ընտրեց ստեղծել նոր գիտութիւն մը, որ պիտի ուսումնասիրէր կեանքի ձեւերն ու երեւոյթները, անոր ծագումը եւ զոյութեան պայմաններն ու օրէնքները: 1802ին նա հրատարակեց իր «Կենսաբանութիւն կամ կեանքի էութեան փիլիսոփայութիւնը», ուր հղիացակը կը սահմանէ կեանքը այսպէս. «Արտաքին աշխարհի անոման գործոններու հակազդեցութենէն միաձեւութիւնը»: Այս կերպով Թրէվիրանոս բնական գիտութեան մէջ հրապարակ դրաւ սկզբունք մը, զոր չատախ անտեսած էին փիլիսոփաներն ու գիտնականները. այդ սկզբունքն էր անհատին իր միջավայրին հետ ունեցած ներյարաբերութիւնը (interrelation): Այսուհանդերձ մի քանիներ յիշեցին զայն եւ անոր գործածութիւնով երեւան բերին խիստ յեղափոխական արդիւնք: Այժմ ապրող կենդանին ու բոյսը ինչպէս նաեւ մեռած մարմինները սկսան առարկայ դառնալ ուսումնասիրութեան ու քննութեան: Ամենայնդէպս չարժուն իսկ մերկացաւ իր միջոցի յատկանիշներէն:

Թէպէտ մեր տեսակէտէն բաւական բնական, սակայն հետաքրքրական է հոս յիշատակել թէ, հին բնափիլիսոփաներու գաղափարները սկսան տարբեր վերերեւիլ, գինուած գիտական աւելի նոր կատարելագործումներով: Առանց նկատելու գաւանարանական ինչ ինչ խնդիրներ, զանազան ազգերու գիտուններ գարձան դէպի մաթէրիալիստական եւ մեխանական մեթոդները: Իսկ այս հակումներուն անխուսափելիօրէն միացան բնաչրջական գաղափարներ, որովհետեւ ինչպէս որ տեսանք, մեր հին բնափիլիսոփաներն ալ առաւել կամ նուազ օժտուած էին բնաչրջական (ութալէքթիք) գաղափարներով:

Երբ կէօթէ 1790ին հրատարակեց իր «Բոյսերու ձեւափոխութիւնը», հոն նա աչքարկեց թէ՝ խորհրդաւոր օրէնք մ'որոշեց բոլոր բոյսերու ներյարաբերութիւնը և մէկ նախնական ձեւէ մը սերումը: Իսկ իր «Կենդանեաց Ձեւափոխութիւն»ին մէջ նա կենդանիներու ծագման մասին դրաւ նոյն պահանջները: Այս մտածողութիւնը արդէն ուրիչ բան չէր, եթէ ոչ չրջանակի մը չուրջ երկար և անօգուտ թափառումէ վերջ վերադարձ մը դէպի հա Յունական բնափիլիսոփաներու գաղափարները: Բայց այս անգամ արդէն գոյութիւն ունէին այն իրողութիւնները, որոնք պիտի ծառայէին իրրեւ փորձառական ապացոյցներ հաստատելու այս տեսութիւնը և երթալու ընդդէմ մովսիական վարկածներու, որոնք արդէն սկսած էին տերապետել մարդկային մտքի վրայ այն օրէն ի վեր, երբ միջնադարեան եկեղեցին անցաւ իշխանութեան գլուխ:

1809ին Լամարք հրապարակ իջաւ իր «Կենդանաբանական Փիլիսոփայութիւն»ով, ուր նա դրութենական կերպով զարգացուց բնաչրջումի տեսութիւնը: Նա իր առաջին չափազանց հարուածը տուաւ կեանքի յատկանիշէ մասին միտքը, բնազանցական ըմբռնողութեան: 18րդ դարու բնագէտները կեանքի մէջ կը տեսնէին գերբնական կենսական ուժ մը. անոնց տեսութիւնով երկրագունդի վրայ ապրող բոլոր կեանքերու նախահայրերը անտեսանելի ամենապարզ գործարանաւորներ են, որ բնական պատճառներու ներգործութեամբ երկրագ

տութիւնը», 1817ին «Փիլիսոփայական Դիտութեանց Համայնագիտարանը», 1821ին «Իրաւունքի փիլիսոփայութիւնը» եւ «Կրօնի Փիլիսոփայութիւնը», իսկ 1827ին իր ամենահասուն գործը «Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը»: Իր այս վերջին երկին մէջ Հէկել որոշապէս կ'ընդունի բնաչրջումը եւ ասով իսկ կը զանազանի իր միւս երկերէն, թէպէտ նա բոլորովին անպիտակ է այն դրդիչ պատճառներուն, որոնք կը յառաջացնեն մարդկային ընկերութեան բնաչրջումը: Ցետ այսու մարդիկ սկսան աչխարհն ու ընկերութիւնը դիտել միալեզդիքական տեսակէտէ, այսինքն եղելութեանց չարունակումը, որով մէկը կը յաջորդէ միւսին: Իրերը այլ եւս ոչ միայն սրաիիf էին, այլ նաեւ տիճամիf և տիպոեդիf:

Դժբաղդաբար սակայն, մխիթիք դաղափարները սերտաղեող հանգամանք ունին: Ցրանսական յեղափոխութիւնը ունեցած էր իր հակազդեցութիւնը և պուռժուազին ծայր ասպիճան դժգոհ կը թուէր մանիբիալիզմէն, և քանի որ բնական դիտութիւնը դեռ չէր պատրաստած մանիբիալիսա բնաչրջականներու համար յաղթանակի դեպին մը, պուրժուազիի անդիմադրելի իղձը՝ մխիթարական ձեռք կարկառելու խեչտիղմին և մխիթքականութեան, իր խոր ապատրութիւնը ունեցած էր ժամանակակից մտածողներու վրայ, մասնաւորապէս այն օրէն սկսեալ, երբ պրօլետարիատ եւս սկսաւ խիստ համակրութիւն ցոյց տալ հանդէպ մանիբիալիզմին: Ցրանսական և Գերման պուռժուազին շատ լաւ ըմբռնեցին այն խօսքը, ինչ որ հարիւրաւոր տարիներ առաջ Անգլիացի պուռժուազին արտայայտած էր ըսելով թէ՝ «Կրօնքը պէտք է պահպանել ժողովուրդին համար»:

Այս պայմաններու տակ Հէկել եղաւ խեչտիտատ: Ըստ իրեն մարդկային ուղեղի գործունէութիւնը, գաղափարներու արտադրութիւնն ու իրականացումը, ուրիչ բաներ չեն եթէ ոչ բնաչրջումը բացարձակ գաղափարին, բացարձակ մտքին, որ միակ իրական գոյութիւնն

նըն է եւ կը կառավարէ ամբողջ տիեզերքը, իսկ այն բոլոր իրերը, որոնք կ'երեան մարդկային մտքի սահմանին մէջ, անոնք բոլորը բացարձակ գաղափարին անիրական երեւակայութիւններն են: Իր տեսութեան հիմը դնելու համար բնական էր, որ Հէկել ուսումնասիրէր Աստուծոյ գոյութեան մասին Քանտի եւ միւս բոլոր բնազանցագէտներու եւ աստուածաբաններու առաջ բերած փաստերը: Հէկել ամիսներ զանոնք եւ չրջեց: Քանտ յայտարարած էր թէ՝ պէտք է որ գոյութիւն ունենայ Աստուած մը, որովհետեւ մենք այս աչխարհի մէջ մեր մտքի ըմբռնողութեան սահմանին ներս գտնուող իրերով կարող չենք ապացուցանել անոր գոյութիւնը: Հէկել ընդհակառակը յայտարարեց թէ՝ պէտք է, որ գոյութիւն ունենայ Աստուած մը, որովհետեւ այս աչխարհի իրերը անիրական են, և թէ իրական գոյութիւն ունի միմիայն բացարձակ գաղափարը: Իսկ աստուածաբանները կը յայտարարէին թէ՝ Աստուած պէտք է որ գոյութիւն ունենայ, քանի որ աչխարհը հաստատուած է իրականութեան վրայ. այս յայտարարութիւնը Աստուծոյ գոյութեան երրորդ ապացոյցն էր: Վերջապէս հակառակ գիտական բոլոր յառաջիմութիւններուն, դեռ մարդկութիւնը կուրօրէն կը թափառի այս հակասական չրջանակին չուրչ, սիրող դասակարգը կը հաչակէ զանոնք աչխարհի ամենամեծ խմաստութիւնը, իսկ մտաւորական առաջնորդները կը սերմանեն զանոնք մեծ եռանդով եւ նախանձախնդրութեամբ: Եթէ ո եւ է պրօլետարական տեսութեան յանդգնէր այդ նոյն սկզբունքները հաստատել միեւնոյն եռանդով, անշուչտ պիտի նկատէին զայն լուսնոտութիւն յիմարութիւն բնակիչներուն տեսական ընկերը: Այսպէս է ներկայ կեանքը, բոլոր ցնորքները կ'ողջունեն իրենց ներչնչում, իսկ պարզ իրականութիւնները կը նկատուին հասարակ ակարամիտներու երեւակայութիւններ: Գերման դասական դպրոցը, ինչպէս Հէկելէ առաջ, նոյն պէս և Հէկելէ վերջ իր ներկայացուցիչները ունենալով յանձին Շելլինկի, Ֆիխի և Շօբէնհաուէրի, երբէք կարող

չեղաւ ազատիլ այս լաբիւրինդոսէն:

Մէկ կէտի մէջ սակայն Հէկէլ, իբրեւ խէյալիստ փիլիսոփայ, կը կանգնի առանձին. նա էր որ բացարձակ գաղափարը երբեւ կղզանքն ու բանալին բոլոր գիտութիւններուն ու փիլիսոփայութիւններուն և աչխարհն ու իր երեւոյթները մեկնաբանելով մէկ հայեցակէտէ, իտէալիզմը վերածեց մոնիստական կատարեալ դրութեան մը: Ճնորհիւ իր այս սկզբունքին, նա վերլուծեց պատմութիւնը և հասաւ բնաչրջումի տեսակէտին, իսկ քննութեան և նկարագրութեան տիալէքտիք (յեզափոխական) եղանակը ծանօթացուց բոլոր գիտնականներուն:

Իր մոնիստական տեսակէտն էր գտնել, որ տիպ ցնք կանգ առնել Քանտի «իրն յինքեան»ի քննադատական ըմբռնումին վրայ: Բնական էր, որ բնադանցական այս արատաւորութիւնը չյարմարեր Հէկէլի մոնիստական կատարելագործուած դրութեան, որովհետև այս դրութեան մէջ բացարձակ գաղափարն էր միայն համապարփակ իրականութիւնը և ինչոր կ'երեւար աչխարհի մէջ, արդիւնքն էր այդ գաղափարին: Մարդկային մտքով այդ բացարձակ գաղափարը եղաւ ինքնագիտակից: Պարզ է ուրեմն, որ այդ գաղափարը պէտք է ճանչնայ և գիտնայ իր էութիւնը, ինչպէս նաև այն բոլորինը, որք կը բղխին իրմէ, ի թիւս որոց Քանտի անճանաչելի իրն յինքեանը: Եւ քանի որ մարդկային միտքը կը կազմէ մէկ մասը բացարձակ գաղափարին, ուստի և պէտք է որ մտահակից լինի անոր իմանալու բացարձակ կարողութեան և կարող լինի գիտնալու ինչ որ կայ իրն յինքեանին մէջ: Արդ, իրերը կը յայտնին իրենց յատկութեամբ, ուստի երբ իրի մը բոլոր յատկութիւնները ծանօթ են մեզի, մենք պիտի գիտնանք այն բոլորը, ինչ որ կարող էինք ստրվիլ իրն յինքեանի մասին, եթէ նոյն իսկ նա գոյութիւն ունենար մեր մտածելու կարողութենէն դուրս: Բայց քանի որ մեզմէ դուրս բոլոր իրերը և մենք ինքնին բացարձակ գաղափարին տարբեր արտայայտութիւններն ենք, ուստի աչխարհի մէջ կարող չէ գոյութիւն ունենալ բան մը, որ անճանաչելի լինի մեզ համար:

Այսպէս մոնիստական եղանակով լինել կամ խորհիլ նոյնացած են: Բայց Հէկէլի փիլիսոփայութեամբ խորհիլն է միակ իրականութիւնը, իսկ լինելը անոր մէկ յատկանիչը: Այսպէսով, այս խորհողին խէյալիստ մոնիզմը ինկաւ անլուծելի հակասութեանց մէջ: Նա լինելու եւ խորհելու նոյնացումով աչխատեցաւ ապացուցանել բացարձակ գաղափարին իրականութիւնը, բայց նա, որպէս միակ վստահելի միջոց այս իրագործելու, գործածեց «մաքուր» խորհուրդը: Անհրաժեշտ էր մերժել բոլոր փորձառական մեթոտները եւ յենիլ միմիայն ներքնատեսողական (introspective) փիլիսոփայութեան, ինչ որ բոլորովին հակասական է խուզարկումի տիալէքտիք (յեզափոխական)դրութեան: Այս մեթոտն էր, որ տիպեց Հէկէլը հաւաքելու պատմութեան բոլոր փորձառական իրողութիւնները: Համաձայն տիալէքտիքայի, բացարձակ գաղափարը զարգացաւ բնաչրջութեամբ, իսկ բնաչրջումի մէջ ամէն երեւոյթ ծնունդ կուտայ իր հակասումին: Իր կարգին կը յաղթուի հակասումին հակասումը, մինչեւ կը հասնինք նախկին դրութեան, աւելի զարգացած ձեւով: Եւ իսկապէս Հէկէլ փութաջան կերպով իր ժամանակի ծանօթ բոլոր գիտութեանց մէջ հետեւեցաւ բնաչրջումի թելին. նոյն իսկ աստղագիտական բաղդատութիւն մը պարզ կերպով ցոյց պիտի տայ թէ՝ բնաչրջումի մեծ առաքելը Հերպերթ Սբենսըր իսկ քալեց այս համայնապետական խէյալիստ մոնիզմի չաւղին մէջ:

Այս կերպով Հէկէլի տիալէքտիքան տեսականօրէն պայքար կը մղէր իր հիմնած դրութեան հետ: Իրականն ու ոչ-իրականը կարող չէին միանալ մէկ դրութեան մէջ, ինչպէս որ չէ կարող միանալ բան մը եւ ոչինչը: Բան մը իրական է, ոչինչը ոչինչ է, ոչ-իրական: Լլալն ու խորհիլը կարող են իրարու հետ միանալ, երբ անոնք երկուքը եւս ընդունինք իրական: «Ոչ ինչ» բա-

ցաւերուն թիւնը կարտայայտէ սոսկ երեւակայական բացարձակ բանի մը վերացական հակադրութիւնը: Նա գոյութիւն կարող է ունենալ միմիայն խորհոզութեան մէջ: Ոչինչը «Մաքուր» խորհուրդն է, որ կը նշանակէ թէ՝ մարդկային երեւակայութիւնը սխալ արամաբանութեամբ չեզած է իր ուղղութենէն: Ու երբ փիլիսոփայական դրութեան մը հիմը կը կազմէ այս վերացական ոչինչը, բնականաբար այդ փիլիսոփայութիւնը պիտի առաջնորդէ ոչինչի: Ուրիշ խօսքով մարդկային իմացականութիւնը պիտի թողու անսահման անապատին մէջ առանց առաջնորդի:

Հէկէլեան դրութիւնը ոչինչ լաւ մեզ մարդու, կեանքի եւ անոնց ծագման մասին, որ նշանակէր աւելի կատարելագործում մը, քան հին Յոյն փիլիսոփաներու, Անգլիացի մաթէրիալիստներու և Թրէվիրիանոսի և Լամարքի նման 29րդ դարու բնափիլիսոփաներու երկերը և կամ հաւասարէր այս մարդոց ցոյց տուած յառաջդիմութեան, և ոչ իսկ Հէկէլեան դրութիւնը կը պարզէ մեզ մարդկային խորհելու կարողութեան անծանօթ աղբիւրները: Նոյն իսկ Լայպնիցի նման բնազանցօրէն մտածող մը, որ Սբինոզայի չափ ծանր աչխատանք թափեց քակելու մոնիստական կծիկը, այս կարողութեան ուսումնասիրութեան համար ներկայացուց աւելի հաստատուն հիմք, երբ յայտարարեց թէ՝ ընդոծին գաղափարները կարելի է ստանալ այն ժամանակ միայն, երբ փորձառական զգացողութեամբ (perception) երեւան եկած գաղափարները կը փոխանցուին ժառանգականօրէն, իսկ անոնք որ Հէկէլեան դրութեան կատարելագործման համար նաեւ արկեցին դէպի ետ, մինչեւ Քանտ, ինչպէս երբեմն Շոբէնհաուէր, ցամաքի վրայ կոխեցին յետադիմական խաւարամտութեան ճահճախուսին մէջ:

Այսպէս չեզաւ սակայն Հէկէլեան տիալէքթիքան: Այս մեթոդը ի յայտ բերաւ և զարգացուց Քանտեան փիլիսոփայութեան բոլոր ծածկուած արժէքները: Մինչ

Հէկէլեան դրութիւնը մատնուեցաւ անյաջողութեան, տիալէքթիքան իտէալիստական մոնիզմի անկումով, պատրաստեց յաղթութիւնը մաթէրիալիստական մոնիզմի: Յեղափոխական կարմիր թելը կանցնի Հէկէլի բոլոր երկերուն մէջէն, որոնց ուսումնասիրութիւնը օգտակար է սօսիալիստ այն հեղինակներու համար, որոնք գիտեն իտէալիստական փոճեկներու մէջէն հաւաքել յեղափոխական հատիկները:

Գլուխ ԺԳ.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԳՈՐԾԱՒՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ

Հէկէլեան փիլիսոփայութիւնը Գերմանիոյ մէջ ենթարկուեցաւ քննադատական վերլուծումի և չուտով երիտասարդ Հէկէլեաններ սկսան պայքար յայտարարել իրենց ուսուցչի դրութեան դէմ: Այս յառաջադէմ խորհողներու մէջ, դէպի մաթէրիալիստական մոնիզմը, իրենց ամենամեծ բաժինը ունեցան Ֆրէտէրիք Թօքըն, Պրիւնօ Պօրր, Լիւտվիք Ֆէօէրպախ, Քարլ Մարքս և Ֆրիտրիք Էնկէլս:

Թօքըն զօրաւոր էր պատմութեան մէջ: Նա ուսումնասիրեց Բրուսիոյ պաշտօնական հեղինակները, որոց նախորդ գործունէութիւնները էին տիպլոմատիք վաւերաթուղթերը և քաղաքային կազմակերպութեանց տեղեկագրութիւնները: Այս ուսումնասիրութեամբ Թօքըն յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ՝ ազատեմական հեղինակները անվստահելի են և ինք անձամբ նկարագրեց ճարտար ու պարզ ոճով ֆրանսական յեղափոխութեան սարսափի իշխանութիւնը: Այս երկով

Ջօրջն գերազանցեց ինքզինք եւ ապացուցուց, որ ինք կարողութիւն ունի դիմամբ աւանդութիւններով գուշնաւորած ազգակներու մէջէն ընտրելու անոնք, որոնք յատկանշական են եւ ցոյն: Ջօրջն ուրիշ բազմաթիւ երիտասարդ Հէկէլեաններու մէջ կը գրաւէ իր մտածելու եղանակը, որ նա ճանչցաւ 18րդ դարու մաթէրիալիստներու գերը, թէպէտ ինք առարկեց Հոլպաքի մը եւ Հելվետիոսի մը «Կոչա Մաթէրիալիզմ»ին: Ջօրջն երբէք կարող չեղաւ բոլորովին մերկանալ պատմական հոգեբանութենէ, իսկ իր ապաստանը պիտի գըտնէնք բոլորովին անարժէք երը բազդատենք Մարքսի հետ, որ երեւան եկաւ Պօլէտարական յեղափոխութեան իբրեւ առաջին թարգմանը:

Գերման պուռժուազին կը զարգանար, իսկ ազատական ազնուապետութիւնը կը ճնշէր զայն: Նորածագ դասակարգի արտայայտիչները իրենց այս պատմական րոպէն պատկերացնող փիլիսոփայական արտայայտութիւն մը գտնելու պէտքը զգացին: Այս ինքնատիպ յայտութեան բաղձանքը իր գոհացումը առացաւ ինքնագիտակցութեան նկատմամբ Պրիւնօ Պօլրի, Ջօրջի եւ Մարքսի բրած ուսումնասիրութիւններով: Հէկէլ վերլուծած էր գիտակցութեան մասին ընտիրլիտոփայութիւնը, իմանալու Սկեպտիկներու, Նպիկուրեաններու եւ Ստոյիկներու տեսակէտը ինքնագիտակցութեան զարգացման եւ ընկերային պիտակցութեան յարաբերութեան նկատմամբ: Հէկէլի այս վերլուծումները ծառայեցին իբր մեկնակէտ երիտասարդ Հէկէլեաններու: Սկեպտիկները յայտարարեցին թէ՝ ինքնագիտակցութիւնը ամբողջովին յարաբերութեան մէջ է աշխարհի հետ եւ ամփոփուած ինքն իր մէջ: Նպիկուրեանները աշխատած էին ապացուցանելու թէ՝ անհատական գիտակցութեան սկզբունքը մղիչ չարժառիթն է սիրերքի, մինչ Ստոյիկներ չնչուած էին սիւներական գիտակցութեան հետ անհատական գիտակցութեան ունեցած յարաբերութիւնը: Յանձին Հէկէլի Յունական այս երեք

դպրոցները ունեցան իրենց փիլիսոփայական մութ եւ պատմականապէս ակար ներկայացուցիչը, եւ քանի որ իր դրութիւնը խեղաթիւրական էր, ուստի եւ նա պիտի արդիւնաւորէր յետագիտական զգացումներ: Բնական էր սակայն, որ իր յեղափոխական աշակերտները Հէկէլեան փիլիսոփայութեան այս կողմը պիտի ենթարկէին իրենց յարձակումներուն եւ Յունական ինքնագիտակցութեան ու ընկերային պիտակցութեան ուսումնասիրութեան մէջ պիտի մերժէին աւելի խորը:

Գիտակցութեան ուսումնասիրութեան մէջ, այս եւրեք երիտասարդ Հէկէլեաններէն իւրաքանչիւրը, կատարեց իր բաժինը: Ջօրջն վերսկիզեալ երեք Յունական դպրոցներու խմբասրը բացատրեց Մեծն Ալէքսիրի թանձրացեալ օրինակովը: Այս երեք Յունական դպրոցներու ուսումնասիրութեամբ Պրիւնօ Պօլր հարկադրեցաւ նաեւ ուսումնասիրել Յունա-Հռովմէական աշխարհի մէջ նախկին Քրիստոնէութեան վրայ անոնց յառաջ բերած ազդեցութիւնը: Այս հետազօտութիւնը իբր արգասիք ծնաւ չորս Աւետարաններու պատմական արժանիքի մասին խիստ քննադատութիւն մը: Պօլր հերքեց Աւետարանի պարունակութեան պատմական ճշդմարտութիւնը եւ այսպէսով ապացուցուց, որ Քրիստոնէութիւնը ծագում առաւ Հռովմէական կայսրութեան մէջ, իբր արգիւնք Յունա-Հռովմէական փիլիսոփայութեան եւ Հռովմէական աշխարհի պայմաններուն: Պօլրի սլաքը կը հանդիպէր օրթոտոքս ասատածաբանութեան ճիշտ սրտին: Բայց ոչ Ջօրջն եւ ոչ ալ Պօլր իրենց երկրի քաղաքական կեանքի վրայ չունեցան արդասաւոր ազդեցութիւն մը, ինչ որ պիտի ըլլար բնական հետեւութիւնը իրենց ուսումնասիրութեան գործնական եղրակացութիւններուն:

Մարքս ընդհակառակը տուին աւելի խորը, քան իր ընկերները. նոր դարաշրջան բացաւ և եղաւ պատմական դէմք մը: Մարքս նախ վերլուծման ենթարկեց երեք Յունական դպրոցները և ուսումնասիրեց անոնց

յարաբերութիւնը ամբողջ Յունական փիլիսոփայութեան հետ: Ինք Պէռլինի համալսարանէն չրջանաւարտած ժամանակ, Տէմոքրիտէսի և Եպիկիւրոսի փիլիսոփայութեանց տարբերութեան մասին գրած էր քննադատական ճառ մը: Մարքս եկաւ այն եզրակացութեան թէ՝ իր նպատակը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կրօնական և քաղաքական հարցերը պարզել իրենց մարդկային ինքնագիտակից տարազով: Այդ օրերուն մէջ կրօնը յենարանն էր բոլոր քաղաքական ճնշումներու, և կրօնքի քննադատութիւնը անուղղակի յարձակում մ'էր քաղաքական բոլոր յեղափոխութեանց դէմ: Մարքս խիստ մօտէն ծանօթ էր Քանտի և Հէկէլի երկերուն և ուսումնասիրած էր Աստուածոյ գոյութեան մասին անոնց յառաջ բերած փաստերը, մինչեւ իրենց յետին մանրամասնութիւնը: Այս ապացոյցներու ծիծաղելի հակասութիւնները խլեցին իրմէ հետեւեալ զարմալի բացագանչութիւնը, «Ի՞նչ տեսակ պաշտպանեալներ են անոնք, որոնց փաստարանը զիրենք կախաղանէ ազատելու համար կ'սպանէ ինքզինքը»: Մարքս ճչաձեց իր դիրքը յայտարարելով թէ՝ կրօնքը «Ինքնագիտակցութիւնն է մարդկային էակին, որ կամ չէ գտած և կամ կրկին կորսնցուցած է ինքզինքը: . . . Կրօնքը ճնշուածներու հառաչանքն է, անսիրտ աշխարհի միաքը, անհոգի պայմաններու ոգին, կրօնքը ժողովուրդի ափիոնն է: . . . Որպէս ժողովուրդի ցնորական երջանկութիւն, կրօնի խորտակումը կը նշանակէ թէ՝ անոնք պահանջ կ'զգան իրական երջանկութեան: . . . Աչխարհը դարերով երազած է բաներ, որոնց պիտի տիրանայ, երբ անոնց գիտակցութիւնը ունենայ: . . . Ճիշտ ինչպէս որ կրօնը մարդկութեան տեսական պայքարին, նոյնպէս և քաղաքական հաստատութիւնը անոր գործնական պայքարին նշաններն են»:

Մարքսի աստուածաբանական հակառակորդները ապացուցանելու համար, որ «Սօսիալիզմը թշնամի է կրօնին», միշտ մէջ կը բերեն այս պարբերութեանց առաջին մասերը: Անոնք սակայն զգուշութեամբ զանց կ'ընեն միւս մասերը, որոնք կը յայտնեն թէ՝ կրօնի ընդդիմած սկզբունքները ամէն օր պատշաճելի են մարդկային կեանքին:

Երիտասարդ Հէկէլեաններու կրօնական քննադատութեան պատկը կազմեցին Լիւտվիք Ֆէօէրպախի «Բովիտոնէութեան էութիւն»ը եւ «Ճառ վան բարեկարգութեան փիլիսոփայութեան»ը: Այս երկերու շնորհիւ Ֆէօէրպախ ազատեց թէ ինքզինքը եւ թէ իր ընկեր արմատականները, Հէկէլեան դրութենէն: Նա ուղղակի յայտարարեց, որ Աստուածային բնոյթի խորհրդաւորութիւնը կը լուսաբանէ մարդկային բնոյթի խորհրդաւորութիւնը: Աստուծոյ գոյութեան մասին զանազան ապացոյցներով մարդկային էակը ջանացած է հաստատել ինքզինքը: Ցնորական է այն մեթոտը, որով հայեցողական փիլիսոփայութիւնը վերացական ընդհանրացումներէ կը ձգնի հետեւցնել գրական ճշմարտութիւններ: Ոչ ինչ կարելի է ստանալ այս կերպով, եթէ ոչ անհատին բուն իսկ վերացականացումը: Հայեցողական փիլիսոփայութեան խորհրդաւորութիւնը իր արամաբանական ախոյանները կը գտնէ աստուածաբանութեան մէջ: Հէկէլեան փիլիսոփայութիւնը, աստուածաբանութեան վերջին ապաստարանն է: Նա որ չի ջախջախեր Հէկէլեան փիլիսոփայութիւնը, կարող չէ խորտակել աստուածաբանութիւնը: Լինելն է միակ ճշմարիտ իրականութիւնը, իսկ խորհիլը անոր մէկ յատկանիշը: Լինելը պարզապէս բնութեան գոյութիւնն է. փորձառական փիլիսոփայութիւնն ու բնական գիտութիւնը պէտք է համընթաց ընթանան:

Այս կերպով տեսաբանական Ֆէօէրպախ յաղթական դրօշ պարզեց Հէկէլեան իտէալիզմի վրայ և եղաւ մատերիալիստ փիլիսոփայ մը: Բայց երբ ինքիրը կուգայ հոն, ուր իր այս նոր հակացոզութիւնը գործնականապէս պիտի պատշաճեցնէ ընկերային հարցերու, հոս յանկարծ կանգ կ'առնէն Ֆէօէրպախի յառաջդիմական քայլերը և նա կ'իյնայ սիրոյ բարոյական անիմաստ ընդհանրացումներու մէջ: Այս տեսակէտէն Հէկէլ ինք անձամբ աւելի յառաջդիմած էր, քան իր յեղափոխական առաքեալը: Ֆէօէրպախ յաղթեց Հէկէլի կրօնական եւ բնական իտէ-

ալիքմին, բայց ամենադյուն կասկածն իսկ չարտայայտեց անոր օրէնքի եւ պետութեան ընթանալուին դէմ: Նա, երբ դէմ յանդիման գար ընկերային բնաչրջումի հարցերուն, հոն այնչափ անզօր էր, որչափ 18րդ դարու ֆրանսական ասօթալիստները, որոնք վարպետ էին փիլիսոփայական քննադատութեանց, բայց երբեմն ալ բանագրութեան առիթ ունէին չմնալ ոչ մէկ բան, բացի խստոպիտական վերացումներէ:

Այս մասին, Մարքս եկած էր այն եզրակացութեան թէ՝ փիլիսոփայութեան եւ քաղաքականութեան մէջ կայ խիստ խոր ու նշանակալից յարաբերութիւն մը: Բանտի փիլիսոփայութեան մէջ Մարքս նշմարեց Գերմանական ասօտութիւնը Ֆրանսական յեղափոխութեան: Նա սուր նրբատեսութեամբ մատնանշէ իրաւ ընկերաբանական հարցերու մէջ, բաղդատմամբ Բանտի, Հէկէլի ունեցած զարգացումը: Մինչ Բանդ դեռ կը պաշտպաներ պետութեան առանձնաշնորհեալ քաղաքացիներու եւ ընկերութեան առանձնաշնորհումէ զուրկ անհատներու միջեւ զանազանումի սկզբունքը, Հէկէլ պետութիւնը կ'ընդունէր մեծ հասատատութիւն մը, որու մէջ ամէն մարդկային անհատ պիտի իրականացնէր իր օրինական, բարոյական եւ քաղաքական ազատութիւնը: Իսկ Հէկէլի Տիալեհդիհան արժանացաւ Մարքսի բարձր գնահատութեան, իբրեւ հրաշալի զարգացում, բաղդատելով Բանտի պատմական կարճատեսութեան հետ:

Այս պայմաններու տակ Մարքս երբէք կանգ չառաւ հոն, ուր Պօլը եւ Ձէօէրպախ կանգնած էին: Նա խոյացաւ դէպ յառաջ եւ քաղաքական պայմաններու ռատիպոզականութեան տակ, սահեցաւ պայքար յայտարարել միւսներու դէմ:

Փիլիսոփայութեան եւ քաղաքականութեան յարաբերութիւնը լաւ բմբռնելու համար, մարդկային ազատութեան քաղաքական ազատութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը ճշդելու տեսակէտով, նա նախ իր ուսումնասիրութեան ենթարկեց Հէկէլեան փիլիսոփա-

յութիւնը օրէնքին նկատմամբ: Նա սկսաւ իր քննադատութեան այս բառերով. «Կրօնքի քննադատութիւնը վերջացաւ այն եզրակացութեամբ թէ՝ մարդը մարդուն համար ամենաարժէքը էակն է: Այս տեսութիւնը նախ մարժէք է բացարձակ հրամայականին, խորտակելու այն բոլոր պայմանները, որոց տակ մարդը նեստա, ճնշած, մոռցած, անարգ էակ մէ»: Այս նպատակի իրագործութիւն համար անհրաժեշտ է քաղաքական յեղափոխութիւն: Ո՞րն է սակայն այն պայմանները, որոց տակ երեւան պիտի գայ այդ յեղափոխութիւնը: Վերլուծելով այս հարցը Մարքս եկաւ այն եզրակացութեան թէ՝ Գերմանիան դեռ պատրաստ չէ նման յեղափոխութեան մը, այսօր հանգերձ, նա պատասխանեց հարցին այն տեսակ մեթոտով մը, որ խնդիրը լուծուած չէ թէ Գերմանիոյ, այլ նոյն իսկ բոլոր ազգերու համար: «Որպէսզի իրականանայ ազգի մը յեղափոխութիւնը եւ ազատագրուի որոշ դասակարգ մը, որպէս զի դասակարգ մը լինի ներկայացուցիչը ամբողջ ազգի մը, անհրաժեշտ է, որ ընկերութեան բոլոր թերութիւնները կեդրոնանան ուրիշ դասակարգի մը մէջ... այնպէս որ այս դասակարգի ազատագրումը համարժէք ըլլայ ամբողջ մարդկութեան ազատագրումին»:

Այս դասակարգը ներկայ պրօլէտարիատն է, որ կը սատարանայ քայքայուղ միջին դասակարգէն և նա կը սկսի պատերազմ ընել բուրժուական կարգերու դէմ: Պրօլէտարիատը իր մտաւոր զէնքերը պիտի հայթայթէ փիլիսոփայութենէ: «Փիլիսոփայութեան իրականացումը սերտիս կապած է պրօլէտարիատի անհետացման հետ, պրօլէտարիատի ազատագրումը կարելի չէ ողջունել, առանց փիլիսոփայութեան իրականացման»:

Այս դասակարգային պայքարի փիլիսոփայական ապացուցումին յաջորդեց անոր պատմական առաքելութեան փիլիսոփայական ուրուագիծը: Պօլը յայտարարած էր թէ՝ «Հրէական հարց»ը կը լուծի երբ մարդկութիւնը կ'ազատագրի կրօնքէն: Մարքս ժխտեց այս

և ցոյց տալ թէ՝ բոլորովին տարբեր հարցեր են կրօնքի և քաղաքական կեանքի և այս վերջնոյն ու մարդկային ազատագրումի մէջ գտնուող յարաբերութիւններուն: Նոյնիսկ պուռժուական հանրապետութեան մը մէջ, քաղաքական ամենալայն ազատութեան սահմաններու սակ, մարդիկ կարող են գերի ըլլալ կրօնական նախապաշարումներու: Քաղաքական ազատութիւնը այն չէ՝ ինչ որ է մարդկային ազատագրումը կրօնական տուալիզմէ:

Բացառապէս քաղաքական ազատագրումի համար մղուած պայքարը կարող է զուգադիպիլ այն պայքարին, որ կը մղի ազատագրելու մարդը կրօնքէն, երևոյթ մը, որ մինչ կը սեպնենք Ֆրանսական յեղափոխութեան մանաւանդ շրջանի մը մէջ. բայց պուռժուական սիրապետութեան սակ այս կարող է պատահիլ միմիայն այն ժամանակ, երբ բուն իսկ իր գոյութեան պայմանները կը գտնուին հակամարտ դրութեան մէջ, ինչ որ վաղ թէ ուշ պիտի արգիւնաւորի կրօնքին վերահաստատումովը:

Մարքս ապա սահմանեցաւ իր խուզարկու քննադատութեան ենթարկել անփոխանցելի կոչուած բնական իրաւունքներու վարդապետութիւնը և հասաւ այն եզրակացութեան թէ՝ այդ սեռութիւնը արտայայտութիւնն է պուռժուազական անհատականութեան, որու պատանդներն են անհատական սեփականութիւնն ու անհատապաշտութիւնը: «Մարդկային ազատագրումը կարելի չէ կատարելագործել, մինչեւ որ իրական անհատական մարդը չմերժէ պետութեան վերացական քաղաքացին և չդարձնէ թէ՝ ինք իրրեւ անհատ, իր գործնական կեանքի, իր անհատական գործի, իր անհատական յարաբերութեանց մէջ հասարակական էակ մ'է, մինչեւ որ նա իր անհատական ուժերը չհազմակերպէ, որպէս մէկ մասը ընկերային հաւաքական ուժին:»

Ֆրէտերիք Եւս միեւնոյն ժամանակ հասաւ նոյն եզրակացութեան և քաղաքական անտեսագիտութեան մը

ներածական քննադատութեան մէջ արտայայտեց հետեւեալ բառերով. «Ատադրեցէք պետակեցօրէն, իրրեւ մարդկային էակներ և ոչ թէ հասարակական պետակութիւնէ զուրկ, իրրեւ անջատ մասնիկներ ու պիտի տեսնէք թէ՝ պիտի յաղթէք բոլոր արհեստական ու անտանելի դիմադրութեանց»: Էնկէլս ևս Մարքսի նման գրեթէ նման բառերով կրօնի մասին իր հետեւութիւնները ամփոփեց այսպէս. «Մարդ՝ կրօնքի մէջ կորնցուցած իր սեփական բնութիւնը, մերկացաւ իր մարդկութենէն, ու այժմ, երբ պատմական զարգացմամբ կրօնը մարդկային մտքի մէջ կորնցուց իր պատանդանը, մարդը դատարկութիւն մը կզգայ իր մէջ և կը նշմարէ իր յիմնարանին կորուստը. եթէ նա այժմ կը ցանկայ վերականգնել իր մարդկութիւնը, պէտք է յաղթէ բոլոր իր կրօնական գաղափարներուն և վերադառնայ անկեղծութեամբ ոչ թէ Աստուծոյ, այլ ինքն իրեն»:

Էնկէլս, Մարքսի նման, թէպէտ անհատական սերտ յարաբերութեան մէջ չէր պատմական նշակ ստացած Հէկէլեաններու հետ, սակայն նա ալ կ'ըմբռնէր Հէկէլի սիալէքթիքային: Նա ուսումնասիրած էր Հէկէլի սիալէքթիքային մասին և Ֆոյրբի սեռակէտը ընդդիմակցութեան մասին և Ֆէօյերպախի մարդկայնականութիւնը: Յունական բնական փիլիսոփայութեան լրիւ ըմբռնողութեան մէջ նա պիտի անցաւ զանոնք, ճանչցաւ հին փիլիսոփաներու պատմական մեծ նշանակութիւնը և թէպէտ ընդունէր որ անոնց գործերուն մէջ կան մոլեռանդութիւններ և սահմաններ, էնկէլս յանձին այդ փիլիսոփաներու տեսաւ բնական չղջական սկզբունքին գիտական նախակարապետները, միւս կողմէ նա բնաւ չ'ընկալ փորձառական գիտականներու սխալին մէջ, որոնք կ'անարգէին Հէկէլի խոհափիլիսը և կը յաւակնէին ամէն անձամբ երևոյթ մեկնաբանել վերագրելով զանոնք ուժի մը կամ նիւթի մը:

Մարքս և Էնկէլս անկախաբար և մէկը միւսին ետեւէն յղացան սիալէքթիք արտահայտութեան գիտական կիրառումը, որու չնորհիւ անոնք զերծ մնացին երի-

տասարդ Հէկէլեանները ալաքներէն և անոնց հետևող պուրժուական գիտնականները և փիլիսոփաները անընդատակ թափառումներէն: Գերմանիոյ ժամանակակից քաղաքական խղճալի դրութիւնը պատճառ եղաւ, որ Մարքս և Էնկէլս իրենց փիլիսոփայական մտածումները պատչաճեցնեն չէ թէ զուտ աքսեէմական ուսումնասիրութենէ, այլ գիրնք չրջապատող ընկերաքանականութեանց հարցերու խոր ուսումնասիրութեան: Մարքս ուսումնասիրեց Ֆռանսական՝ իսկ Էնկէլս Անգլիական սոցիալիստները, որու չնորհիւ առաջ եկաւ պատմութեան, քաղաքական անտեսագիտութեան, փիլիսոփայութեան և բնական գիտութիւններու նկատմամբ ամբողջ մը: Առաջին անգամ Մարքս կարգ ու կանոն մտցուցաւ բերաւ այն սխալականքներու թնճուկներէն, որ կը կաշկանդէր քաղաքական անտեսագիտութիւն: Շնորհիւ անոր մենք այսօր ունինք, իրրև գիտութիւն մը, անտեսագիտական հարցերու բնաչրջանի մասին ճշտարիտ տեսութիւն, սկսելով Արիստոտէլէն, մինչեւ Բէնթի, Նորթ, Լօք, Հիւմ, Սատ Սմիթ, Բիքարտօ և Ռիկարդ:

Մարքսի վրայ դլխաւորապէս ազդեցութիւն ընող կէտը բնական իրողութիւնը այն էր թէ՝ «Ոչ օրինական յարաբերութիւնները և ոչ ալ պետական հաստատութիւնները կարելի է ըմբռնել իրենք իրենցմով և կամ, իբրեւ արդիւնք, այսպէս կոչուած, մարդկային մտքի ընդհանուր զարգացողութեան, այլ անոնց արմատը պէտք է փնտռել կեանքի այն նիւթական պայմաններու մէջ, զոր Հէկէլ հետեւելով 18րդ դարու Ֆրանսացիներու և Անգլիացիներու, կ'որակէ պուրժուական ընկերութիւն անունով, միւս կողմէ, պուրժուական ընկերութեան անդամանութիւնը պէտք է փնտռել քաղաքական անտեսագիտութեան մէջ»: Այս տեսութիւնը առաջնորդեց զինք այն տրամաբանական հետեւութեան թէ՝ «Կեանքի նիւթական կարիքներու արտադրութեան կերպերը կը պայմանաւորեն կեանքի ընկերային, քաղաքական եւ հոգեկան բրոսէսներու ընդհանուր յատկանիշը:

Մարդոց գիտակցութիւնը չէ, որ կը պայմանաւորէ անոնց գոյութիւնը, այլ ընդհակառակը անոնց ընկերային գոյութիւնն է, որ կը պայմանաւորէ մարդոց գիտակցութիւնը: Ընկերութեան մէջ արտադրութեան նիւթական ուժերը իրենց զարգացման մանաւանդ աստիճանի մը վրայ կը բաղխին գոյութիւն ունեցող արտադրութեան յարաբերութիւններու և կամ, պարզաբանելով օրինական բանաձեւը, առաջածքային յարաբերութենէ, որոց մէջ իրենք կը գործէին մինչեւ հիմա: Արտադրութեան ուժերու զարգացման ձեւերը կը կաշկանդեն այս յարաբերութիւնները, որուն կը յաջորդէ ընկերային յեղափոխութեան շրջան մը»:

Ահա այս բառերով բանաձեւեց Մարքս իր ըմբռնումը պատմութեան մասին, իր 1859ին հրատարակած «Քաղաքական անտեսագիտութեան քննադատութիւնը» անուն գրքին յառաջաբանին մէջ: Բայց, երբ Մարքս 1845ին հանդիպեցաւ Էնկէլսի, հրաւիրելու զայն իրեն հետ տեսական ընկերակցութեան, նա եւս գրեթէ միեւնոյն բառերով արտայայտած էր նոյն գաղափարները: Էնկէլս եռանդով յայտնեց իր համաձայնութիւնը պատմութեան մասին այս նոր ու ծնցող տեսութեան, որու մտածած էր ինք անձամբ իր «Անգլիոյ մէջ 1844ին Դարձաւոր Դասակարդի Դրութիւնը» անուն գրքին մէջ: Յետ այսու այս երկու մտաւորականները եղբայրական համագործակցութեամբ աշխատեցան կողք կողքի: Փիլիսոփայութիւն, գիտութիւն և պրօլէտարիատ միացած էին, պայքար ընկերութեան վրայ պարզելու իրենց յաղթական դրօշը և գոյութիւն չ'ունէր ո եւ է մտնիսական գիտութիւն, առանց այս միացումին: Այս ճշմարտութեան իրրեւ առաջին գործող յայտարարութիւն, 1848ին անոնք հրատարակեցին «Կոմինիստական Մանիֆեստը», որով անոնք մարտահրաւէր նետեցին պուրժուական աշխարհի ակռաներուն մէջ: Ընկերային բնաչրջումի տեսութիւնը երբէք չ'էր հաստատած այս աստիճան մտնիսական մաթէրիալիստական հաստատ հիմ-

մերու վրայ, քան այդ անմահ յիշատակարանին մէջ։

Անոր հիմնական սկզբունքները վերջէն Էնկէլս ամփոփեց հետեւեալ բառերով. «Իւրաքանչիւր պատմական շրջանի քաղաքական և մտաւորական պատմութեան հիմնաքարը կը կազմեն անտեսական արտադրութեան և փոխանակութեան ներող կերպերը և անոնցմէ անդրաժեշտօրէն բղխող ընկերային կազմակերպութիւնները», հետեւաբար մարդկութեան ամբողջ պատմութիւնը, սկսեալ նոմնիակ նախնական ցեղային ընկերութեան քայքայումէն եւ հողու-րու ընդհանուրի սեփականութենէն, եղած է արձագանգրութիւնը դասակարգային պայքարի, չհանգործող և չհանգործուղ ներող և ներուղ դասակարգերու բաղխումներու արձանագրութիւնը։ Դասակարգային այս պայքարի պատմութիւնը կը ներկայացնէ մեզ բնաչրջումի երկայն շարք մը, որ այս օր հասած է աստիճանի մը, ուր չհանգործուղ ճնշուած դասակարգը՝ պրօլէտարիատը կարող չէ ձեռք ձգել իր ազատագրումը չհանգործող դասակարգէն՝ պուռժուազիի տիրապետութենէն, առանց միեւնոյն ժամանակ ազատագրելու ընկերութիւնը բոլոր չհանգործուններէն, ճնշուններէն, դասակարգային զանազանումներէն և դասակարգային պայքարէն»։

Փիլիսոփայութեան մեծ հարցը, խորհելու և լինելու յարաբերութիւնը մարդկութեան համար, այսպէս մանրիւալիստական հիմերու վրայ, ութալէգդէքական եւ մոնիստական միջոցներով հաստատած էր։ Առաջին անգամ բլալով մարդը պայծառ կերպով ըմբռնեց թէ՝ ուսկից կուգան իսկալիստական ուժերը եւ ո՞ւր կը հասկին։ Մարդկային ազատագրումը պիտի չ'ըլլար այլեւս արդիւնք ապագայ ներշնչեալ փրկիչի մը, այլ պատմութեան ընթացքին, որու ուղղութիւնը ծանօթ էր այլեւս և պատմականապէս երեւան եկած դասակարգի գիտակից գործունէութիւնը կարող էր ղեկավարել զայն։

Իր «Ձէօկրպախ»ի մէջ, Էնկէլս վերջէն հաստատեց այսպէս. «Արտադրութեան աշխարհի իրականութիւնները կը դրօշմեն մարդկային ուղեղին վրա, որմէ

կ'արտացոլանան իրերու զգացումներ, խորհուրդներ, թեւադրանքներ, կամեցողութիւններ, վերջապէս գաղափարական հակումներ և այս կերպով երեւան կուգան խոչալական ուժերը»։ Դասակարգային պայքարը Պրոլէտարիատի իսկալ նպատակակէտին համար կը ներկայանայ իրրեւ ղեկավարիչ չարժառիթ։ Կապիտալիստական արտադրութեան բնաչրջումը կ'եզանակաւորէ այդ դասակարգային պայքարի ձեւն ու ուղղութիւնը։ Յետայսու յեղափոխական Պրոլէտարիատի մարտահրաւէրը այլեւս չէ «Ո՛վ Տէր, օգնէ մեզ», այլ «Պրոլէտարներ բոլոր երկիրներու, միացէք»։

1848ին պրոլէտարներու փոքրիկ խմբակ մը միայն պատասխանեց այս կոչին։ Ժամանակը հասունցած չէր պատասխանեց այս կոչին։ Ժամանակը հասունցած չէր բեղմնաւորելու պրօլէտարական յեղափոխութիւնը։ Բայց մի ժամանակաւոր պայմաններ միայն ճառագայթ մը ժամանակաւոր պայմաններ միայն ճառագայթ մը թեզին ատ անդ և ապա յեղափոխութիւնը մտաւ իր պատմական չափին մէջ։ Բայց քանի մը հեռատես անհատներ ողջունեցին նոր պատգամը և մեծ խանդով նըուիրեցան անոր բրօքականաին նոյն ինքն հեղինակներու ոգիով։

Ֆէրտինանտ Լասալ առաջինը եղաւ, որ ըմբռնեց Մարքսեան սկզբունքներու կարեւորութիւնը։ Ինք Գերմանի օրէնսդէտ մ'էր և նախքան էր Յունական փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեան։ Լասալ ողջունեց Մարքսը իրրեւ «Սօսիալիստ Բիբարտօ և անհետագէտ Հէկել» ու իջաւ Գերմանիոյ Քաղաքական հրապարակը, իր երիտասարդական ամբողջ թափով այդ սկզբունքները կիրարկելու գործնական կեանքի մէջ և իրականացնելու դործաւոր դասակարգի և գիտութեան միացումը։ Իր «Բաց Նամակներ»ը, որ գրուած էին ի պատասխան հարցի մը, զոր ան ի ծանօթութիւն ըրած էր Գերմանի գործաւորներու խումբ մը, առաջնորդեցին Լայփցիկի մէջ 1862 Մայիսի 23ին «Գերման Գործաւորներու ընդհանուր միութեան»։ Այդ միութիւնը կազմեց կորիզը այն Միջազգային Սօսիալիստական Կուսակցութեան, որ սան-

15 Գիտ. եւ Տեղափոխ.

մանուած է այս օր կատարելու այժմու պրոլէտարիատի առաքելութեան մեծ պաշտօնը։

Երբ առաջին պրոլէտարական յեղափոխութիւնը վերջացաւ պուրժուազիի յաղթանակով և պրոլէտարիատի սեռաբաններ լիովին ըմբռնեցին կապիտալիստական զարգացման պատմական ուղին, այն ժամանակ անոնք սկսան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ենթարկել պրոլէտարական յառաջխաղացման մասնաւոր գէնքերը։ Մարքս և Էնկէլս երեւան բերին այն սեռակ երկեր, որք պիտի կազմեցին այս ջանքերուն և եղան գիտական հիմնաքարերը գործաւոր դասակարգի միջազգային կռւսակցութեան։

Այս երկերու առաջինը կը հանդիսանայ Մարքսի «Կապիտալ»ը, որ իւր յաւելեալ արժէքի սկզբունքով ամբողջովին յեղաշրջեց Քաղաքական անտեսագիտութիւնը։ Կամուրջով մը միացուց այս վերջինը քաղաքականութեան հետ, ուրուագծեց կապիտալիստական արտադրութեան անցեալ, ներկայ և ապագայ զարգացումը և այսպէսով անանցանելի խրամատը բացաւ պուրժուազիական և պրոլէտարական գիտութիւններու միջեւ։ Իր առաջին հատորը հրատարակուեցաւ 1867ին, Յուլիս ամսոյ մէջ։

Այս գործը ամենաբարձր արձագանգը յարոյց Գերմանիոյ կաշեգործի մը կուրծքին տակ, որ Մարքսէ եւ Էնկէլսէ հեռի, անկախաբար, ինքնազարգացմամբ պուրժուազական մտածումի լաբիւրինթոսին մէջէն հարթած էր իւր ուղին։ Այդ անձը, Յովսէփ Տիցկէնն էր որ 1867 Նոյեմ. 7ին Մարքսին գրեց այսպէս «Դուք առաջին անգամ յստակ, անդիմադրելի եւ գիտական ձեւով արտայայտեցիք ինչ որ պիտի ըլլայ կեա այսու պատմական զարգացման գիտակից ուղղութիւնը, այսինքն արտադրութեան բռնակի կայր ոյժերը ստորադասեցիք մարդկային գիտակցութեան»։

Բառին իսկական իմաստովը Տիցկէն բնական փիլիսոփայ մ'էր, նա կարող եղաւ ըմբռնել թէ՝ պատմութեան Մարքսեան ըմբռնողութիւնը իր մէջ կը բովանդակէ այն սեռակ ճշմարտութիւններ, որոնք կ'ընդարձակեն ընկերային բնաշրջումի չրջանակէն աւելի հեռուն։ Եթէ համաձայն պատմութեան մաթէրիալիստական ըմբռնողութեան, նիւթական պայմաններ են, որ կը ձեւակերպեն մարդկային խորհուրդները, ապա ուրեմն պրոլէտարական տեսաբանի պարտականութիւնը պիտի լինի ցոյց տալ թէ՝ ի՛նչպէս նիւթական պայմանները կը փոխարկեն մարդկային խորհուրդի։ Եւ եթէ այս բրոսէսը պատմական բնաշրջումի մէջ, ապա պրոլէտարական տեսաբանը կը պարտաւորի ցոյց տալ թէ ինչ բրոսէսներով տիեզերքի բնաշրջումը կը յառաջացնէ մարդկային մտածելու կարողութեան զարգացումը և թէ՝ ի՛նչպէս այս իմանալու գործիքը կը կատարէ իր գործը։

Ուսաի Տիցկէն իր Մարքսի գրած նամակներուն մէջ արտայայտեցաւ այսպէս «Բոլոր գիտութիւններու հիմը կը կազմէ խորհելու բրոսէսի ըմբռնումը։ Խորհիլ կը նշանակէ նիւթական իրողութիւններէ, թանձրացեալէ երեւան բերել վերացական ընդհանրացումներ։ Նիւթական իրողութիւնները խորհուրդի ամենաչնչին հիմերն են։ Անոր գոյութիւնը անհրաժեշտ է, էութիւնը, ընդհանուրը և վերացականը գտնելէ առաջ։ Այս իրողութեան ըմբռնումը կը բովանդակէ իր մէջ բոլոր գիտական հանելուկներու լուծումը»։

Սա ամենածանր կէտն էր, առանց որու, մաթէրիալիստական ըմբռնողութիւնը անկատար պիտի մնար։ Առանց անոր, մաթէրիալիստական մոնիզմի չէնքը պիտի մնար կիսատ։ Անշուշտ ճիշտ է, որ Մարքս եւ Էնկէլս, հիմնուած պատմական փաստերու վրայ, կարող էին ցոյց տալ թէ՝ նիւթական պայմանները կը կազատարեն մարդկային խորհուրդները, բայց Մարքսի պատմական մաթէրիալիզմը լի ու լի պիտի չբացատրէր եւ աչխարհի մեծ հարցը, ամփոփելով իր մէջ մարդկային խորհողութեան բրոսէսը, պիտի չլուծէր եթէ Տիցկէն չապացուցանէր թէ՝ մարդկային միտքը ինքնին արդիւնք է այն

մեծ պատմական աշխարհային բրոսէսին, որու մէկ փոքրիկ մասն է մարդկային պատմութիւնը, եւ թէ մարդուն խորհելու կարողութիւնը, արտադրեց իր խորհուրդները, չնորհիւ իր բնական միջավայրին:

Այս գաղափարները առաջին անգամ արտայայտեց Տիւկին իր «Մարդկային ուղեղի գործունէութեան բնոյթը» անուն երկին մէջ, որ հրատարակեց 1869ին:

Այս կերպով օսթալիսատական փիլիսոփայութիւնը իր ընդհանուր գծերով, կատարելագործեց աշխարհի մասին մաթէրիալիսատական մտնիզմի հասատատուն տեսակէտը, որ անաչառօրէն արուեցաւ դէմ յանդիման բոլոր պատաժատաղական փիլիսոփայութիւններու, քանի որ այս վերջինը իր իրականացման իրր յենարան ունի պրոլէտարական յեղափոխութիւնը: Իսկ այն իրողութիւնը թէ՝ պատաժատական փիլիսոփայութեան եւ գիտութեան չենչող լոյսերէն ոչ մէկը, ի բաց առեալ Ալֆրէտ Րիւսէլ Վալէյս, անկեղծօրէն չէ խոստովանած, որ պրոլէտարիատը պատմականօրէն կապուած է աշխարհի մասին մտնիսատական ըմբռնումին, կը ծառայէ այդ փիլիսոփայութեան մտնիզմի հակափարձը: Մենք այժմ պիտի տեսնենք թէ պատաժատական ամենայատակ տեսարանները կամ անդիտացան եւ կամ ուրացան այս կապակցութիւնը եւ թէ անխուսափելիութիւնը ճնշեց իրենց վրայ, անոնք ոզբեր կարգացին յայտարարելով որ այդ կապակցութիւնը պիտի պատրաստէր քայքայումը ամբողջ «քաղաքակրթութեան»:

Բայց պրոլէտարիատի տեսարանները, նման պրոլէտարական յեղափոխութեան, պաղարիւն գնացքով մը կը մաշեն իրենց պատմական ուղին: Օսթալիսատական փիլիսոփայութիւնը գիտական սոսիալիզմի հիմնադրին հետ կ'որդեգրէ Տանթէի նշանաբանը. «Գնա քու ճամբադ եւ թող ժողովուրդը խօսի»:

Գլուխ ԺԵ.

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԳԱՍԻՔԸ

Մարքս, Էնկելս և Տիւկին հիմնուելով մաթէրիալիսատական մտնիզմի վրայ, գործածեցին մակածական մեթոդը և տիեզերքի հանելուկներու լուծման համար գոան ընդհանուր բանալի մը: Մարքս և Էնկելս գիտակցաբար ու յարատեւ եռանդով պատչաճեցնելով այս մեթոդը, կարող եղան ըմբռնել բնութեան և ընկերութեան տարրական և քաղաքական բնաչրջումի բրոսէսները, պատրաստեցին ճարտատրաբանական և քաղաքական բնաչրջումի նախապատրաստութիւնը և դասակարգային կռիւի ու յաւելեալ արժէքի ծագման պիտով մերկացուցին կապիտալիսատական դրութեան տակ, ընկերային բնաչրջումի մեքանիզմը: Յանձին Տիւկինի, նոյն մեթոդը երեւան բերաւ իմանալու այն տեսակէտը, որ սահմանեց ներդաշնակութիւն մարդկային մտքի և տիեզերքի միջեւ և լուծեց այն բոլոր դժուարութիւնները որոնք եղած էին գարերով գալոցավարասկան (scholastic) և բնագանցական փիլիսոփաներու գայթակղութեան քարը ու դեռ մինչեւ այսօր, անոնք կը մնան անպարեկի խոչնդոտներ պատաժատական պահանջներու և փիլիսոփաներու համար:

Տիալէքտիքական մաթէրիալիզմը եղաւ բոլոր երկիներու մէջ ճշմարիտ առաջնորդը միլիոնաւոր պրոլէտարներու, որոնք բնաչրջումի ճամբուն վրայ կազմակերպուեցան գիտակից հանապատրաստութեամբ: Այս իրողութիւնն իսկ ամենագօրաւոր ապացոյցն է այդ փիլիսոփայութեան կենսական ճշմարտութեան և ուժին: Պատաժատական աշխարհը բոլորովին անպիտակ համաշխարհային այս նոր չարժումին պատմական անհրա-

ժեչաութեան, չարունակեց թէ գործն է թէ խորհուրդի մէջ իր անհատապաշտական անիշխանութեան անուշադիր ընթացքը: Իակ երբ, նոր հոսանքը սկսաւ ցոյց տալ իր ուժը և սպիտեց, համաձայն բնաշրջումի, աւելի բարձր աստիճանով ընկերային կեանքի նոր կազմակերպութիւն մը, պուտժուազին ընդդիմացաւ իր զօրութեամբն ու կարողութեամբը և հռչակեց այդ պահանջը վտանգ մը «Օրէնքին և Կանոն»ին համար:

Բայց պուրժուազական գիտնականները, առաւել կամ նուազ գիտակցութեամբ, տակաւ առ տակաւ սիալէքտիքական մաթէրիալիզմի մեթոդը կիրարկեցին իրենց գիտութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ: 19 րդ դարու վերջին մասին մէջ պուրժուա բրօֆէսօրներ սկսան իւրացնել Մարքսեան մեթոդը, գլխաւորապէս ընկերաբանութեան, անտեսագիտութեան և պատմութեան մէջ: Բանագողութիւնը կատարած էր կատարեալ գիտակցութեամբ, որպէսզի բուն հեղինակը զրկեն հեղինակութեան արժանիքէն: Պուրժուա բանագողներէն ոչ մէկը սակայն կարող եղաւ հաւասարիլ պրոլէտարեան առաջնորդներուն, որոնք նոր ուղղութիւններ սահմանեցին գիտութեան այդ ճիւղերուն մէջ:

Գիտութեան միւս ճիւղերուն, գլխաւորապէս կենսաբանութեան, հոգեբանութեան, բնագիտութեան և քիմիաբանութեան մէջ, սիալէքտիք մեթոդը միացած գիտութեան և բնափիլիսոփայութեան, եկաւ հաստատել այն ընդհանուր հետեւութիւնները, որոնց տալ ցուցման արժանիքը ապահովաբար վերապահուած էր Մարքսի, Էնկելսի և Տիցկէնի: 19րդ դարու ընթացքին գրեթէ ամէն գիտութիւն սկսաւ ընդմիջումի ցոյց տալ բնագանցական տուալիզմի հանդէպ և ուղղեցաւ դէպի մաթէրիալիստական մոնիզմը: Բայց մինչ պրոլէտարական միտքը իր հաստատուն քայլերը կառնէր մաթէրիալիստական մոնիզմի չաւղին մէջ, պուրժուազական մտածողութիւնը երբէք կարող չեղաւ ձերբազատել ինքզինք բնագանցական խեղ-

կատակութիւններէ: Իր գաղափարգային միջավայրը թոյլ չտաւ ազատագրելու ինքզինքը բնագանցութեան բոլոր հետքերէն:

19րդ դարու սեմին վրայ, մանրացոյցը չարք մը գիւտերով եկաւ ապդել փիլիսոփայութեան վրայ: Շնորհիւ այդ գիւտերու, գիտնականներ հայեցողութեան փոխարէն իրողութիւններու վրայ սկսան յենուլ: Կրնա իր «Տունկերու անդամազննութիւնը»ին մէջ երեւան բերած էր բջիջի սեռութիւնը. 17րդ դարուն Ր. Պրաուն առաջին նկարագրութիւնը ըրած էր բջիջային կորիզին: Այս երկու գործերը այժմ անոպասելի արդիւնքներ տուին: Շուան և Շնայտըն ապացուցին, որ բոլոր գործարանաւոր մարմինները կազմած են բջիջներէ և վան Մոհլ նկարագրեց մանաւանդ նիւթ մը, որ կ'եղերքէր բջիջները և անուանեց զայն կենսանիւթ (protoplasm). ոչ ոք սակայն կարող եղաւ մտաբերել թէ՝ կեանքի մեքենական բացատրութեան համար հարկաւոր հիմունքները երեւան եկած էին արդէն:

Մանրացոյցը ծնունդ տուաւ բոլորովին նոր գիտութեան մը, որ կը կոչուի հիւսուածաբանութիւն, այսինքն կենդանական եւ բուսական հիւսուածքներու մանրացոյցային կազմութեան ուսումնասիրութիւնը: Ուղղակիւղղի ներու մանագիտութիւնը գարձաւ անխուսափելի անհրաժեշտութիւն և որովհետեւ բազմացան այս կերպով մանաւանդ բաժանումները, ուստի փիլիսոփայական ընդհանրացումներու չնորհիւ անոնց յարաբերութեան պէտքն եւս սկսաւ աճիլ: Մանագիտական գիտութիւնն ու բնա-փիլիսոփայութիւնը այս կերպով եղան իրարու համար աւելի եւս անհրաժեշտութիւններ:

Կազմախօսական ուսումնասիրութենէ վերջ, բնախօսութեան ուսումնասիրութիւնը տրամաբանական երկրորդ քայլն էր: Այս կերպով գիտութեան մէջ իրենց նոր բնաշրջումին անխուսափելիօրէն ընկերացաւ սիալէքտիքան:

Հակիւ իրերու ընթացքը հասած էր այս աստիճանին

և ահա բնազանցութեան դէմ պայքարը և փիլիսոփայութեան ու բնական գիտութեան մէջ մովսիսական փիլիսոփայութեան վերակենդանացումը ական փոթորկել այն ամբողջ գիծը, որու ուղղութեամբ կը կատարէր գիտութիւնը իր զարգացումը: Կենսապաշտութիւնը սոսկալեցաւ վերակազմել իր ուղղութիւնը, թէպէտ նոյն իսկ կենսական բնաչրջումի ոչ մէկ հաստատուն վարկած ծանօթ էր այն ժամանակ: 1833ին Յովհաննէս Միւլլէր «Գրքոյկ մարդկային բնախօսութեան» անուն երկին մէջ բազդատեց կենդանիներու և մարդոց մէջ բնական բրօսէսը և չանաց բնազանցական այս տեսութիւնը դնել բնական հիմքերու վրայ: Բայց այս երկը ինքին անուղղակի կերպով կուգար ապացուցանել, որ անկարելի էր վաստակել կենսապաշտ բնազանցութիւնը: Հակառակ հին տեսութիւններու յամառ ընդդիմութեանց, բջիջը և կենսահեղուկը մուտ գտան գրեթէ ժուռալական գիտնականներու ուսումնասիրութեանց մէջ և յանձին Վիրխովի երեւան եկաւ «բջիջային ախտաբանութիւնը», որ հիւանդութիւններու քննութեանց և խնամքին մէջ կիրարկեց բոլորովին նոր ուղղութիւն:

Արդէն այս շրջանը յատկանշական էր բնախօսական անդամազննութեամբ և Գերմանիոյ մէջ Միւլլերի, Պրուքի, Հելմոնի, Տուպիւա Ռէյմինթի, եւ Լիւվիկիո, իսկ Ֆրանսայի մէջ Գլօա Պէռնարի երկերը ծառայեցին հիմեր, որոց վրայ անոնց աշակերտները, թէ՛ այդ երկիրներու եւ թէ Անգլիոյ, Ամերիկայի, Տանիմարքայի Շուէտի, Իտալիոյ եւ Ճապոնի մէջ կառուցին այժմու բնախօսութեան մեծ չէնքը: Այս զարգացման ընթացքին իւրաքանչիւր լաւ կազմակերպուած դպրոցի և համալսարանի լաբօրատորիան նկատուեցան բնալուծական աշխատանոցները:

Քիմիաբանութիւնը չուտով մասնակից եղաւ այս յեղափոխութեան և պարզ մեթոտներով սկսաւ տարրալուծել այն բոլոր բազադրութիւնները, որոնք նը-

կատած էին գերբնական կենսական ուժի մը մասնաւոր արտադրութիւնները: Պէրթլօ իր «Մեքենական քիմիաբանութիւն» ին մէջ յայտարարելով թէ՝ ինք մտադիր է «Ներմուծել ամբողջ քիմիաբանութեան մէջ նոյն մեքենական սկզբունքները, ինչ որ արդէն կը տիրապետեն բնագիտութեան զանազան ճիւղերուն մէջ», եկաւ չեչտելու այն ընդհանուր հակամիտութիւնը, որ կ'առաջնորդէր արդէն ուսումնասիրութեան միանման գիտական մեթոտի մը:

1846ին Լէվուիյէ և Ատամ միաժամանակ և իրարմէ անկախ գտան Նեպտուն մոլորակը. այս գիւտը նոր յաղթանակ մը բերաւ փորձառական գիտութեան, իսկ թանակ մը բերաւ յայտնութեան և բնազանցութեան համար զօրաւոր հարուած մը: Մաթեմաթիքական աստեղագիտութիւնը մարդկային աչքի տեսանելի ըլլալէ շատ առաջ արդէն ծանուցած էր այս մոլորակին գոյութիւնը, բայց յետադիմական միտքերը հեգնած էր այս կարգի «աննեղելի հայհոյութիւն մը»:

Ելեքտրականութեան, մագնիսականութեան և լուսոյ դերերու մասին քննութիւնները սկսան ուշագրաւ դառնալ, բայց չարդիւնաւորուեցան մինչեւ 19րդ դարու վերջին կէսը: 1864ին Ֆլէրք-Մաքվէլ հրապարակեց լուսոյ մասին իր ելեքտրա-մագնիսական տեսութիւնը, բայց 1887ին միայն Հերց կարող եղաւ գործնական կերպով ապացուցանել եթերին մէջ ելեքտրական ալիքներու գոյութիւնը: 1881ին Ճ. Ճ. Թոմսըն հիմը դրաւ ելեքտրօ-մեխանիք տեսութեան և 1888ին Վիլհըմ Ֆրուքէս պաշտպանեց թէ՝ քիմիական տարրերը կազմած են նախնական մէկ նիւթէ մը: Այս հեղինակը խօսեցաւ «անչափելի, խիտ փոքր, անհուն քանակութեամբ մասնիկներու մասին, որք տակաւ առ տակաւ կը բղխին անձև միջուկէ մը և անբեմբռնելի արագութեամբ կը չարժին ամէն ուղղութեամբ», այս կերդութեամբ կը չարժին ամէն ուղղութեամբ», այս կեր-

պով 19րդ դարը եկաւ աւելի նուրբ ու մանրամասն աստիճանով վերահաստատել Տէմոքրիտէի հիւլէական տեսութիւնը:

Այս նոր միաւորներու զարգացման հաստատ քայլերու հետ զուգընթացաբար, յաչս պիտական նոր սեռնդի, սկսան համակրանք գտնել Լամարքեան գաղափարները, որոնք 19րդ դարու կիսուն յանձին Ալֆրէտ Բ. Վալէյսի եւ Կարոլոս Տարվինի ունեցան իրենց երկու ուժեղ մարտիկները: 1859ին Տարվինի «Ծագումն Տեսակաց»ը նոր յուսահատութիւն սերմանեց բնագանական եւ աստուածաբանական շրջանակներու մէջ: Ծագման և ժառանգականութեան մասին Լամարքի տեսակէտները կ'ապացուցէին բնական այն իրողութիւններով, որոնք բոյսերու և կենդանիներու մէջ կը պարզէին ամէն օր մեր աչքերուն առաջ: Բացի այս անժխտելի փաստերէն, Տարվին եկաւ մերկացնել այն մեքենականութիւնը, որու միջոցով բնաշրջումը կ'արտադրէր կենդանիներու և տունկերու բազմազան տեսակներ, որոնք երկար ժամանակ նկատած էին արդիւնք մանաւոր ստեղծագործութեան: Առանց վերկաւարող մտքի, առանց նախագրւած նպատակի, երեւութապէս պատահական, բնական ընտրութեամբ մը, որ ինքնին արդիւնք է փոխադարձաբար վերար վերկաւարող ուժերու, բնութիւնը կ'արտադրէ իր ձևերու զանազանութիւնը՝ ուժերու յարատեւ տիրապետութեամբ և բոլոր գործարանաւոր ձևերու իրարու և իրենց միջավայրին դէմ մղած պայքարով մը: Այս պայքարի ընթացքին կ'ապրին անոնք միայն, որոնք վճռած են պայքարին համար, վերնք չշրջապատող պայմաններուն յարմարելու բարձրագոյն օրութեամբ: Ապրելու ընդունակ մասը կուտայ սերունդ մը որ լաւ յարմարցած է միեւնոյն պայմաններու տակ չարունակելու պայքարը. սոնք իրենց կարգին ժառանգականութեան միջոցաւ իրենց այս յատկութիւնը կը փոխանցեն իրենց հետևորդներուն, մինչդեռ այն գործարանաւորները, որոնք չունին իրենց

կեանքի պայմաններուն յարմարելու լաւ ընդունակութիւն, անոնք դուրս կ'արտաքսուին բնաշրջումի գծէն:

Այս ձեւափոխումի տեսակէտին իրրև գլխաւոր արդիւնք, չնչչեցաւ այն խթամասը, որ կար չէ թէ միայն կենդանական զանազան տեսակներու, այլ նոյնիսկ կենդանիներու և բոյսերու միջև: Իր առաջին երկին մէջ Տարվին նկատի ունենալով պատշաճութիւնը, չմոռցաւ մարդուն ծագման հարցին: Բայց երբ Վալէյս, Հիւքսլի, Հէքել և ուրիշներ գոյց տուին թէ՝ «տեսանելի յատկանիշներով մարդը, բարձրագոյն կապիկներէն աւելի քիչ կը տարբերի, քան այս վերջիններս՝ նոյն կարգի տարրին անհատներէն», այն ատեն Տարվին հրատարակ լչաւ իր «Մարդուն Ծագումը» երկու, որու մէջ նա յայտնեց թէ՝ մարդն ու մարդակերպ կապիկները բնաշրջած են մարգածնման միեւնոյն նախնիներէն:

Վալէյսի և Տարվինի հետ միանաբար տեսաբանին վրայ երեցաւ Հերպերդ Սբէնսըը, որ գործարանաւորական բնաշրջումի տեսութիւնը ուսումնասիրեց կատարեալ կերպով, հետևեցաւ գոյութեան կռիւին իր բոլոր նրութիւններուն մէջ և լրացուց ու կատարելագործեց նա դրաւ սիեզերական տեսութեան ընդհանուր յատակագիծը: Իր «Սկզբունք կենսաբանութեան»ին մէջ, նա պատշաճեցուց զայն գործարանաւոր կեանքին: Իր «Սկզբունք Հոգեբանութեան» մէջ տուաւ բնախօսական հոգեբանութեան արդիւնքներու ընդարձակ ամփոփոյքը և իր «Սկզբունք Ընկերաբանութեան» մէջ նա իր ըմբռնած ձևով ներկայացուց այս տեսութեան յարաբերութիւնը, ընդհանրապէս մարդկային ընկերութեան, գործունէութեան եւ խնդիրներուն հետ: Մենք ցոյց պիտի տանք թէ՝ համաձայն չենք Սբէնսրի հետ կարգ մը կէտերու մէջ, բայց աճապարած չենք ըլլար երբ յայտարարենք թէ՝ մաթէրիալիզմի բնաշրջումին մէջ Սբէնսըը իր երկերը կը գրաւեն համահաւասար բարձր դիրք, ինչ

որ գրաւած էին Հէկելի երկերը խաչալիզմի մէջ։ Իր «Համադրական Փիլիսոփայութիւնը» աշխարհի ամենաբարձր երկերու մէջ ունի իր սեփական տեղը։

Տարբին, Վալէյս և Սվէնսը Անգլիական դասի վերջոյ կանգնեցին ախալէքզիքական մաթէրիալիզմի կոթողը, ընդդէմ հայեցողական իդէալիզմի։ Թէպէտ ամբողջ յետագիմական աշխարհը միացած մոլեգին արշաւ կազմակերպեց այս գործերուն դէմ, բայց այս յարձակումով կարելի չեղաւ վնասել բնաշրջութեան չէնքին հիմնական քարերէն ոչ մէկը։ Բնազանցութիւնն ու աստուածաբանութիւնը բաց դաշտի վրայ, իրենց մաթէրիալիստա մրցակիցի դէմ յաղթութիւն տանելու համար չունին պէտք եղած զէնքերը։

Իզուր Ակաիզ իր «Ճառեր Դասակարգութեան վրայ»ով աշխատեցաւ ազատել հասատատուն տեսակները եւ անհատական ստեղծագործութիւնը։ Իզուր եկեղեցին հրատարակ դրաւ իր էն դիտական անհատները փաստեր դարձնելու Տարբինեան, Սբէնսըրեան եւ Լամարքեան ձեւափոխումի գաղափարին դէմ։ Փոխանակ յաղթելու նոր գաղափարներուն, նոյն իսկ ճիզուիթ դիանականներ որոնք իրենց արամաբանութեան անգործածութենէն դեռ չէին բոլորովին վատասեռած, հոգեւորական ամբոխամբ սկսան «գունաւորիլ» ձեւափոխութեան գաղափարներով եւ վերջապէս եկեղեցին նախիրագործեց նոր գաղափարներու մեծագոյն մասը ու այսպէսով, ինչպէս սովորութիւն է մինչ, երբ տեսաւ թէ կարելի չէ ուժի միջոցաւ յաղթահարել անոր, աշխատեցաւ կործանել նոր չէնքը, ընդունելով զայն։ Ակաիզի հնէաբանական գործը ինքնին սոխեց զինք յայտարարելու որ երկրաբանական իւրաքանչիւր յղմաններու գործարանատուներու մէջ կան զարգացողական փոփոխումներ։

Հետամտելով մարդուն ծագումը, մինչեւ իր անիջական նախորդները, կարելի չէր լուծած համարել մարդկային բնաշրջումի հարցը։ Հարցը միայն դրած էր

ուղիղ ձեւին մէջ եւ գիտութիւնը, մինչեւ որ չէր հասատատած մարդուն եւ մարդակերպ կապիկներուն հասարակաց նախահայրերու միջեւ գտնուած փոխանցման ձեւերը եւ ապա չէր հետեւած բնաշրջումի գծին, մարդկային կարողութեան ներածին չափ, դէպի ետ, մինչեւ ամենացած կենդանիները, կարող չէր գոհանալ եւ տարբինականն տեսակէտները ընդունիլ որպէս ապացուցած ճշմարտութիւններ։ Գործարանատուներու մեքենական ծագումն ու զարգացումը ապացուցանող էն մեծ փաստերը մատակարարեցին բրածոյաբանութիւնը, սաղմնաբանութիւնը, բաղդատական բնախօսութիւնը եւ հնէաբանութիւնը։ Ճանճին Նեճտրբիլ, Սբայ, Բրաբինա մարդոց եւ Թրիճիպի Բիբէհաճտրօբիւներու, հնէաբանութիւնը մի առ մի մատակարարեց մարդու եւ մարդակերպ կապիկներու եւ իրենց հասարակաց նախահօր միջեւ գտնուած օղակները։ Մինչդոյն ժամանակ հնէաբանութիւնը հաւաքեց փաստեր, որոնք կը դային ապացուցանել թէ՝ նման թիւեր գտնուած են նաեւ Տէրթարեան դարու մէջ։ Հէքել (բանաձեւեց) իր կենսածնութիւնդի օրէնքը որովհետեւ նա եկաւ յայտնել թէ՝ անհատական զարգացումը խտացեալ կրկնութիւնն է ցեղային զարգացման եւ թէ սաղմերն ու նորածիններն ալ չատ կը նմանին իրենց նախահայրերուն, քան թէ ծնողքները։ Ապա հրապարակ իջաւ Պէնրինկ իր գիւտով եւ ապացուցաւ թէ ձիուն արեան չիճուկը երբ կը թունաւորուի կեղծամչկապաթիներով, զեղաթափը կ'ըլլայ համանուն հիւանդութեան, Իւդէնհիւթ գիւտը եղաւ ապացուցանել թէ՝ արիւնափոխութիւնը ամենէն սխալ փորձն է ճչնելու կենդանիներու հետաւոր կամ մօտաւոր ազգականութիւնը։ Իւդէնհիւթ, Ուաթերմէն, Շմէյեր, Ֆրիանէնթըլ եւ Նիւթալ չարունակեցին այս փորձերը եւ ապացուցին մարդուն և մարդակերպ կապիկին արեւնակցական յարաբերութիւնը։

Ախտաբանութեան և ախտաբուժութեան մէջ Քօխ,

Բասթէօռ և ուրիշներ նման փորձերով գտան չատ մը դարմաններ և քիմիաբանութեան զարգացումը տուաւ վերաբուժական գործողութիւններու համար թմրեցուցիչներ և խլեց ցաւը իր զոհերէն։

Բազդատական բնախօսութիւնը օգտուելով կենսածնունդի օրէնքէն և հնէաբանութենէն, մարդկային բնաշրջումը աստիճանաբար հետապնդեց, մինչեւ մարդն ու իր անմիջական նախորդին հասարակաց նախահայրը եղող աւելի նախնական տեսակ մը՝ գիշերային կապիկները, իսկ անկից ալ պարկաւորներու, բաթրակոցաւորներու, մողէսազգիներու, ձուկերու մէջէն մինչեւ (ascidians)։ Ապա հէքէլ զարգացուց իր որովայնաբանա կան (gastrula) տեսութիւնը և սորին կենդանիները բաժնեց երկու մասի, մին միաբջիջ նախակենդանի protozoaներ և prophytaներ, իսկ միւս բազմաբջիջ metazoa և metaphitaներ, այս կերպով մարդուն ծագումը բերաւ մինչեւ կենդանիներու եւ բոյսերու հասարակաց ամենանախնական (protist) նախահայրերը։

Հէքէլի «Սաղմնագործութեան նոր պատմութիւնը»ին եւ Պոլչի «Մարդուն բնաշրջումը»ին մէջ բնաշրջումի թէզը, միաբջիջ կենսահեղուկէն (protoplasma) մինչեւ մարդը, բացատրած է այն աստիճան պարզութեամբ որ մենք կարող ենք հետեւիլ բնական կապերով, և կրնանք այս տեսածի իրականութեան մասին մենք զմեզ համոզել այցելելով բնապատմական ճոխ թանգարան մը։

60ական թուականներուն Քէրչոֆ եւ Պիւնսըն գտան լուսապատկերային (spectral) տարրալուծումը եւ գիտութիւնը օժտեցին յեղափոխական ուրիշ գործիքով մը, որով անժխտելի կերպով ապացուցուեցաւ ամենահետաւոր աստղին և տիեզերքի միւս մասերուն միութիւնը։ Ազդրանութիւնը, մարդրանութիւնը եւ բջիջներու բազդատական ուսումնասիրութիւնը եւս կան յստակ կերպով ապացուցանել մարդկային ցեղի միութիւնը։ Բնական գիտութիւնը տիրապետեց մարդկային խորհրդա-

թեան վրայ եւ նոյն իսկ Պըքլի «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը»ի միջոցաւ, սկսաւ մեծ գործել քաղաքական պատմութեան մէջ։

Երբ անգամ մը աշխարհի բոլոր գործարանաւորներու միութիւնը ապացուցուեցաւ, երկու հարցեր կը կապուին անմիջական պատասխանի։ Մին կը վերաբերէր հոգեբանական երեւոյթներու նոյնութեան, իսկ միւսը կեանքի։

Եթէ մարդկութեան, կենդանեաց եւ առնկերու բնախօսական զարգացումը չի ճանչնար սահմանագիծ, այլ կայ միայն կազմութեան աստիճանաւորում ու եթէ իրականապէս հոգեբանութիւնը բնախօսութեան մկ ճիւղն է, ինչո՞ւ ուրեմն մենք սահմանագիծ պիտի փնտռենք մարդոց, կենդանեաց եւ բոյսերու հոգեբանական զարգացման մէջ։ Ու եթէ ամբողջ գործարանաւորներ յառաջ եկած են նախնական հասարակաց կենսանիւթային ձուէ մը, ապա ուրեմն այդ ձուէն, կենսական բրօսէսի ծագման գիւտով, կարելի պիտի ըլլայ լուծել տիեզերքի ամբողջ գործարանաւոր կեանքի նկատմամբ առեղծուած հարցերը։

Դիտութեան պատասխանը երկու հարցերու մասին հաստատական էր։ Ռոմանէս, Հէքէլ և Յակոբ Լօպ հաւաքեցին բազմաթիւ փաստեր՝ ապացուցանելու «հոգի»ին բնախօսական յատկութիւնները եւ բոլոր գործարանաւորներու «հոգեկան» կեանքի հիմնական մեթոտ։ Հոգեբանութեան մէջ եւս մարդոց, կենդանեաց եւ բոյսերու սահմանագիծերը աստիճանաբար սկսան ջնջուիլ։

Ռոմանէս իր «Մարդոց եւ կենդանեաց մտաւոր բնաշրջումը» ին մէջ պատկերացուց «հոգւոյ» զարգացումը, սկսելով իր նախնական սկզբնաւորութենէն, մինչեւ մարդուն չղայնի ղրութիւն եւ ուղեղի կազմաւորումի այժմու ամենաբարձր ձեւը։ Հէքէլ իր «Հոգեկան բջիջներ եւ բջիջային հոգիներ»ու մէջ մատնանշեց թէ՝ իւրաքանչիւր բջիջ, ըլլայ մարդկային, կենդանական թէ բուսական, իր մէջ կը բովանդակէ «հոգեկան» կեանքի հիմ-

նական պայմանները: Իսկ Լօպ համոզիչ կերպով ցոյց տուաւ թէ՝ մասաւոր կամ բնազդական կոչուած գործունէութիւնը արդիւնք չէ գերբնական կամ նոյն իսկ բնական ղեկավարող կեդրոններու, այլ արդիւնք անհատին եւ իր միջավայրի մէջ գտնուած քիմիական եւ բնաֆիտական միջանկեալ գործողութիւններուն: Զգողութիւնը դէպի երկիրը (geotropism), դէպի լոյսը (heliotropism), դէպի հասատատուն մարմինները (sterotropism) և նման չարժումներ ելեքտրականութեան, մագնիսականութեան ճառագայթաւորման և գործարանաւորի մէջ քիմիա-բնաֆիտական փոփոխումներու վերաբերմամբ, կուգան բացատրել «հոգւոյ» բազմակնճիռ բոսխնները, որոնք նախապէս վերագրուեցան գերբնական մարդի մը կամ կենդանական բնազդի մը: Գործածութեան եւ անգործածութեան վերաբերմամբ պարզ բնական բոսխններու չնորհիւ, ժառանգական փոխանցումը տարբեր գործարանաւորներու մէջ առաջ բերաւ գիտակից յիշողութեան կարողութիւն և զանազանութեան աննշմարելի աստիճանաւորումը առաջնորդեց դէպի մարդկային գերազոյն միտքը:

Ցրանեէի «Բոյսերու մէջ մտքի սերմեր»ին մէջ խիստ ժողովրդական լեզուով ուրուագծուած է հոգեբանական զարգացման նախնական գիծը:

Կեանքի զարգացման մասին կատարուած խուզարկութիւնները հարկադրեցին գիտութիւնը ապրող գործարանաւորէն չատ հեռու թափանցելու: Գիտութիւնը մտաւ անգործարանաւորներու մէջ և ջնջեց գործարանաւոր և անգործարանաւոր, ապրող ու մեռած մարմիններու միջեւ գտնուած անջատման գիծը: Գիտութիւնը ցոյց տուաւ թէ՝ գործարանաւոր կեանքը բնաչրջումով բղխեցաւ անգործարանաւորէն: Նա յայտնեց թէ՝ կեանք և մահ երկու բեւեռներն են միեւնոյն սիեզերքի, թէ տարբերութիւնը ոչ թէ կեանքի և մահուան մէջ է, այլ կազմաւորման զանազան աստիճաններու և կեանքի ուժգնութեան մէջ, դրական և բացասական կեանքերու մէջ:

Այժմ անհատական անմահութիւնը կը վերածուի անհատական բնաչրջումի: Գիտակցութիւն եւ կեանք կը յայտնուին այլեւս իբր ընդհանուր նիւթին յատկութիւնները: Նիւթը իր բնաչրջումի ընթացքին կառնէ այն չափ զանազանութիւններ, որքան նիւթական ձեւեր գոյութիւն ունին սիեզերքի մէջ: Ո՛ւ եւ է մասնաւոր ձեւի անհատական անմահութիւնը պիտի մարմնացնէ իր մէջ ղեկավարութիւնը բոլոր բնաչրջական գործողութիւններու, որոնք կրնան վտանգել այդ ձեւին յարաբերութիւնը: Երբ գոյութիւն ունենալէ կը դադրի այս աստիճան ղեկավարութիւն մը, այն ատեն կը կատարուի «հոգեփոխութիւն», բայց ոչ թէ միանգամ ընդմիշտ մահացողներու իւմասով: Որեւէ դրական գիտակցութեան մը կամ «հոգիի մը» բնախօսական բոսխները մահուան բոսխով կը վերածուին բացասական գիտակցութեան, որ իր կարգին կ'ըլլայ ուրիշ ձեւի մը դրական գիտակցութիւնը:

Հէքել և Յակոբ Լօպ երեւան բերին կենսաբանութեան նոր գլուխ մը, որ կեանքի եւ գիտակցութեան մասին արտայայտած գաղափարներու յեղափոխութեան մէջ կը յատկանշէ նոր աստիճան մը: Այս գլուխը առաջին քայլը առաւ յայտնելու, որ կեանքի եւ գիտակցութեան բոսխները կը ղեկավարին գիտակցութեամբ եւ այս բոսխներու ղեկավարութեան հարցին քիմիական աշխատանոցներու մեթոտով լուծումը չատ հեռու չէ: Դիմագիտութեան մասին Լօպի գործերը և իր «Ուղեղի բաղդատական հոգեբանութիւն»ը մեքերիալիստական մոնիզմի ուժեղ անկեղծ ուսանողի համար ամենաէական դասագրքեր են:

Նմանապէս միւս գիտութիւններու զարգացումը եւս ուղղեցաւ դէպի սիեզերական բոսխներու գիտակցական ղեկավարութիւնը: Լայպնիկի վաճառականական քիմիաբանութիւնը սկսաւ իրականացնել այն երազները, որոնցմով Պերթելոտ կը գիտէր դէպի հեռուն, այսպէս՝ երբ ամբողջ մարդկային մտունդի նիւթերը պիտի պատրաստուին քիմիական աշխատանոցներու մէջ, իսկ

ճարտարարուեստական կամ երկրագործական անտանելի աշխատանքը պիտի չնչէ։ 1893-95 Դեբմանիոյ մէջ Լէնարտ եւ Ռոնթկէն հրատարակեցին իրենց փորձերու արդիւնքը եւ ցոյց տուին թէ՝ մարդկային աչքերուն անտեսանելի լուսոյ որոշ ճառագայթներ, որոնք մինչեւ այն ժամանակ անթափանցելի կը նկատուէին, թափանցելին նիւթին եւ ազդեցին լուսանկարչական ապակիին, այս կերպով էլեքտրական դասարկ գործը նոր թափ առաւ։ 1896ին Ֆրանսայի մէջ Պէքերէլ ֆոսֆորափայլուքեան մասին փորձեր կատարեց եւ ցոյց տուաւ թէ ուրանիումի (uranium) աղերը ճառագայթներ կարձակեն, որոնք կը թափանցեն անթափանց մարմիններէն, կ'ազդեն լուսանկարչական ապակիին եւ կը պարպեն (discharge) էլեքտրաշաւի մը։ Մօտէն հետեւելով Պէքերէլի գիւտերուն, Տէր եւ Տիկին Քիւրի երեւան բերին իրենց փայլուն գործը, որ կը յայտներ թէ՝ մարմինները ընկերակցութեամբ ուրանիումի (բաւական և հէլիում) կ'ունենան ճառագայթաւորում (radio-activity)։

Էական գտաւ ձայնագիրը, Մարքընին եւ Թէսլա անթել հեռագիրի փորձեր բերին։ Հեղուկ օդը, ջրվէժներու և ովկիանոսներու մակընթացութեան միջոցով ուժի փոխանցումը, արեւաշարժները (sun-motors) եւ նման գիւտեր եկան ջնջելու հեռաւորութիւնը, մարդկային աշխատանքը վերածեցին մեքենաներու վերահսկողութեան, մահերու եւ հեռաւորութեանց չջնանակը սեղմեցին ու այս կերպով ճարտարարուեստական գործունէութեան եղանակներու մէջ սկսաւ վերածում յեղափոխութիւնը։ Ամէն տեղ կը նշմարուի տարբերու գիտակից զեկավարութեան գալուստը, ինչ որ կանխատեսած էր արդէն Մարքս։

Բայց հոս, ուր բնական գիտութիւնը չափման մէջ կը մանէ ընկերային գիտութեան հետ, պուրժուա ամէնահայեսակ մտածողներն իսկ կ'արտայայտեն իրենց վրայ միջավայրի ազդեցութեանց ապացոյցները եւ բնաշրջումի կատարեալ մոնիսական ըմբռնումը անմատչելի կը

դառնայ իրենց համար, որովհետեւ այդ ըմբռնումը պիտի գար խորտակել ամբողջ դասակարգը եւ յաւերժացնել ընկերութեան վրայ զեկավարութիւնը գործաւոր դասակարգին։ Պուրժուական ձեւափոխականներէն ամէնէն մեծ համաճարակիտական միտքը՝ Հէրպէրդ Սբէնսըր դժկամակութեամբ ստիպուեցաւ ընդունիլ թէ՝ ընկերութեան ընաշրջումը անխուսափելիօրէն կը միտի դէպի ընկերվարութիւն։ Նա այն աստիճան պրկուած էր պուրժուազական անհատապաշտութեան նախապաշարումներով, որ հակառակ իր գաղափարին, հակառակ տիալէքտիք բնաշրջումի պերճախօս լեզուին, որ բուն իսկ իր բերնով կ'աւետէր իրերու դիտակից ներյարաբերութիւնը, նա բոլորովին սխալ ըմբռնեց ճարտարարուեստի առմիավարացումի եւ սոսիալիզմի արդիւնքները ու ողբաց «ապագայ գերութեան» տակ մարդկութեան տխուր ճակատագիրը։ Բարոյագիտութեան մէջ ալ նմանապէս իր պուրժուական հոգեզմնը թոյլ չտուաւ իրեն, որ հասնի տիալեքտիքական լուծումի մը։ Նա կարող չեղաւ իր կենսաբանական եւ ընկերային բարոյագիտութիւնը հաշտեցնել ապագայ գերութեան գաղափարին հետ։

Մինչեւոյն քննադատութիւնը կը պատշաճի նաեւ Հէքսլէյի, որ բնաշրջումի ըմբռնողութեամբ չատ մը կէտերու մէջ կը հաւատարի Սբէնսրի։ Հէքսլէյի մտիքին ալ բոլորովին զերծ չէ դասակարգային ազդեցութենէ եւ բնազանցական հետքերէ։ Իրրեւ ազնուապետական սկզբունք մը, նա գոյութեան կռիւը պատճառեցուց մարդկային կեանքին, որմէ հետեւցնելով «վաւագոյնին» ընտրութիւնը, յայտարարեց թէ՝ ընկերվարականներու «ցիմար պատրաստութիւնները» ո՛ւ եւ է առնչութիւն չունին Տարվինական ընտրութեան հետ։ Գերմանիոյ մէջ քառասուն տարուան բնակվարական պրականութիւնն ու գործունէութիւնը, այս ուղղութեամբ իր գաղափարներու վրայ չատ քիչ ազդեցութիւն ըրած էին։ Նա կարող չեղաւ ըմբռնել թէ՝ բնութեան դէմ մարդկային պայքարին կ'ընկերանայ անհատական, դասակարգային պայքարը, եւ թէ՝ ներկայ

գործաւոր եւ կապիտալիստ դասակարգերու մէջ գոյութիւն ունեցող պայքարը հիմնուած է ատեմոկրատական սկզբունքի մը վրայ: Այդ պայքարով պիտի առեղծուի ընկերային նոր միջավայր մը, ուր դասակարգային պայքարը պիտի անհետանայ եւ մարդը իր ընկերային ու անհատական ուժերը պիտի միացնէ ընդդէմ բնութեան: Իր բարոյագիտութեան մէջ եւս նա Սբէնսըի չափ տարաձայն է եւ անկարող իր ընկերաբանական տեսութիւններուն հաշտեցնելու իր բարոյագիտութեան բնագիտական հիմերու կենսաբանական ըմբռնումը:

Այս դասակարգային աղեղնութեան տրամաբանական հետեւանքը եղաւ այն որ, Հէքէլ եւ ուրիշներ, որոնք աշխատեցան հիմնել կատարեալ մոնիսական դրութիւն մը, անկարող եղան խուսափիլ պուռժուազիի պատմական կարճատեսութեամբ ժառանգած հակասութիւններէն: Հէքէլի մոնիսական գործերը, ինչպէս «Տիեզերքի հանելուկը», «Մոնիզմ»ը, «Կեանքի հրաշքը» ցուցադրիչն են յանկարծական չեզոքումներու մէջ եւ բնազանցական լեզուով եւ խորհրդով այլափոխուած:

Սակայն անգամ, որ խնդիրը գործած է բնաչրջումի ախտէզիւք կամ մանաւորապէս մարդկային խորհելու կարողութեան մանրայատկութեան ըմբռնումին շուրջ, միեւնոյն արտաւոցութիւնները կ'եղծանեն պուռժուա Տարբինականներու պիտական խորհրդածութիւնները: Վայրկին պաշտպանեց կենսահեղուկի չարունակականութիւնը, եւ բազմաթիւ գործարանաւորներու մէջ, միայն այս կենսահեղուկի միջոցով, բնական ընտրութեամբ մը, ժառանգական յատկանիշներու փոխանցումը: Ոը վրայս հրապարակեց իր փոփոխման տեսութիւնը, որով կաշխատէր բացատրելու թէ՝ անցման մանաւոր օրէնքներով յանկարծ կ'երեւան նոր զանազանութիւններ: Այս բոլոր տեսութիւնները պիտի տային խիստ աւելի յաջող արդիւնքներ, եթէ պուռժուա գիտնականներ կարող ըլլային համաձայնիլ «Բնական ընտրութեան» տեսակէտին վրայ եւ բարձրանալով իրենց

միջավայրէն կատարելապէս ըմբռնելին մաթեմաթիկատան մոնիզմի նշանակութիւնը, ինչպէս արտայայտած էր Տիեզկէն իր մտածման տեսութեամբը: Սակայն սակայն միակողմանիօրէն կը չեշտեն մերթ այս, մերթ այն տեսակէտները, կը մոռնան իրենց նեղութիւն լայն ներկայացնելու բերութիւնները, եւ այս փոքրիկ կարճատեսութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ իրենց խորհելու կէս բնազանցական եղանակէն դժուարութիւններէն ազատելու բոլոր ջանքերը մնան ապարդիւն: Տարվինականութեան եւ Սբէնսըականութեան ինճեներութիւնները մանրամասնութեանցմէջ կարելիութիւն չըլլար մաքրել, մինչեւ որ ընկերվարական Տարվինական մը հրապարակ գայ եւ կարգ ու կանոն դնէ այս քաոսին մէջ, ինչպէս որ ըրաւ Մարքս պուռժուական քաղաքատնտեսագիտութեան մէջ:

Պուռժուազական գլխի վատ ձիարշաւը՝ երեւան կուգայ, մանաւորապէս այն ժամանակ, երբ գիտական ըմբռնումներու գործնական կեանքին պատշաճեցումը կը մնայ պուռժուական ընկերութեան աշխատանքի կազմակերպութեան հետ հակամարտութեան մէջ: Այս իրողութեան ամէնակարկառուն բացատրութիւնը տեսանք այն ժամանակ, երբ չանքեր եղան բարեկարգել ոճրաբանութիւնը եւ խելագարներու հետ վարուելակերպերուն մէջ ներմուծել յեղափոխական կերպեր. հոգեբանութեան մէջ յեղափոխութիւնը, երբ պահանջեց, որ ոճրագործներու անձնական պատասխանատուութեան եւ ազատ կամքի հարցերը ենթարկուին վերաքննութեան, այն ժամանակ պուռժուա ոճրաբաններ, առանց ըմբռնելու իրենց իրական հիմունքը, խզուր ճգնեցան իրենց իրաւաբանական դատանքը հաշտեցնելու նոր իրողութեանց հետ: Մանաւորապէս Իտալիոյ մէջ, 19րդ դարու վերջին քառորդին, այս երեւոյթը պարզուեցաւ աւելի ուշ կերպով՝ Պէքերը քարիայի գաղափարները իրենց առաջնորդեցին ոճրաբանութեան գրական գործին: Ֆարրարա, Բէսինա եւ նոյն իսկ Լոմպրոզօ ի զուր ձըգ-

նեցան պուրժուական արժասական ոճրաբանութեամբ յաղթել իրենց պուրժուական միջավայրին: Անոնք միջնադարեան մեթոտներէ յառաջացան միայն այնչափ, ինչքան որ իր ամօթալի արդարութեան պահովը, մեկնակից բանտարկութեան Ամերիկեան մեթոտի ընդօրինակութիւնը կարող էր թոյլ տալ իրենց: Վերջապէս անոնք յուսահատեցան եւ կարող չեղան գտնել բաժանման այն գիծը, որ կայ մարդկային գիտակից եւ անգիտակից գործունէութեան, կատարեալ եւ անկատար ոճիրներու միջեւ: Լոմպրոզոյի աշակերտներէն Էնրիքօ Ֆերրի միայն իր քայլերը ուղղեց դէպի ընկերվարութիւն եւ պատմական մաթէրիալիզմի դաշտերը եւ ոճրաբանութեան դրական գարդը, չնորհ իրեն, եկաւ ուսուցանել թէ՝ ընկերային ոճիրի կիզուռա հարցը կը լուծուի միմիայն մանիսատական եւ ընաչրջական սեռակէտներով եւ պահանջեց ոստիկանական ճնշումներու փոխարէն ոճիրներու արգիլումն, ընկերային միջոցներով: Ֆերրի սակայն չառաջարկեր պուրժուազական յեղափոխութեան մը ցնորքներով, նա կ'ընդունի, որ իր պահանջները կարող են իրականանալ միմիայն այն ատեն, երբ բնաչրջումը կ'երթայ դէպի ընկերվարութիւն: Իր «Ընկերվարութիւնը եւ ոճրագործութիւնը», «Ընկերվարութիւնը եւ ներկայ գիտութիւնը», տիալէքթիքական եւ մանիսատական մաթէրիալիզմի սերմեր են:

Կայ նշանակելի պարագայ մը, որ համալսարաններու գործածութեան համար պուրժուա ուսուցիչներէ պատրաստած հոգեբանութեան բազմաթիւ դասագրքերէն ոչ մէկը կը հրաժարի իր կեղծ դիտութեան բնազանցական խնչերանքներէն եւ անաչառօրէն կ'ընդունի մաթէրիալիստական մոնիզմի փաստերը. միևնոյն պատճառով ոչ մէկ ուսուցիչ կ'ուսուցանէ յանձնել արժէքի Մարքսեան տեսութիւնը եւ կ'ընդունի անոր արդարացական հետեւութիւնները: Միևնոյն արդարանութիւնը կ'արգիլէ պուրժուա Տարբնականները ընդունելու ընկերվարական իրողութիւնները: Տարբին

ինք անձամբ այնքան համոզուած էր որ յայտարարեց թէ՝ ինք չէ ուսումնասիրած ընկերաբանութիւնը եւ ուստի ձեռնհաս չէ գնահատելու Մարքսի «կապիտալ»ի արժէքը: Ներկայ Տարբնականները սակայն ցոյց չեն տար նոյնչափ համեստութիւն: Անոնք կը ծաղրեն ընկերվարութիւնը առանց զայն ուսումնասիրած ըլլալու:

Ընդհակառակը ո և է յայտնի ընկերվարական, բացի Մարքսեան ըլլալէ նաև Տարբնական և Սբենսերական է: Այս իսկ պատճառով ընկերվարական Տարբնական եղանակով:

1877ին, երբ Լուիզ Հ. Մորկան երևեցաւ իր «Հին Ընկերութիւն»ը միակ երկով, ուր նա ցոյց ուաւ իր նախորդներուն՝ Պաբօֆիէի եւ Մաքլէնանի կարճատեսութիւնը մարդաբանական հարցերու մէջ և հրապարակեց նախնական սեռային կազմակերպութեան իսկական բնոյթը, այն ատեն ընկերվարական էնկելս էր, որ Մորկանի այս նախնական ցեղերու մասին ըրած գիւտերը վերակենդանացուց պատմական նոր հետազոտութեանց արդիւնքներով եւ ազատեց զայն մոռացումէ: Էնկելս իր «Ընտանիքի, Անձատական Սեփականութեան և Պետութեան Ծագումը»ին մէջ պարզեց այն յարաբերութիւնը, որ կայ նախկին սեռային կազմակերպութեան քայքայման և արտադրութեան էական միջոցներու սեփականացման մէջ: Էնկելս պարզ կերպով ապացուցած որ ներկայ պետութեան ծագումը արդիւնք է այդ բուսեցման: Ընկերվարական Բնաուէ իր «Աւստրալիայի Բնիկներուն Սեռային Կազմակերպութիւնը»ին մէջ յաջողական ուսումնասիրութիւններով լրացուց և կատարեալ գործեց Մորկանի երկը:

Դարձեալ, երբ պուրժուա կանանց ազատագրումը, յենելով հաւասարապէս անձրագիր պուրժուա գիտութեան, սկսաւ իր անձրագիր խաչակրութիւնը, ընկերվարական Պէպել մը ելաւ իր «Կինը Անցեալին, Ներկային եւ Ապագային մէջ»ով ցոյց տալու պուրժուա

գիտութեան ակարութիւնը եւ յիշեցնելու պուռժուա հնոջ, որ իր ազատագրումը բնաւրջուժի բրօսէս մէ եւ կարող է իրականանալ միայն պրօլէտարիատի դասակարգային պայքարով:

Եւ վերջապէս, երբ պուռժուա հոգեբանները միշտ կը դառնային իրենց առանցքին վրայ եւ իզուր նոր հոգեբանական իրողութիւններու համար կը փնտռէին մոնիստական բանաձեւ մը, ընկերվարական էնկէլս իր «Հակա-Դիւրինկ»ով ցոյց տուաւ թէ ախալէքթիք բրոսէսը կը ակրապետէ թէ ընկերութեան եւ թէ բնութեան վրայ, իսկ ընկերվարական Յովսէփ Տիցկէն իր «Փիլիսոփայութեան ծնունդը»ին մէջ ցոյց տուաւ թէ՝ ախեզերքը, ամփոփելով իր մէջ մարդկային խորհելու կարողութիւնը կամ «հոգին», կազմակերպութիւն մ'է եւ ամէն բանի անսահման պատճառն ու արդիւնքը: Այսպէսով Տիցկէն կատարելագործեց իր մաթէրիալիստական մոնիզմը:

Պուռժուազական մտքերու համար ընկերվարական փիլիսոփայութիւնը ընդունիլ այնքան դժւար է, որքան ուղտին՝ ասեղին ծակէն անցնիլը եւ կամ հարուստին բանա երթալը: Այս կերպով պուռժուա գիտութիւնը կը խարխափէ առանձին իր կեղծ մոնիզմի մէջ, զոր կարելի չէ մոնիզմ անուանել եւ կը չարունակէ իր ապարդիւն վիճաբանութիւնները կէս բնազանցական պաշտօնի (function) ուժերու եւ կարողութեանց չուրջ, թողելով ընդարձակ գետին հայեցողութիւններու եւ կեղծ գիտական մտգութեան: Պաշտօնի, ուժերու եւ կարողութիւններու չնորհիւ հոգեպաշտներ, մասուր գիտնականներ, աստուած իմաստուններ (theosophist) եւ միսթիքականութեան ուրիշ ախտաւորներ կը կատարելագործեն հրաշագործութեան բոլոր կերպերը: Բայց ինչ կը նշանակեն այդ բառերը: ինչ է, զոր օրինակ, խորհելու կարողութիւնը:

Աչխատութիւնը, աչխատանքի ուժի պաշտօնն է: Աչխատանքի ուժը մարդկային մարմնոյն թագուն էնէրժին է,

և կը կատարէ իր պաշտօնը փոխարկելով այս թագուն էնէրժին թրթռական էնէրժիի կամ չարժման: Ինչպէս արամաբանօրէն խորհիլը խորհելու կարողութեան պաշտօնն է: Այս կարողութիւնը մարդկային ուղեղի աչխատանքի ուժն է, մարդկային մարմնոյն կենսահեղուկային դրութեան թագուն էնէրժին: Ուղեղը կը կատարէ իր պաշտօնը կենսահեղուկային դրութեան միջոցով, իրեն ղրկուած զգլխներու համաձայն, թագուն էնէրժին փոխելով չարժման կամ խորհուրդի: Այս պաշտօնը առարկայական հակազդեցութեանց և ենթակայական հակազդեցութեանց (counter-reaction) լափիւրինդոս մէ, ու այս բոլորը ուրիշ բաներ չեն, եթէ ոչ մէկ մասը ամբողջ բնական ախեզերքին: Գիտակից և անգիտակից կամ ենթագիտակցական խորհուրդի տարբերութիւնը եկած գրգիռի կամ հակազդեցութեան ուժգնութեան մէջ է միայն: Եւ երբ ապագային բնաքիմիական կենսաբանութիւնը վերլուծէ այս բրօսէսներու լափիւրինդոս, քննէ իր քիմիական աչխատանոցներու մէջ անոր հիմնական հակազդեցութիւնները և կապէ զանոնք բոլորը վերջնական տպրիւրին՝ ախեզերքի հետ, այն ատեն մարդը պիտի գիտնայ այն բոլորը, ինչ որ իր խորհելու կարողութիւնը կրնայ երեւան բերել, թէ իր և թէ ախեզերքի միւս հանելուկներու մասին: Տիեզերքի և մարդկային հոգիի մասին այս ըմբռնումը արամագծապէս կը հակառակի բնազանցական աստուածաբան աուալիստներուն: Իրաւամբ կը գոչէ Հէքել. «Այս յայտնի հակասութեանց մասին պարկեչա և առարկայական քննութիւն մը կապացուցանէ, որ անկարելի է անոնց համերաչխութիւնը: Կամ բնութեան և փորձառութեան ըմբռնում և կամ հաւատքի և յայտնութեանց առասպելներ»: Բայց խնդումի գիտական դրութիւնը կը արամադրէ արդէն ճանչնալ ընկերվարական փիլիսոփայութիւնը և աչխարհի գիտակից պրօլէտարիատն է այն տարրը, որ գիտակցաբար կը ձգտի այս փիլիսոփայութեան իրականացման:

Գլուխ ԺԲ.

ՈՐԲՈՒԿԸ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պուռժուազական գիտութիւնը հաստատելով սիեզերական բնաչրջումի իրողութիւնը, լրացուց այն՝ զոր ինչ որ եկաւ ոչ միայն առեւտրական չահի նեղ պահանջներէն չատ աւելին տալ, այլ եղաւ տեւական վիչտ և վառնգ սիրող դասակարգին: Պրօլէտարական տեսաբաններ կը պաշտպանէին թէ՝ ընկերային բնաչրջումը մտանակից է սիեզերական բնաչրջումի հակումներուն: Պուռժուա գիտնականներէ չատեր բուռն կերպով ուրացան այս: Մինչեւ այս օր դեռ կը բանան անոնք, որ ներկայ գիտութիւնը իր հետեւութիւններով հակառակ է աստուածաբանական կրօնին և դասակարգային սիրապետութեան: Բայց կային իրողութիւններ, որ արդէն անհերքելի ճանչցուեցան պուռժուա գիտնականներու կողմէ: Անոնք երանգաւորուած էին յեղափոխական գոյնով և ուստի իրենց վրայ հրաւիրեցին պուռժուազիի և աստուածական բոլիսիկոնները բուռն բողոքը: Աստուածաբան փիլիսոփաներ մրոտեցին երկարաչունչ ճառեր և աչխատեցան հաչտեցնել գիտութիւնն ու տոկմաթիք յայտնութիւնը:

Անհատական թշնամանքի հեղեղ մը և անհաչտ ատելութիւն մը կրնան զօրացնել այս առերեւոյթս օրինաւոր թէզ բողոքները, ձեռնարկ մը, որու մէջ խիտ չաղջող էին մտանաւորապէս սիրոյ և խաղաղութեան աստուածաբան չառաչտապահները: Տարւինի, Հէքէլի և Լօպի նման մարդիկ գան թէ՝ աստուածաբանութեան և պուռժուական մշակոյթի հետ սերտ ծանօթութիւն մը ինչ տեսակ բարձրարժէք մտաւորականութիւն մը երեւան բերաւ իրենց հակառակորդներուն մէջ: Կը բաւէ միայն ճիզուիթներու կամ հաւատացեալ «պիանականներ»ու

գրած Հէքէլի գրքերու, այսպէս կոչուած, հերքումին թերթաւել քանի մը էջ, կազմելու կավռօչաբանութեանց կոկիկ հաւաքածոյ մը, խօսքեր, որոնք կարելի է գտնել միայն անբարոյիկ վազոցներու մէջ, որք ինքնին հարազատ զաւակներն են պուռժուական սիրապետութեան:

Այս կերպով պուռժուական գիտութիւնը չարաւեւ կռիւ ունի պուռժուա մտաւորականութեան հետ, հալածանքներու ուսուցիչներ ցաւօք սրտի սորված են թէ՝ գիտութեան ազատութիւնը չատ քիչ կը չարգի երբ նա հակառակ կընթանայ ազատ վաճառականութեան: Զարմանալի չէ, որ հին դարու մէջ չատ մը պուռժուա պիանականներ խոյս տուին անօթութեան ահռչանքէն, յետս կոչեցին իրենց ժամանակի գիտական փիլիսոփաները և պառնկացուցին իրենց բարձր նպատակները Եգիպտոսի միսէ ամաններուն համար:

Այս պայմաններու տակ պրօլէտարիատը պուռժուական գիտութեան վրայ ինչ չոյս կրնայ ունենալ: Այդ դասակարգը պէտք է, և պիտի քննադատէ բոլոր պուռժուական գիտութիւնները, պիտի չընդունի այն, որ չհետեւարկելիր պրօլէտարիատի հակակշռին:

Որչափ ատեն, որ պուռժուական գիտութիւնը կը հաճախի պրօլէտարական գիտութեան հետ, մենք պիտի ընդունենք զայն ցնծութեամբ և կենանք պիտի տանք բոլոր ճչմարտութեանց: Նոյն իսկ պուռժուազին կրնայ մերժել զայն և չետապիմական չարժառիթներով պայքարիլ անոր դէմ. մենք աւելի մեծ հաճոյքով պիտի ձեռնանք այդ գիտութեան. բայց պրօլէտարիատը պիտի մերժէ այն ամենը, որ կը ձգտի զօրացնել սիրոյ դասակարգը, վտանգել պրօլէտարական չեղափոխութեան չառաչխատացումը կամ կասեցնել մարդկային գիտութեան զարգացումը, որ կը ձգտի զեկավարել բնութեան ուժերը: Պուռժուական գիտութիւնը, երբ կուտայ աւելի, քան ինչ որ կը պահանջէ պուռժուական ընկերութիւնը, կը մնայ որբ մը, իր հարազատ մայրը կը լքէ պիտի որդեգրէ: Պրօլէտարական գիտութիւնը սիրով պիտի որդե-

դրէ զայն և առոյգ կեանք պիտի տայ անոր։

Բնական է որ սօսիալիտական չարժումը, իր զարգացման զուգընթաց, կանգնի չատ մը պուռժուական յեղափոխական գաղափարներու առջեւ, որոնք կուգան պուռժուական մտաւորականներու բանակէն։ Այս գաղափարները մեկէն կը միանան պրօլէտարական զարգացած մտքերուն և պուռժուազիի յատուկ համեստութեամբ կ'աշխատին թեւադրել պրօլէտարական մտածողներու և կառնչել զայն իր արշաւէն։ Այս բոլորի փոխարէն ամբողջ աշխարհի մէջ սօսիալիստներու միակ մեթոտն է անկեղծ և անաչառ վիճաբանութիւնը, հաստատելու ճշմարտութիւնը և իրենց չարժումը համընթաց պահելու բնաշրջումի գծին հետ։ Մենք կողջունենք այս վիճաբանութիւնները. ոչ կսպասենք անոնց և ոչ ալ կը ձգենք զանոնք անկիւն մը։

Սօսիալիտական փիլիսոփայութեան մաթէրիալիստ մասին դէմ, բուն իսկ սօսիալիզմի չրջանակներէ, երկու բանակներ կը յարուցանեն զօրաւոր ընդդիմութիւններ։ Այժմ անոնցմէ ոչ մէկը թէսով կը ներկայացնէ ո եւ է ուժ, բայց անոնք կրնան զօրանալ երբ մտաւորական միջին դասակարգէն մեծ զանգուած մը գայ դաշնակցելու յեղափոխական պրօլէտարիատի հետ։ Այս բանակներէն մին համակիր է հայեցողական բնազանցութեան, իսկ միւսը Քրիստոնեայ ընկերվարականներ են։ Անոնք կառարկեն Թունդ Մարքսեան դպրոցին՝ որ կաշխատի վերլուծել տեղերքն ու պատմութիւնը մաթէրիալիստական տեսակէտով։

Անոնք ընդդէմ մաթէրիալիստական մեկնիմի կը պնդեն թէ՝ իրենց բարոյագիտութիւնը աւելի բարձր է և կամ համարժէք է սօսիալիզմի բարոյականին, իսկ այս երեւոյթէն փաստեր կը հետեւցնեն ի նպաստ հայեցողական խէալիզմի կամ աստուածաբանական կրօնին։

Մարդկային հազարաւոր տարիներու պատմութիւնը կուգայ ապացուցանել, որ բարոյագիտութիւնը հաստատուած չէ խէալիզմի և կամ կրօնի վրայ։ Մենք մեր բա-

րոյագիտութիւնը չենք հիմնած մեր փիլիսոփայութեան վրայ և հակադարձաբար, այլ թէ փիլիսոփայութիւն և թէ բարոյագիտութիւն կը նկատենք արդիւնք նիւթական միջավայրի։ Ուստի մեր առաջին տարբերութիւնը այս խառնակ հեռեւութեան դէմ է։

Երկրորդ, մենք կը պահանջենք որ, թէ հայեցողական փիլիսոփայութիւնը և թէ աստուածաբանական կրօնքը գնահատին իրենց արժանիքովը, ինչպէս կ'ակնկալեն որ ըլլայ մաթէրիալիստական մոնիզմը։

20րդ դարու պիտութիւնը յոգնեցաւ կէս սահմանուած բառեր և հայեցողութիւններ գործածելէ։ Շարժուձեւերու ուսումնասիրութեան համար այս ձեւը տակաւ առ տակաւ կը կորսնցնէ իր նորոյթը։ Բառերու և սահմաններու մասին անծայր վիճաբանութիւնները տեղի տուած են բրօսէսները յատակ կերպով ըմբռնելու համար լուրջ չանքերու, որպէս զի կարելի լինի դեկավարել զանոնք։ Ի զուր խուզարկութեանց ենթացած մեթոտները կը չանան յարմարիլ նոր պայմաններուն։

Կենսապաշտութիւնը իր փրկութիւնը կերպով նորկենսապաշտութեան մէջ, խէալիզմը հագած է Նորքանտիզմի պատմուճանը։ Ատոնք երկուքն ալ կը խառնուին Համլէդ, առանց Համլէդի։ Բնազանցութիւնը իր պարզ ձեւափոխումը կը վնտռէ տարտամ չգիտականութեան (agnosticism) մէջ։ Նոյն իսկ աստուածաբանական կրօնը դիմակաւորելով «ճշմարիտ» կրօն անուան տակ, յուսահատ չանքեր կը թափէ խուսափելու անխուսափելիէն։

Անոնց յարմարելու ընդունակութիւնը անհետացած է, տիալէքթիք տրամաբանութեան համար անոնք օտար են։ Պաշտպանողական հին ձեւերը այժմ անարժէք դարձան։ Անոնց ալոգեաններն ալ չըմբռնեցին այս ճշմարտութիւնը։ Անոնք գիտական ամենանուրբ իրողութիւններու ծանօթ մարդեր համոզելու համար, դեռ բաւարար կը նկատեն այն փաստերը, որոնք գործածած են 15 դար առաջ։

Մովսիսական յայտնութիւնը իր նախնական պարտութիւններու ժամանակ աչխատեցաւ ճշտել ինքզինք։ Երբ ճամբորդներ ու նաւորդներ ամէն անհամապատասխար մարքի համար պարզեցին թէ՝ ուղղագատանիներու ներչնչեալ մարդիկ աչխարհագրութեան մասին ոտէտ էի, աստուածաբանական ստեղծագործութեան տեսութեան փաստարաններ սկսան քրթմնջել անորոչ ներողութիւններ մը «Աստուածային մտադրութեան» համար, որ սահմանափակեց մարդկային միտքը, մինչեւ որ մարդիկ աւելի իմաստութիւն խնդրեին անկէ։

Աստեղագէտներ եկան յայտարարելու, որ աչխարհը կեդրոն և արեւը անոր չուրջը մոլորակ ենթադրելով յայտնութիւնը սխալած է, ու երբ այս նոր իրողութիւններու դէմ բոլոր նեղմիտ ու տխակալ հակառակութիւնները մնացին անհետեւանք, այն ժամանակ նոյն ներողամտութեան ձայները երեւան եկան։ Աստուածաբաններ հակառակ իրենց ընդդիմութեան, երբ տեսան թէ մարդկային միտքը կը յառաջդիմէ, յարմարելու համար սկսան վերջնահատութեան ենթարկել իրենց յայտնութիւնները։ Երբ գիտութիւնը սկսաւ հաստատել սիներքի մեքենական ծագումը և գուբս նետել աստուածաբանական արարիչը բուն իսկ իր ստեղծագործութենէն, այնպէս կը թւէր թէ Մովսիսական ըմբռնումը իր յարմարացումի վերջակէտին վրայ կը գտնւի։ Բայց Քանա, որ նպատակ էր անոր պարտութեան, իր ամենամեծ չանքը թափեց փրկելու զայն և աստուածաբանութիւնը կորուստ մը փարեցաւ քանեան մարքերուն։ Ապա Լամարք և Տարբին եկան ապացուցանել, որ սահմաններ չեն ստեղծած անհատապէս, այլ անոնք բնաշրջումի յառաջացուցած ձեւերն են։ Ուղղագատանիներ նախ սկսին պատրաստ հաստատատիպ պատասխաններ և ապա Մովսիսական Աստուածը փոխեցին ժամանակից բնաշրջումի Աստուածին։ Ապա երեւան եկաւ, որ կեանքը ինքնին արդիւնք է կոզմոսային բրոսէսին։ Աստուածաբանական արարչին համար, մարդոց գերբնական ենթադրեալ «հոգիէն» զատ ուրիշ ապատանարան չէր մնացած։ Աստուածաբանութիւնը կըսէր, որ վերջապէս «հոգին» Աստուծոյ ստեղծագործութիւնն է։ Բայց Հէքել, Տիգկէն և Լօպ նիւթական սիներքի բնաշրջական բրոսէսն ու մարդկային հոգին նոյնացուցած էին և իր թաքստոցէն ալած էին աստուածաբանական վերջին փչրանքները։

Ինչ որ ալ ըլլայ, ուղղագատանութիւնը բնագանութեան և «ճչմարիտ» կրօնի գոյնովը ծալած կը չարունակէ իր հին ուղիին մէջ խարխափիլ, կը մնայ հաստատ իր չապացուցած ենթադրութիւններու վրայ, որպէս թէ անոնք ըլլային գիտութեան բազմաչխատ և անհերքելի գործեր, կը հեգնէ գիտական իրողութիւններու կոյտը, որոց ճշտութիւնը ամէն օր կարող է հաստատել առանց ո և է հեղինակութեան օգնութեան և սրբապղծութեան ազաղակներ կը բարձրացնէ ամէն անգամ, որ առանց յետին մտքի և կամ չարամիտ հակումներու, չանքեր կըլլան քննադատելու բարեպաչտներու հաւատքը, որ կը հաստատուի միթիք դատաստանքներու վրայ։

Բայց եկած է արդէն ժամանակը, որ այս մեթոտը կը նկատուի վիրաւորանք դէպի միտքն ու մարդկութիւնը։ Ուղղագատանութիւնը պէտք է ենթարկուի այն բոլոր քննադատութիւններուն, որոց կը տակայ աչխարհի մէջ ամէն ինչ։ Աւելին կայ գետ, եթէ նա կուզէ ապրիլ, պէտք է յետ այսու բերէ աւելի լաւ փաստեր, քան իր նոր ենթադրութիւնները։ Անհրաժեշտ պիտի ըլլայ այլեւս ազաղակ բարձրացնել թէ՝ մենք «կրօնի վրայ կը յարձակինք», երբ միմիայն կը պրպտենք անոր պահանջները։ Ժամանակ է արդէն, որ ամբաստանութեան բեռը վերադարձնենք անոնց, որոնք ծածկած անոր եաին նախապաշարմունքով և խեղաթիւրումներով կը յարձակին ամենամեծ և առարկայական քննադատութիւններու վրայ։

Բնազանցական խեչալիտները պէտք է բերեն աւելի լաւ փաստեր իրենց արդարացումի, քանի որ յարա-

աւելի կը պնդեն թէ՝ պրօլէտարիատը «պէտք է դիմէ Քանա»ի, աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ առանալու, հակառակ պարագային պէտք է պատասխանեն մեր հարցերուն, «ինչո՞ւ պէտք է դիմել Քանան»: Տիգկէն դիմեց հոն, միայն ցոյց տալու «իրն յինքեան»ի միաթիք բնութիւնն արտառոցութիւնը և հարցը դնելով ուղիղ ձեւով և լուծելով զայն, գերազանցեց այս կէտին մէջ նոյն իսկ Հէկէլը: Լաբլաս սիեզերագիտութեան մէջ միշտ հաւատարիմ մնալով գիտական սկզբունքներուն գերազանցեց Քանտը: Հէկէլ իր պատմական ըմբռնումին մէջ խոյացաւ առաջ: Մարքս և Էնկէլս պատմութեան ուսումնասիրութեան համար նոր չափանիշ դրին և սիա-լէքթիքայի մէջ սուեր ձգեցին Հէկէլի վրայ: Տիգկէն սիեզերքի հիմնական մանիտական ըմբռնումով լրացուց Մարքսի և Էնկէլսի երկերը: Ինչ կայ ուրիշ Քանտի քով որ չէ գերազանցած:

«Իր բարոյագիտութիւնը», պիտի ազդակէն Նոր-Քանտեանները, «իր վսեմ բարոյագիտութիւնը»: Տես-նենք: Նէօ Զայթի, 12րդ հատորի, Ա. համարի, 50րդ էջին մէջ, Ֆրանց Մէհրինկ կը գրէ թէ՝ Քանտի բարոյա-գիտութիւնը «կը տանի զայն քայլ մը աւելի առաջ, դէ-պի ծագրանք: Քանտ ոչ մէկ տեղ երեւան կուգայ աւելի յառառ քան իր բարոյագիտութեան մէջ: Յառառ մը, որու երանիներու մէջ չրջան կրնէ կրօնի ամենաւատ արիւնը, իր բարոյագիտութիւնը, իր բացարձակ հրամայականով, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Մովսէսի տասնաբանեան և իր մարդկային բնութեան արմատական չարիքի վարդապե-տութիւնը կը յիշեցնէ սկզբնական մեղքի դաւանանքը, Նոր Կտակարանի մկրտութեամբ չգօրացնելով իր վար-դապետութիւնը, Քանտ պարզապէս դիմեց Հին Կտակա-րանին: Կէօթէ, որ անշուշտ Քանտեան տուալիզմը կը դիտէր սկեպտիկի ակնոցով, յայտնեց թէ՝ Քանտ իր «Գործնական Քննիք»ի վարդապետութեամբ ցեխոտեց իր փիլիսոփայի մաքուր վերարկուն: Եւ նոյն իսկ Շիլ-լէր՝ մոլեռանդ Քանտեանը, ելաւ ծաղրելու այս յառառը

որ կը գործէր ոչ թէ առաքինութեամբ, կ'օգնէր իր ըն-կերներուն ոչ թէ դրդուած գթոյ զգացումէն, այլ, զոր օրինակ, վաչխառու մը, որ կը խղճայ, որովհետեւ կայ բացարձակ հրամայականը:

Նոյն իսկ Շոբէնհաուէր, որ ինքզինք կը յայտարա-րէր Քանտի գահին ճշմարիտ և իսկական ժառանգորդը, ընդվզումի գրոչ պարզեց անոր բարոյագիտութեան դէմ, թէպէտ ուրիշ չատ մը կէտերու մէջ ճշմարիտ էր իր յայտարարութիւնը: «Այն միակ զգացումը, որ կը պար-տադրէ մարդը հնազանդելու բարոյական օրէնքներուն, այդ պարտականութիւնն է. չկայ հոն ազատ ընտրու-թիւն առանց հրամայելու»: Շոբէնհաուէր հետեւեալ ճչդրիտ նկատողութեամբ կը պարզէ հարցը, «պէտք է հրամայել, ինչ գերի բարոյականութիւն» և այս գերի բարոյականութիւնն է, որ պիտի գայ պատասխանել պրօլէտարիատի ազատագրումի պայքարին:

Ճշմարիտ է, որ Քանտեան գաղափարներու մէջ ճըշ-մարտութեան կորիզ մը կայ, երբ նա կը պնդէ, որ պէտք է ընել այն ինչ որ կը պահանջէ անհատական ինքնա-բուխ ազատութիւնը: Անհատը պէտք է յարմարի իր միջա-վայրին, եթէ ոչ դուրս պիտի արտաքսուի բնաչրջումի գծէն, որ կը կատարուի բնական ընտրութեամբ: Ընդու-նիլ բնաչրջումի իրականութիւնները, կը նշանակէ ըն-դունիլ թէ՝ անհատին համար կայ բացարձակ հրամայա-կան մը, որու համաձայն նա պիտի գիտակցի իր յատա-կութիւնները և գործերը համընթաց պիտի պա-հէ թէ իր դասակարգի ընկերային և թէ իր ցեղի կոզ-մոսային բնաչրջումին հետ: Նա, որ կը գործէ համա-ձայն այս սկզբունքին, առաքինի է: Սմէն անհատ հա-մար դիւրըմբռնելի սիեզերական չափանիշն է սա, որով-հետեւ մեր մասնաւոր և մարմնական վիճակի զգուշաւոր քննութիւն մը չուտով պիտի յայտնէ մեզ, երբ մենք գործենք հակառակ մեր ֆիզիքական և մարմնական բնաչրջումին, իսկ դասակարգային պայքարը, որու նպա-տակն է հաչտեցնել մեր դասակարգի չահերը, իբրև ամ-բողջութիւն, մարդկութեան բնաչրջումին հետ, ամէն

ասնգամ պիտի յիշեցնէ մեզ մեր դասակարգի ուղիղ ընթացքը: Բայց այս տեսակ հասկացողութեան մը առաջին պահանջն է ընդվզիլ բնազանցական տուալիզմի դէմ:

Մեր Նոր Քանտիզմի ջերմեռանդ պաշտպանները, պիտի գտնեն քիչ մը մխիթարութիւն մեր այս պատասխանին մէջ, բայց այդ է ճշմարտութիւնը: Քանտ իր ժամանակի պատմական պայմաններու համաձայն կատարեց բաւական գործ: Իր տիեզերագիտութիւնը իր անտան յաւիտենական փառքը պիտի կազմէ: Բայց մենք կը խնդանք անոնց վրայ, որոնք կ'ըսեն թէ՝ պրօլէտարիատը պէտք է դիմէ Քանտի փիլիսոփայութեան, ինչպէս որ պիտի խնդայինք եթէ մէկը մեզի ըսէր թէ՝ թիթեռնիկը պէտք է վերստանայ իր հարսնեակի վիճակը:

Բարոյագիտութեան նկատմամբ նոյն պատասխանը պէտք է տալ նաև մաթէրիալիստական մտիսմի միւս հակառակորդներուն՝ Քրիստոնեայ սօսիալիստներու: Մատծողութեան տիալէքտիք եղանակին վարժ անհատներու համար, պրօլէտարական յեղափոխութեան մասին Քրիստոնեայ սօսիալիստներու պահանջը հերքուած է ինքնին: Բայց տիալէքտիք տրամաբանութիւնը Քրիստոնեայ սօսիալիստներու ուժը չի կազմեր: Միացեալ Նահանգներու մէջ մանաւանդ, անոնք հռչակ ստացած են գրական գիտութիւններու մասին իրենց տգիտութեամբ և «Աստուածային իմաստութեան» հարստութեամբը: Անհրաժեշտ է ուրեմն քիչ մը աւելի ծանրանալ այս ուղղութեամբ:

Այս երկրի Քրիստոնեայ սօսիալիստներէն ոմանք, որոնք հակառակ իրենց Եւրոպացի ընկերներուն բոլոր օրինի Թշնամիներ չեն պրօլէտարական յեղափոխութեան, կ'ենթադրեն թէ՝ սօսիալիզմի տիրապետութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ վերածնունդը «ճշմարիտ կրօն»ին: Բայց հարց տուր թէ՝ ինչ կը նշանակէ ճշմարիտ կրօն և իրր պատասխան պիտի ստանաս տարտամ խօսքեր,

որոնք առաւել կամ նուազ կը տարբերին, համաձայն պատասխանողներու անհատական խառնուածքին:

Մաթէրիալիստական մտիսմի հակացողութեամբ «ճշմարիտ կրօն»ը, բնական ճշմարտութենէ կրօնն է: Այս ճշմարտութիւնը պէտք չէ փնտռել անճանաչելի, անկարելի ոչինչին մէջ, որ կը կոչուի գերբնական: Նա մեր մէջ, մեր շուրջն է, քիմիական ու բնագիտական տարբերու մէջ, կարելի է գտնել զայն բնական միջոցներով, այսինքն հինգ զգայարանքներով և ուղեղով, որ վեցերորդ զգայարանն է մարդկութեան: Ամէն անհատ ստացած է այս բոլորը բնութենէն: Առանց ասոնց օգնութեան կարելի է ոչինչ ստրվիլ, որովհետեւ առանց ասոնց, չկայ մարդկային գիտակցութիւն, ինչպէս նաեւ մարդկային «հոգի»:

Բայց գիտակից կեանքը երբէք չըմբռնեց բնական ճշմարտութեան այս «ճշմարիտ կրօնը», մինչեւ որ նա յանձնին պրօլէտարական սօսիալիզմը մտածողներու, արտայայտեցաւ մտիսական եղանակով: Բան մը, որ դոյութիւն չունէր, երբ պրօլէտարիատը ծնունդ չէր տւած անոր, չէր կարող «վերածնիլ» անոր յաղթութեամբը: Պրօլէտարիատը ինքն էր արդէն, որ ծնունդ տւաւ անոր: Ո եւ է կրօն, որ հաստատած է միութիւն հաւատքի վրայ, պիտի չվերակենդանանայ, ինչպէս պիտի չվերակենդանանայ Մովսիսական երկրպագութիւնն ու աստեղագիտութիւնը:

Ընդհակառակը քանի մարդկային միտքը կը տարածէ իր գիտակցութիւնը բնութեան միւս մասերուն վրայ եւս, անոնք պիտի ճնշեն ու պարտին: Քանի գիտութեան ճնշման տակ բնութիւնը հետզհետէ կը յանձնէ իր պաղտնիքները, կը քայքայուին միութիւն կրօնին և հզիւ նակատար յայտնութիւններուն հիմերը և կեանքի գիտութիւնը կը գրաւէ իր սեփական դիրքը:

Շատեր կ'ուրանան, որ աստուածաբանական կրօնին մէջ դէպի հեղինակութիւնները, հաւատքի ոեւէ խնդիր կայ. այլ ընդհակառակը կը յայտարարեն, որ կրօնին մէջ

կայ հաւատաք «գէպի յայտնութիւնը և հոգւոյ հոգեկան պահանջները»: Նախորդ տողերու մէջ բացատրած ենք արդէն հոգի և հոգեկան բառերու տուալիտատկան կողմերը: Գալով յայտնութեան՝ ատոնք հարց մը, որո՞ւ յայտնուած են անոնք: Մովսէս ու մարգարէները մեզ նման մարդկային արարածներ էին, սա տարբերութեամբ միայն, որ անոնք իրենց և աշխարհի մասին գրած կան գիտութիւնէ զուրկ էին: Նմանապէս մեզ նման անհաներ էին նաև Աւետարանի հեղինակները, որոնք Քրիստոսէ 2-3 հարիւր տարի վերջ արձանագրեցին հատկական գէպքեր և յայտարարեցին, որ անոնք Քրիստոսի և իր առաքեալներու յայտնութիւններն են: Նոյնը կարելի է ըսել ուրիշ միսթիք աստուածարանութեանց վկայեալ հիմնադիրներու համար: Անոնք եւս պահանջեցին իրենց ժամանակակիցներէն հաւատաք դէպի իրենց անձնական տեսակէտները, իրենց «աստուածային յայտնութիւն» կամ «անհատական հոգիի հոգեկան փորձառութիւնները»: Անոնք իրենց տեսակէտներու համար, չունէին ուրիշ ապացոյց, բացի հրաշքէ, որոց կատարած ըլլալը կը պատմէի մեզ ուրիշներու կողմէ: Այս օր առնոց հաւատացող պրօէքտարը և կամ անոնց խորհուրդի հետեւորդները, որոնք բոլորն ալ կամ անդամներ են ներ են տիրող դասակարգին և կամ մասնաւորապէս անոնց գերիները, իրենց մասնաւոր կամ «հոգեկան» կեանքը կը յանձնեն իրենց թշնամիներու ձեռքը: Յայտնութիւնը պէտք է գայ կամ իւրաքանչիւր մարդկային էակի, անհատապէս, այնպէս որ իւրաքանչիւր անհատ ուրիշներու ունեցած փորձառութիւնը ունենայ անձնապէս և պէտք չունենայ հոգեկան հեղինակութիւններու և անոնց հրաշքներուն, և կամ պէտք է գայ, ընդունել մի քանիներու և մարգկութեան մնացած մասի հոգեկան հաւատքը կախում պէտք է ունենայ ուրիշներու հեղինակութենէն: Եթէ հակափորձը պէտք է կատարի «հոգեկան» անհատական փորձառութեամբ, ուրեմն մաթէրիալիստական մտնիզմը կը ճանչնայ միայն

մէկ յայտնութիւն: Բնութեան յայտնութիւնն է այդ, իրենց բնական տարբերու միջոցաւ յարաբերութիւնը տիեզերքի բնական մասերուն միջեւ: Այդ յայտնութիւնը կուգայ ամէն անհատի, առանց խորհրդի աղգի, ցեղի, տոհմի և գոյնի: Կուգայ այն բոլորին, որոնք մտածելու կը վերաբերի զայն: «Փնտռեցէք և պիտի գտնէք»: Ահա ամբողջ մարգկութեան միակ «ճշմարիտ կրօնն ու յայտնութիւնը»:

Ոմանք կտաւարկեն թէ՝ նոյն իսկ մաթէրիալիստական մտնիզմի տեսակէտին, մարդիկ չեն կրնար ըմբռնել տիեզերքի ամբողջութիւնը և ուստի անկարելի է գիտնալ անոր մէջ գտնուած ամէն ինչ: Բայց այս անձանօթ ներդը նախ բնական են և ոչ թէ գերբնական գործակցութիւններ: Երկրորդ՝ եթէ նոյն իսկ արտօնելի ընդունել գերբնականը, դեռ անոր ապացուցումի բեռը կը ծանրանայ իրեն հաւատացեալներուն վրայ: Եթէ մենք չենք կրնար այդ գերբնական գերակատարներու չգոյութիւնը ապացուցանել, դեռ այդ պատճառ մը չէ, որ անոնք ապահն իրենց բեռան ծանրութենէն: Ենթադրութիւնները ապացոյցներ չեն: Երբորդ՝ մեզի ճանաչելիներու և անճանաչելիներու միջեւ չկայ խիստ մեծ տարբերութիւն, որպէս զի մեր տիեզերքի նիւթական ուժերու գեկավարութեան համար թափած ջանքերը մտանեն պարտութեան:

Ճշմարիտ է, որ մարդը իր այժմու կազմակերպութեամբ կրնայ տեսնել միայն իրեն տեսանելիները, կրնայ լսել, լսելիները: Կրնայ առնել այն համերը, որոնք զգալի են իր լեզուին: Կրնայ զգալ այն՝ ինչ որ չօշափուելով կը յանձնուի իր գիտակցութեան: Կրնայ հոտոտել այն՝ ինչ որ իր հոտառութեան գործարանը կ'զգայ: Կրնայ մտածել իր ուղեղին համար խորհուրդի առարկայ եղող իմդիրները: Կրնայ ճանչնալ այս պայմաններու տակ իր ուղեղին ճանաչելի իրերը: Բայց մի կարող է պնդել, որ ուղեղը պիտի միայ միշտ իր ներկայ կազմակերպութեամբ: Բիթէքանդրօպիսի, Նէնտերթալ մարդուն,

Աւետարանեան բնիկներու և Կովկասեան անհատի ուղեղին կազմութեան և ծաւալի բաղդատութիւն մը, այն ատենուան համոզիչ փաստեր պիտի մատակարարէ, որ երբէք մեղադրելի պիտի չըլլայ մաթէրիալիստական մտնիզմը, երբ նա պահանջէ որ միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին մարդկային այժմու մտքէն պիտի զարգացայ իմանալու աւելի բարձր գործարան մը: Բնական է որ նոյն իսկ իմանալու այս աւելի բարձր գործարանն իսկ սահմանափակած պիտի ըլլայ իր կազմութեամբ և պիտի չի կրնայ թափանցել հոն, եթէ չյաջորդէ բնաչրջումի ուրիշ ատենի մը:

Բայց ի այս, ուղեղերքի մէջ ամէն ինչ զարգացած է քանի մը հիմնական տարրերէ: Մարդկային ըմբռնումի սահմաններէն դուրս մենք կարող չենք բաժնել զանոնք:

Այնպէս կը թուի թէ՝ այս հիմնական տարրերը միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին, այն օրէն, երբ գործարանաւոր կեանքը սկսաւ իր բնաչրջումին, մինչեւ ցարդ չեն ենթարկուած ուրէք փոփոխութեան: Վերջապէս մենք միջոցներ չունինք ճշտելու անոնց մէջ ո՛եւ է փոփոխութիւն, թէպէտ անոնք եւս իրենց ծնունդ տուած զանազան ձեւերով, կ՛ընթանան բնաչրջումի մը ճամբէն, ինչպէս կը յայտնւի բաժանումով և հիւլումով, բայց այս տարրերը նոր զանազանութիւններէ աւելի մեծ հակում ունին դէպի իրենց նախկին ձեւը, ուրիշ խօսքով, իրենց ծնունդ տուած նոր ձեւերը աւելի արագ կ՛ընթանան, քան թէ բուն իսկ իրենք: Այս բնաչրջուած ձեւերը ի վնէ աւելի մեծ հակում ցոյց կուտան դէպի զանազանումը, քան թէ իրենց հիմնական տարրերը:

Այս նախենթադրութիւններու տրամաբանական հետեւութեամբ պիտի ըսենք, որ մարդկային մտքին յաջորդող իմանալու աւելի բարձր գործարանը, որ ինքնին բնութեան մէկ մասն է, աստիճանաբար պիտի գայ նաեղեցնել բացարձակ անճանաչելիին և յարաբերական ճանաչելիին միջեւ գտնուող խրամատը: Գործածելով մաթէմաթիքի լեզուն պիտի ըսենք, բացարձակ անճանաչելին պիտի ըլլայ անհունապէս փոքր և յարաբերական ճանաչելին անհունապէս մեծ, մինչեւ որ անընդմարելի ըլլայ անճանաչելիի և ճանաչելիի միջեւ գտնուղ գիծը:

Այս բացատրութեամբ ուրեմն, մեր չգիտցածներու մասին բնազանցական բացատրութեան համար ամենափոքր անկիւնն իսկ կը խլէ և գերբնական ուրւականներն ու ոգիները կ՛անհետին:

Աստուածաբաններու «հոգեկան» փորձառութիւնը, ինչ որ համաձայն իրենց կարող չեն ունենալ «անաստուածներ», ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ տարատեսակ զգացումներու և ինքնաթելադրութեան խառնուրդ մը: Անոնք կունենան ինքնաթելադրութիւն մը թէ՝ բնական ուժերուն անսահմանութեան մասին անորոշ, իսկ իրենց համար գերբնականօրէն միտիք, զգացումը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ «աստուածային յայտնութիւն» և ապա կը պնդեն թէ՝ իրենք այդ զգացումը ստացած են գերբնական գործիչներէ: Ու երբ փաստեր պահանջելով կը ցնցես զիրենք իրենց մեռամերացումէն, այն ատեն չնորհալի կերպով կը պահեն ուրիշ աւելի մերկ ենթադրութիւններու եաին և կը յայտարարեն, որ կարելի չէ զանոնք ապացուցանել տրամաբանութեամբ, անհրաժեշտ է միայն հաւատալ անհասանելու «հոգեկան» փորձառութեան վկայութեան: Այս խօսքերը ինքնին միտիք եղանակով կը յայտնեն, որ ոչ ոք կրնայ հաւատալ խորհուրդի մը, մինչեւ չեւ չի բռնագատէ ինքզինք հաւատալ անոր: Բայց աստուածաբաններ, երբ կը մղուին մինչեւ այս ծայրերը, կը խելագարին այլեւս և կը յայտնեն, որ իրենց հաւատքը արբազան է իրենց համար, և թէ չեն ուզեր վիճաբանիլ այլեւս այդ խնդրին չուրջ: Անոնք կը ցանկան չարունակել իրենց մեռամերական թմբիրը և երբ ցնծում զգան, մտագարութիւն կ՛ունենան անմիջապէս:

Բայց Բնական ճշմարտութեան Դատաստանին առջեւ չկայ Արբազան ուէ բան: Այս դատարանին առջեւ ամէն ինչ պարտաւոր է տրամաբանութեան բնական ուղիով ապացուցանել իր գոյութեան իրաւունքը: Երբ աստուածա-

քաններ և կամ անոնց անտրամաբան հոսը կը սողոսկին ներողութիւններու հետն և կըսեն, որ այսինչը կամ այնինչը սրբազան է, այս կերպով արդէն անոնք ապացուցած կըլլան իրենց մարքի աղքատութիւնը և իրենց պատմական ըմբռնումի մնանկութիւնը: Անոնք Բնական ճըշմարտութեան գահին առջեւ կը կանգնին, իբրեւ զրպարտիչներ խաբելու ինքզինքնին և ուրիշները և ցանցեր կապելու մարդկային մարքի առաջ, որ կարող չըլլայ ըմբռնել ինքզինքը և տիեզերքը:

Իբրեւ վերջին փաստ երբեմն կը լսենք թէ՝ ընդհանրապէս խմաստուն մարդիկ «չեն կրնար հաւկնալ Աստուծոյ խօսքը: Բրիստոնէական յեղափոխութեան մատնութենէն ի վեր սիրող դասակարգերը յեղափոխական մտածողներու դէմքին կը նետեն այս փաստը: Մեր վրաստահութիւնը չի կրնար ունենալ անչուշտ Բրիստոնեայ սօսիալիստներու վրայ, քանի որ այդ փաստը կը կրկնեն անոնք այն նոյն դասակարգի յեղափոխական խորհուրդներու դէմ, որու խաչներու պաշտպանը կը յայտարարեն ինքզինքնին:

Ծաղրել չէ՞ արդեօք իրենց սեփական հոը, երբ անոնք կը հաւատան, որ պիտի կրնան սպասել սիրող դասակարգի եկեղեցին ընդունիլ աւետարանի մասին իրենց մեկնութիւնները և գործադրել տալ այն վարդապետութիւնները, որ հին Բրիստոնեայ պրօլէտարիատի յեղափոխական պատգամներու մէկ մասը կը կազմէր:

Անոնք կրնան յուսալ նոյն իսկ, որ պուռժուազին ընդունի բնական ճշմարտութեան վարդապետութիւնը: Ծիծաղելի պիտի ըլլար պատմական ըմբռնումի այս աստիճան մնանկութեան մասին խօսիլ ուրէք խօսք: Բրիստոնեայ սօսիալիստներ կառարկեն նաեւ թէ՝ մարքսիսական տեսակէտը, սօսիալիզմի դէմ կը նախապաշարէ գործաւոր դասակարգը: Եթէ այդ խօսքը ունի ո եւ է նշանակութիւն, այդ այն է թէ՝ մենք տատիքական փոքրիկ օգտակարութեան մը համար պէտք է ճնշենք մեր գիտութիւնը և պէտք է պոռնկացնենք ծա-

նօթ գիտական ճշմարտութիւն մը: Բրիստոնեայ սօսիալիստներու իմաստով իսկ այդ ոչ Բրիստոնէութիւն է և ոչ ալ կարելի է համաձայնութեան ո եւ է եղր գտնել անոր և պրօլէտարական յեղափոխութեան բարոյականին միջեւ:

Բնականաբար անհրաժեշտ չէ, որ սօսիալիստական կուսակցութեան ամէն մէկ անհատը ամբողջապէս կլանէ սօսիալիստական փիլիսոփայութեան հետեւութիւնները: Այս չէ կուսակցութեան գործունէութեան պահանջը: Բայց ո՞վ կրնայ արդիլել մեզ, որ մենք մեր ազատ խօսքի իրաւունքը գործածենք թէ կուսակցական չըլլանակի մէջ և թէ դուրսը, որպէս զի մարդկային կենսական հարցին չուրջ վիճաբանութիւններով, մասնաւորապէս զարգանանք թէ մենք և թէ ուրիշներ: Ընդհակառակը մեր ամենամեծ պարտականութիւններէն մին է գործածել մեր այդ իրաւունքը և թոյլ չտալ որ «սրբազան» ցնորքներու համար յետադիմական չանքեր ըլլան կապանելու մեր ազատ խօսքի իրաւունքը:

Մաթէրիալիստական մեթոդը հակասութիւն (atheism) չէ: Հակասութիւնը արդիւնք է մտածողութեան սխալ գաղափարագային սիրապետութեան և պուռժուական մշակոյթի մահուամբ, նա ևս պիտի անհետի: Հակասութիւնը պարզապէս մտաւորական անիշխանութիւն մ'է, արտացոլացումը «հոգեկան» աշխարհի քաղաքական և ճակատաբաշխական անիշխանութիւններու: Նա սոսկ բացատումն է գերբնական աստուածներու, առանց ճանաչելու բնաչրջումի չինարար ձգտումները: 18րդ և 19րդ դարերու մեքենական մաթէրիալիզմի կողքին, անոր սեփական տեղը պատմական թանգարաններն են: Հոն պիտի երթան նաեւ Բրիստոնէական աստուածաբանութիւնները, գրաւելու իրենց պատշաճ հանգստավայրը:

Մաթէրիալիստական մեթոդը չունի Աստուած, բայց այս պատճառ մը չէ, որ նա նոյնանայ հակաստուածութեան հետ, ինչպէս որ Բրիստոնէութիւնը իր գերբնա-

կան աստուածոյ պաչտամունքին համար կարող չենք նոյնացնել կռապաչտութեան հետ: Տգէտներու գործ է մաթէրիալիստ մտիկմը չփոթել «հակաստուածութիւն» կոչուած հպարտ բառի մը հետ:

Պրօլէտարական յեղափոխութիւնը անբաժանօրէն շաղկապած է մաթէրիալիստական մտիկմի զարգացման հետ: Հաստատելով պատմական այս ճշմարտութիւնը մենք չենք ակնարկեր թէ՝ սօսիալիզմի յաղթանակը կախում ունի հակաստուածութեան կամ նոյն իսկ մաթէրիալիստական մտիկմի ծաւալումէն: Ընդհակառակը մենք կուզենք պարզապէս հաստատել պատմութեան մաթէրիալիստական ըմբռնումով յայտնուած այն իրողութիւնը թէ՝ ճարտարարուեստական և քաղաքական յեղափոխութիւնը կարգինաւորէ նաեւ մտաւորական յեղափոխութիւն: Մտաւորական այս յեղափոխութիւնը կը բաղկի ոչ միայն անհատական ու քաղաքական հաստատութիւններու, այլ ամրող դասակարգի բոլոր գաղափարներուն: Դասակարգային տիրապետութիւնը անբաժան կերպով կապուած է միաժիքականութեան և աստուածաբանական կրօնին: Ու երբ, քայքայող պրուժուան կերպարէ այս օր հին բարի ժամանակները, երբ նա գործաւոր դասակարգի վրայ կը ճօճէ իր մտաւոր կեանքի ձողը, երբ նա կը ցանկայ «հոգեկան արժնութեան», մենք կրնանք ըմբռնել իրենց զգացումները և կը խղճանք իրենց վրայ, բայց այս ուղղութեամբ երբէք տրամադիր չենք գոհացնելու իրենց ցանկութիւնը:

Երբ կը աստականայ դասակարգային տիրապետութիւնը, պրօլէտարական միաքը միաժիք փիլիսոփայութեան և աստուածաբանական կրօնի խաւարչուտ անկիւնները դուրս կուգայ և կ'ողջունէ մաթէրիալիստական մտիկմի լուսաշող ճաճանչները:

Գլուխ ԺԷ.

ՄԱԹԷՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԸ

ՊՐՕԼԷՏԱՐԻԱՏԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿՐՕՆԸ

Աչխարհային բրոսէսը բնաչրջում մ'է, որ կը կատարուի յեղափոխական միջոցներով: Համաձայն այժմու մտային հասկացողութեան, այդ բրոսէսի ընթացքը կը ներկայացնէ բարապոլիf կորութիւն մը, որու սկիզբը կը կազմէ բնութեան անծանօթ անցեալ յաւիտենական կանութիւնը և կ'ուղղուի դէպի յաւիտենական ապառնին:

Մութ անցեալին մէջ, այն աւուն, երբ սիեզերական բրոսէսը կ'ինայ մարդկային ըմբռնումի տակ, մենք կը սեռնենք հոն անհատնապէս փոքր եթերի փոչիներու անսահման զանգուած մը, որ կը թաւալի ամէն ուղղութեամբ: Մտնիստական միաքը կը նչմարէ հոն կեանքը իր բոլոր խիտ նախնական ձեւերով:

Այս յատկանիչները կը բովանդակեն իրենց մէջ գիտակցութիւնն ու կամքը սաղմնային վիճակի մէջ, ճիշտ ինչպէս ելեքտրականութիւնը, մագնիսականութիւնը և ճառագայթականութիւնը, կամ փիլիսոփայութեան վերացական գլորոշին վերացական ցիւթեռու վերացական յատկութիւնները, ինչպէս անջնջելիութիւն և անթափանցելիութիւն:

Այս պատկերը կ'արտացոլացնէ այն բոլորը, ինչ որ սիեզերքը իր գնացքի այդ անըմբռնելի հեռաւոր աստիճանին վրայ կը մարմնացնէր իր մէջ: Այս կոզմոսն էր, աստուածը, անհունը, կամ ինչ բարձր անուն կուզես տուր անոր, որ ինքզինք աստղծեց ինքզինքէն, չունի սկիզբ և վախճան, իրմէ դուրս չունի ուրիշ սիեզերք մը, ամենակարող է և ամենագէտ և ամենաբարձրը բո-

լոր համակենսական ներու: Բոլոր այս բացատրութիւնները սակայն կը ծառայեն միմիայն ապացուցանելու մարդկային մարքի սահմանափակ հորիզոնը իր այժմու կազմուածքով:

Այս անհուն երկեր-աիեզերքը, այս մեծ աչխոյը, որ ամէն ինչ է, կը բնաշրջուի իր մանուսւոր օրէնքներով, բոլոր բնաշրջուններու մէջ թափանցող ընդհանուր օրէնք մը կայ այսպէս: Մանուսւոր աստիճանի մը դրական կեանքը, մանուսւոր շրջանի մը մէջ, իր մէջէն ծնունդ կուտայ զինքը բացասող տարրերու, այդ շրջանի տեւողութիւնը կը սահմանուսւորի բնաշրջումի քայլերովը, այս բացասող տարրերը կը մնանն նախկին դրական պայմաններու հետ անհաչա պայքարի մէջ: Ասպա կուգայ յեղափոխութեան շրջանը, ըլլայ կոզմոսային, երկրաբանական, օդերեւոյթաբանական, կենսաբանական, բնագիտական, անտեսական և քաղաքական: Այս նոր բացասող ուժերը ի վերջոյ կը պրապետեն նախկին դրական ուժերու վրայ և կը դնեն զանոնք բացասողի դերին մէջ, համակերպելու միւսներու հետ: Այս կերպով, բացասող ուժը, կ'ըլլայ բնաշրջական նոր շրջանին դրականը: Այս վերջինները իրենց կարգին ծնունդ կուտան բան իսկ զիրենք բացասող տարրերուն, որք յարմար ժամանակի մը մէջ նոր յեղափոխութիւնով երեւան կը բերեն նախկին բացասումին բացասումը:

Այս նոր բացասումին պրապետութիւնը, իբրեւ դրական ուժ յաջորդ շրջանի, երեւան կը բերէ չարունակական բնաշրջումը, զեպի աւելի բարձրագոյն աստիճանները:

Յաւիտենական օրէնք է այս և իր բոլոր խստութեամբը կը գործադրուի երկերի ամենափոքր մասին, ինչպէս նաև բնագիտական մասնիկին, քիմիաբանական հիւլէին, անջատ բիւրեղին, բոյսին, կենդանիին կամ մարդուն, երկրագունդին, արեւին, հաստատուն աստղերու և կամ ամբողջ աիեզերքի մէջ:

Այս օրէնքի իրագործման ընթացքին, նախնական

երկեր աիեզերքի մէկ մասը կը վերածուի աւելի խտացեալ մասերու, որոնք աստիճանաբար կստանան մանրամասն քիմիական ձեւեր: Համաձայն բնա-քիմիական ձեւափոխութիւններու, անոնք հոս կը կուտակուին, հոն կը ձերբուին: Ու վերջապէս աիեզերական այս թափառումներու ընթացքին նշմարելի կը լինին աւելի խտացեալ շրջաններ: Այս վերջինները կը կարգաւորին ներգաշնակելու այն նոր օրէնքներու հետ, որոնք կը զարգանան համաձայն նիւթին կրած այս փոխակերպումներու չափին:

Դարեր կ'անհետին և պատուարող շրջանները, կազմութեան նախնական աստիճաններու վրայ, կը վերածուին աշխարհներու: Աւելի խտացմամբ ու թափառմամբ կը գոյանայ աստղութիւն, որ կը յատկանչէ նոր յեղափոխութիւն և նոր ձեւակազմութիւններու ներմուծում: Բայլ առ քայլ մեղի ծանօթ քիմիական հիմնական տարրերը կը զարգանան և չորդուն գունդեր երկերին մէջ շրջան կրնան ու իրենց բնաշրջումի ընթացքին կը գլեն կանոնին հին երկեր-աիեզերքի դանդաղ բրօսէսները: Այս հին աիեզերքը սակայն կը պահէ իր անսահմանութիւնը, իսկ նոր աշխարհները սոսկ կղզիներ են իր անծայր տարածութեան մէջ: Նա կը հակազդէ նոր աշխարհներու բրօսէսներու վրայ և կը ծառայէ անոնց աւելի խտացման:

Դարաշրջանները կը թափառին և բնա-քիմիական հակափորձեր երկրիս վրայ կը դրսացնեն հաստատուն և հեղուկ բաւականաչափ նիւթ, կազմելու միջնորդով և ջուրի լճերով, տարողութիւն ունեցող հանգային պատեան մը: Կը սահին գարեր և նպաստաւոր պայմաններու տակ անգործարանաւորին հակափորձերէն (reactions) կը ծնի գործարանաւոր կեանքը: Բայց վերջապէս երբ այս պարագաները կը կատարելագործին, գործարանաւորի յեղափոխութիւնը ընդգէմ անգործարանաւորին, ծնունդ կուտայ առաջին ածխածնայինին (protist): Դարերու ընթացքին այս կը բաժնուի միաբջիջ առնկերու և միաբջիջ կենդանիներու:

Գործարանաւոր միջավայրը կը չարունակէ ենթարկիլ փոփոխութիւններու և գործարանաւոր և անգործարանաւոր կեանքի բրոնէններու վրայ յարաբերութեամբ, առանց բջիջային կարգի պարզ monera-ն կը փոխակերպի բջիջակորիզաւոր և բջջաթաղանթով algaria-ի։ Արտաքին և ներքին մասերու միջեւ յառաջացած գործի բաժանումով երեւան կուգայ կենսահեղուկը։ Իրենց յարմար ժամանակին կը հետեւին ներքին և արտաքին կազմութեանց ուրիշ մասնայատկութիւններ։

Այս զարգացման ընթացքին միաբջիջ գործարանաւորութիւններու ընկերակցութեամբ երեւան կուգայ փոքրիկ բջիջակոյտ մը։ Այս նոր միջավայրին մէջ կը յառաջանայ գործի բաժանում, որը իր կարգին կարտադրէ բազմաբջիջ կենդանին, gastraeades։ Միաբջիջ կենդանիին այս նախնական գործի բաժանումը կրկնէ աւելի բարձր աստիճանի վրայ և պիտի ներկայացնէ չարակցական հիւսուածքի և ներքին գործարաններու կոչտ յատակագիծը։ Միաբջիջ բոյսերն ալ կուտան նոյն արդիւնքը։ Հազիւ հաստատուն կուան ստացած են այս երեւոյթները և ահա կ'սկսի գործի նոր բաժանում մը։ Երբ բջիջը կ'ապրէր անկախաբար կը բազմանար բաժանումով կամ պակումով։ Բայց բազմաբջիջ ընկերութեան մէջ բաժանումը վտանգաւոր է։

Պակումը թէեւ յառաջ կը բերէ զանազանում, բայց չվերդովեր ընկերային կեանքը։ Այսպէս ընկերութեան իւրաքանչիւր բջիջ իր սեռային կեանքի բաժինը կը փոխանցէ մասնաւոր սեռային բջիջի մը իսկ ընտրողութեան աւելի զարգացմամբ, երեւան կուգան արական և իգական գործարանները, որոնք իրենց կարգին կառաջնորդեն անհատին մէջ սեռերու բաժանման։ Ոմանք դեռ կը պահեն իրենց սեռային կեանքի նախնական ձեւը, բայց աճեցման նոր եղանակը, հակառակ իր բազմազրեալ և դանդաղ երեւոյթներուն, աւելի բարձր է, քանի որ բնական ընտրութեան համար այս ձեւը կը մասնակարարէ նոր աստղձի աւելի մեծ զանազանում։

Այս աստիճանի վրայ եթէր տիեզերքը լեցուած է գունաւորով, որոնք կը ներկայացնեն զարգացման այլազան աստիճաններ։

Անոնց մէջ եւս բնական ընտրութիւնը կը չարունակէ իր դերը, ինչպէս երկրիս արտաքին ու ներքին մասերուն մէջ։ Հողագունտի մակերեսը ծածկուած է անծիր ովկիանոսներով և ճահիճներով, իսկ ջուրին խորերը կենդանական և բուսական միլիոնաւոր գործարաններ, ամենացած տեսակէն մինչեւ զարգացած որդեր կը պարեն անընդհատ։ Այս բոլոր գործարանաւորները օժտուած են կամքի և գիտակցութեան էական կարողութիւններով։ Բայց այս գիտակցութիւնը համեմատելով անգործարանաւոր կեանքի գիտակցութեան հետ, որմէ բնաշրջուեցաւ ինք, կը ցուցադրէ խիստ քիչ զանազանում։ Կեանքի այս ձեւերը զուրկ են ուղեղէ, թէպէտ ամանց մէջ զարգացած է ջլային դրութեան նախանշանը։

Սիլուրեան շրջանէ չաս առաջ, այդ ովկիանոսներու մէջ, մենք կը գտնենք կենդանիներ, որոնք տէր դարձած են լարի մը (chorda), կռճիկի առաջին կորիզադարձած են լարի մը (chorda), կռճիկի առաջին կորիզորու երեւումը կը յատկանշէ ակզբնաւորութիւնը ողնայարաւորներու ողնաւեան։ Ուրիշ որդեր կը չարունակեն իրենց կեանքը առանց լարի և ծագում կուտան անողնայարաւորներու բնաշրջումի ճիւղին։

Երկիրն ու ովկիանոսը կ'ենթարկուին փոփոխութիւններու, նախասիլուրեան շրջանէն Սիլուրեան շրջանի անցքին վրայ, մենք կը հանդիպինք ներկայ Ամֆիօքսիւսներու նախահայրերուն, փոքրիկ գլխազուրկ ձուկ մը, որ իր որդ նախահայրերու լարը զարգացուցած է և լարին վերեւ գանուող ողնայարի ջղերու չղթան կը մատնանշէ նոր երեւոյթ մը, որ յետ այսու կը գառնայ գլխաւոր յատկանիշը բոլոր ողնայարաւորներու։

Դէպի Սիլուրեան շրջանը անցքի վերջին մասին մէջ երեւան կուգան որգանման ձուկեր, որոնք ունին աւելի կատարելագործուած լար և աւելի բարձր կազմակերպուած ջղային դրութիւն և գանկային ուղեղի նախանշանը։

Լարի և վերի ողնայարի սիւնը կը սկսի ներկայացնել ուղեղի և կատարելագործուած ջղային դրութեան միջեւ կիսաճանապարհային չէնք մը։

Սիլուբեան չրջանի Սելակեան ձուկերու և փայլատ ձուկերու մէջ լարը զարգանալով կըլլայ կռնակի ոսկոր և կմախք, ինչ ուղեղը աւելի կատարելագործուած է և եւեւան եկած է չորս սրունքներու վրայ, հինգ մատերու կամ կրաւնկի դրութեան սկզբնաւորութիւնը։ Մենք վերջին աւելի բարձր ողնայարաւորներու մէջ կը տեսնենք այս աւելի յատկանշական նրեւոյթ մը։

Կանցնին գարեր և երկրիս մակերեսին կամ կեղեւին վրայ բազմաթիւ փոփոխումներ կը բերեն Տիւտոնեան չրջանը։ Ովկիանոսներու մէջէն կը բարձրանայ չոր ցամաքը և մաս մը ձուկեր կ'ստիպուին ամիսներով ապրիլ ցամաքի վրայ կամ քիչ չուրերու մէջ։ Աոոնց մէջ խռիկները թոքերու վերածուած են և իրենց առաջնութեւները զօրացած և յարմարցած են քալելու, մագլցելու և փորելու, իրենց կռճիկային կմախքը փոխուած է ոսկորի։ Ողնայարաւոր կեանքի մը չուրէն ցամաքը բաց օդի մէջ փոխանցման համար, վճռական քայլը առնուած է արդէն։

Երկրաձնդային ուրիշ դար մը եւս կանցնի և երկրիս մակերեսը բոլորովին պատրաստ է ընդունելու իր մէջ ցամաքային գործարանաւոր կեանքը։ Բոյսերը եղերքներու երկայնքին կը սփռուին աւելի արագ, քան կենդանիները։ Այն օրէն ի վեր, երբ երկիրը միգամածային չրջանով մը կը բաժնուի եթեր սիներքէն, որ դեռ կը տարածէ իր անվերջ անտահմանութիւնը բոլոր դաշտերը գունդերու չուրջ, արդէն կատարած են զարմանահրաշ փոխակերպութիւններ։ Ածխածնային և Բերմիան չրջանները լի են երկակենցաղներով, որոնք յորդած են թոքաւոր ձուկերու և սողուններու, որոնք իրենց կարգին յաջորդած են երկակենցաղներու։ Ուղեղը, ջղային դրութիւնը, մաանային դրութիւնը և կմախքը հետզհետէ աւելի բարձր զարգացման։ Ձուկերէն

դէպի սողուններու անցքով ապահով կերպով կը հիմնուի գերակայութիւնը ցամաքային այն կենդանիներու, որոնք ունին ուղիղ ջղեր, թոքեր և ոսկորներ, իսկ գործարաններու քնաչրջումը դէպի բարձրը ապահովուած է արդէն յարմարացումի պայքարին մէջ բնական ընտրութեամբ։

Այժմ քնաչրջումի գիծը կընդգծէ նոր ուղի մը եւս, ձուկերու, երկակենցաղներու և սողուններու մէջ առաջին սրունքները բացառապէս կը փոխուին թեւերու և թիաւումի փոխարէն բազմացումը կը կատարուի ծննդեամբ։ Դան մաս մը սողուններ, որոնք աւելի կը զարգացնեն իրենց թեւերը, իսկ կը պահեն իրենց թիաւումի դրութիւնը, իսկ ուրիշ սողուններ իրենց յաւելեալ էնէրժին կը վատնեն բազմացումի զարգացած նոր մեթոտ մը երեւան բերելու և էգերու արգանդին մէջ կը կազմուի Պլակինտը (placenia), հոս ալ զարգեալ համաչափ կերպով ազդուած են ուղեղը, ջղերը, մաանային դրութիւնը և ոսկորները։

Բնաչրջումի ընթացքին, պլակինտը աւելի մեծ արժէք կը ներկայացնէ քան փեռուրները։ Երբ կը զարգանայ սանաւորներու սեռային դրութիւնը, ջղային դրութիւնն ու ուղեղը կ'ազդուին չատ աւելի խոր և ուղղակի կերպով, քան թէ երբ մողէսներու թեւերը փոխոխումներով կըլլան թռչունի թեւեր և փեռուրներ։ Ներքին յարմարացումը չատ աւելի արժէքաւոր է, չնորհիւ անոր, սանաւորները, թռչուններու և ուրիշ կենդանիներու վրայ կը գրաւեն աւելի գերակայ դիրք մը։ Սանաւորներու ուղեղը, ջղերը և մաանային դրութիւնը իրենց հետ կը թողուն թռչունները և Սիկոնտիրեան չրջանի վերջին մասին մէջ ուղեղը և բնաչրջումի յարակից մասերը հասած են արդէն մարդ-կապիկի ամենաբարձր թիփին։ Տէրտիարեան չրջանի երկրաձնդային փոփոխութեամբ մարդ-կապիկը իր ուղիղ մարմնով, մեծ ուղեղով և աւելի լաւ ձեռներով և ոտքերով, կըլլայ կապիկ-մարդը։ Քայլ մը եւս առաջ և նոյն ազդակները կը ծնին

մարդը: Նոր ցեղը պայքարի համար աւելի յարմարացում ունի և Տէրթիարեան շրջանի ընթացքին կը տարածւի երկրիս մակերեսին վրայ և կը յաղթէ իր կենդանական կեանքին:

Կը յաջորդեն երկրաբանական մեծ ապէտները: Կատգայ սառնամանիքի դարը և երկրիս կիսուն վրայէն կը ջնջէ գործարանաւոր կեանքը: Մարդը սորված է կրակի գործածութիւնը և իր քարայրէն կը վանէ գիշատիչ գազանները, հոս ալ կը յաղթէ նա: Սառի հալքին կը յաջորդեն մեծ հեղեղներ և կը զարմացնեն մարդը: Մարդկային ցեղը սակայն կը մղէ իր զոյութեան պայքարը, կը մեծնայ ուղեղը և կ'աւելնայ մտածելու ճարպարութիւնը: Ստոնք կը խորհին կազակցօրէն և կը խօսին յօդաւոր լեզուն: Իրենց միջավայրը կը սահմանէ իրենց ընկերային կազմակերպութեան բնոյթը:

Տեսակէտ մը, մարդկութեան բոլոր նախնական ընկերային խմբակցութիւնները կը նմանին իրարու: Անոնց արմատը սեռային աղգականութիւնն է և սերունդը կը հաչւին իգական սեռէն:

Այս պայմաններէն յառաջացան վոխադարձ յարաբերութեան սէմբքրաթիք օրէնքներ, այդ օրէնքները երեւան եկան, երբ մարդիկ ուղղակի դիտեցին սեռային ընտրութեան և յարմարացումի բնական օրէնքներու հետեւանքները՝ ըղձած չարիքները: Նախնական մարդուն, բնութիւնը ինքնին կը սորվեցնէր դիտել բնաջնջումի օրէնքները: Այժմեան ազնիւրութեան, բարոյականութեան, սիրոյ, ազատութեան, հղրայրութեան բոլոր դաղափարները ուրիշ բաներ չեն, եթէ ոչ նախնական մարդուն բնական կեանքին եղերացած և նեղած նմոյշները: Վայրենութենէ բարբարոսութիւն և անկէ ալ նահապետական շրջանի անցնելով, մարդուն նախնական կազմակերպութիւնը առաջին անգամ ուսաւ բնութեան դէկավարութեան համար պատեհաւ նախատարերքը: Ուղեղն ու ձեռքը միանալով սահղծեցին գործիք և ազատանալ, ու աւելցուցին մարդկային ուժն ու հանգիստը:

Վայրի բոյսերն ու կենդանիները տակաւ առ տակաւ ենթարկուեցան մարդկային գերագոյ ուժին: Այս ուժի զարգացման համեմատութեամբ մարդը հեռացաւ անգամ կեանքէն և բնութեան վրայ ունեցած աւելի լայն դեկավարութեամբ, իր միտքը սեւեռեց աւելի բարձր բնաշրջումի:

Բայց երբ կերակուրը, հագուստը և ապաստանարանը կը մատակարարւի առատութեամբ և իրրեւ հետեւութիւն մարդկային սեռական խմբակցութիւնները կը բազմապատկին ու մեծաձաւալ հանգամանք կստանան, այն ատեն հին բնական յարաբերութիւնները կը քայքայուին: Մարդկային ըմբռնումը գեռ ի վիճակի չէր գիտակցօրէն ստեղծելու աւելի յարմար յարաբերութիւններ, այնպէս որ, երբ հին յարաբերութիւնները աստիճանաբար կը լուծուին, նորերը կտգան և հին ընտանեկան համերաշխ կեանքի մէջ կը բերուն անկարգութիւն և տագնապ: Եւ որչափ յառաջացաւ այս վիճակը, նոյն համեմատութեամբ ալ իւրաքանչիւր խմբակի մէջ խոտամանիք կամ ցցուն մարդը սկսաւ սեփականացնել կեանքի հասարակաց աղբիւրները: Կինը գրկուեցաւ հասարակաց իրաւունքներէն, և աստիճանաբար մարդոց մեծամասնութեան հետ սկսաւ անհաւասարապէս կախում ունենալ այն մարդոցմէ, որոնք օգտւելով հին խմբակի քայքայումին տէր գարձան կեանքի հասարակաց պահանջներուն: Անհատական սեփականութիւնը ժառանգելու համար սերընդահամարութիւնը իգական սեռէ անցաւ արական սեռին:

Այսպէս կը ճնշին ընկերային բարոյականութեան և իրաւունքի բոլոր հիմնական պայմանները, կը ճնշին հողի և անոր արտադրութեան հասարակաց սեփականութիւնը, բնաշրջումի և անհամար սերունդներու գործակցութեամբ ստացած գործիքները ու հրապարակ կուգայ «Բաղաքակրթութիւնը»: Անհատապաշտութիւնն ու անիշխանութիւնը կը յաջորդեն համայնակեցութեան և բնական կարգերուն: Երեւան կուգան անհետական և

քաղաքական նոր ուժերը և կը հեգնեն մարդկային բոլոր ջանքերը, որոնք կը թափեին այդ ուժերու ղեկավարութեան համար, որովհետեւ մարդը միշտ ալ անկարող եղաւ ընդելու հողի և ընկերային հարաբերութեան անհատական սեփականութիւնը, գեաղնը, որ ծնունդ տուած էր այդ ուժերուն:

Տնտեսական յափշտակութիւնները ծնունդ տուին պատերազմներու, նպատակ ունենալով պատերազմական գերիները և հողային ընդարձակումը: Գերութիւնը կ'արտադրէ աւելի հարաբերութիւն և կառավարդէ զարգացման ուժի՝ պետութեան ծագման: Այս հաստատութիւնը տակաւ կ'ահաբեկէ ոչ թէ միայն գերիները, այլ միեւնոյն ցեղի թոյլ անհատները: Հարուստները իրենց կը վերապահեն քաղաքական իրաւունքները, սեռային խումբի (ցեղ) կազմակերպութեան կը յաջորդէ խումբերու տեղական բաժանումը, առանց նկատի առնելու անոնց սեռը, ու երբ անօգուտ կը դառնայ գերութիւնը, իրեն կը յաջորդէ ընկեր ցեղերու չահագործումը:

Երբ տիրող և տիրուող կը դառնան ընկեր ցեղերը, այն ատեն հին բարոյական յարաբերութեան բնական օրէնքները կը փոխարինին ճնշիչ օրէնքներու: Բնութեան տիրապետող ուժերու նախնական պաշտամունքը տեղի կուտայ դերբնական կրօնքի մը, որ երկրիս վրայ տիրապետողներու նմանութեամբ երկինքի մէջ կը բազմեցնէ իշխող մը: Քաղաքական ու անտեսական չղթաները ենթականերու կը զանային ընկերային աղատութիւնը իսկ այժմ մտաւորական չղթաները կարգիլեն անոնց մտքի թռիչքը դէպի աղատ մտածողութիւն: Երկրային իշխանները կը պաշտպանէին այդ դրութիւնը, իսկ հոգեւորական պետեր այս նպատակութեան փոխարէն կը խոստանային մահուանէ վերջ հոգւոյ փրկութիւն:

Գերութեան յաջորդեց Աւատականութիւնը և մարդկութեան մեծագոյն մասը պահեց այս դրութեան մէջ: Բայց երեւան եկան անտեսական նոր ուժեր: Կապիտալիզմը ջնջեց Աւատականութիւնը և ինք բարձրացաւ ա-

նոր դիրքին իբրեւ նոր իշխան: Կապիտալիզմը ևս իր նախորդին պէս, մարդկութեան արամաբանութիւնը պահեց տգիտութեան և սուտերու մէջ ի նպաստ իր անտեսական գերակայութեան:

Բայց կապիտալիզմը, տիեզերքի մէջ ամէն բանի նման կը ծնի իր բացասումը: Ներկայ պրօլէտար դասակարգը, կապիտալիստական ընկերութեան բացասող ուժը, իսկ բնաչրջութեան այս սահմանին դրականութիւնն է որ կը ջնջէ չահու դրութիւնը. կապիտալիստները կը վերածէ գործաւորներու և ինք կ'ըլլայ նոր կազմակերպութեան դրական ուժը:

Կապիտալիստ դասակարգի բացասումը և պրօլէտարիատի տիրապետութիւնը, իրեւ նոր դրական ուժ, վերջակէտը պիտի դնէ բոլոր դասակարգային պայքարի բացատումին, այնպէս որ ընկերային բնաչրջումի մէջ գիտակից գործակցութիւնը կ'ըլլայ նոր օրէնք և արմատապէս փոխած ընկերային պայմաններու տակ կարող կ'ըլլայ գործել բնական ընտրութիւնը:

Դասակարգային պայքարի ջնջումով չէ վերջացած բնութեան ուժերուն դէմ գոյութեան կռիւը: Բնութեան դէմ պայքարին մէջ մարդկային գիտակից գործակցութիւնը կոզմոսային բնաչրջումի նոր չրջան մը կը բանայ: Տիեզերական պայքարի ջնջումով վերջ չի գտներ այս չրջանը, որովհետեւ տիեզերքը անսահման է և միշտ ծնունդ կուտայ նոր բացասող տարրերու: Բայց յետ այսու իւրաքանչիւր նոր բացասում բնաչրջական բռոսէսներու ղեկավարութեան մէջ կը վայելէ մարդկային էակին դարգացած գործակցութիւնը: Որովհետեւ պրօլէտարիատի դասակարգային գիտակցութեան համեմատ մարդկութիւնը եւս կը գիտակցի աչխարհի և կոզմոսին երեւոյթներուն և կը ճչտէ իր պարտականութիւնը աչխարհի վրայ, ընկերութեան և տիեզերքի մէջ և գիտակցաբար կը պատրաստէ այն միջոցները, որոնցմով կարելի պիտի ըլլայ իրագործել իր պարտականութիւնը: Այս է միակ տարբերութիւնը, որ կայ պրօլէտա-

բական և միւս բոլոր յեղափոխութիւններու միջեւ։ Մինչ պրօլէտարիատը կ'ըմբռնէ ընկերային և կազմակերպական բնաւորութիւնը և իր գործերը կը պատշաճեցնէ այս ըմբռնումին, միւս բոլոր ընկերային յեղափոխութիւնները տարբած են առանց այս գիտակցութեան։ Պրօլէտարականները յեղափոխութեամբ, գիտակցութեան ամենաարժէր գործարանը, բնաջնջած ռեզերական վերակերպութեան բրօսէսով, կառնէ իր առաջին քայլը կանխամտածուած և գիտական կերպով ղեկավարելու ամբողջ բրօսէսները։

Ցետ այսու մարգկային հասկացողութեան պաշտօնը չի կայանար առակ պահել ինքզինք իր ներկայ կազմակերպութեամբ, այլ նաեւ ղեկավարել այն բրօսէսները, որոնք պիտի ծնին իր բաղաստութիւնը և պիտի բնաջնջեն պինդ աւելի բարձր աստիճաններով։ Նա պիտի չպայքարի այլեւս, ներկայ ձեւով իր յեղափոխական անհատութեան համար և ոչ ալ պիտի պահպանէ իր այս օրը հետ մնալով իր վաղուընէն, այլ պիտի ապահովէ վաղուան համար իր բնականոն բնաջնջումը։ Այս է անհատութեան միակ ճամբան, իսկ առանց ընկերութեան գիտակից բնաջնջական կազմակերպութեան մը, անհատը կարող չէ գոնել զայն։

Ընկերային և կազմռասյին բնաջնջումի հասկացողութեան զուգընթաց բնականաբար կ'ուզայ նաեւ անհատական և սեռային բնաջնջումի հասկացողութիւնը։ Ճիշտ ինչպէս որ նոր ընկերային բարեկազմութիւնը կը պահանջէ, որ ընկերային գործունէութիւնը գիտակցօրէն պատշաճի կազմռասյին բնաջնջումի բնականոն բրօսէսին, նմանապէս նոր անհատական բարեկազմութեան պահանջն է յաւերժութիւններու բնական ընթացքի գիտակից դարգացումը, որ ամենամեծ արժէքը կը ներկայացնէ կազմռասյին և ընկերային բնաջնջումին համար։

Ցետադիմութիւն և յառաջդիմութիւն, ինչպէս սիեզերքի ամէն մէկ մասնիկին, նոյնպէս և իւրաքանչիւր

անհատի մէջ յայտնաբերած են պայքար։ Բնականաբար այս պայքարը կը ցոլանայ անհատական գիտակցութեան կամ «հոգիին» մէջ եւս։ Մեզմէ իւրաքանչիւրը ուրնմն կզգայ իր մէջ պայքարող երկու բնութիւններ։ Մէկը կը մղէ դինք առաջ, կը դրդէ ընել միայն այն բաները, որոնք թէ իր և թէ ուրիշներու մէջ գիտի զարգացնեն բնաջնջական յատկութիւնները։ Միւսը ընդհակառակը կը թելադրէ այն անհակ խորհուրդները ու գործեր, որոնք խոչնդոտ գիտի ըլլան բնաջնջումին և գիտի առեղծնն հիւանդութիւն, տագապանք, և ապերջանկութիւն։

Մարդկութեան մինիմի համար հրամայական պարտականութիւն է ուրնմն մարգկութիւնը ծանօթացնել իր յետագիմական և բնաջնջական անհատներու ներքին յատկութեան։ Ժառանգականութիւն և միջավայրն է, որ գիտի ճշտէ թէ՝ անհատը գիտի հետեւի իր սեր ձայնին։ Լաւագոյն է ուրնմն կեանքի նախնական տարիքներու մէջ հետեւիլ անհատին և իր ընկերներու բնաւորութեան ճշտելու թէ անոնք կը միանին դէպի յետագիմականն, թէ բնաջնջական միջավայրները և թէ ինչ փոփոխութիւններ անհրաժեշտ է բնաջնջականին յաղթութեան համար։ Հակառակ պարագային ապագայ երջանկութեան համար չկայ ուրիշ ապահով հիմունք։

Բնաջնջական բարեկազմութիւնը կը պահանջէ, որ ջնջուին բոլոր անհետական, քաղաքական և մտաւորական ճնշումները, կեանքի նիւթական կարիքներու պայքարը տարբի տրտաղրողական բրօսէսներու հաւասարակշռութեամբ։ Նա կը պահանջէ բնաջնջական բնոյթներու տեսակին ընտրութիւնը և չնորհիւ նախընթաց պայմաններու իրագործումին, իր տնձին ղեկավարումը, համաձայն սիեզերական բնաջնջումի պահանջներուն։

Անոնք որ կ'անտեսեն այս պահանջները բնական ընտրութեամբ դուրս կը ձգուին բնաջնջումի գծէն։ Իսկ լրացնողներու համար բնութեան միջոցով կ'օրնուին յաւիտենական փրկութեամբ։

Բոլոր հունաւոր իրերը, գործադրելով այս տիեզերական «բարոյական օրէնք»ը, տիեզերական ձեւափոխումի մէջ կրնան պահել իրենց գոյութիւնը: Այս օրէնի կազմակերպութեամբ, մարդկային գիտակցութեան անհատական անմահութիւնը յետադիմական գաղափար մ'է: Յաւիտենական կեանքի նեղ ճամբան առաջնորդող միակ ոսկեդուռը, յարմարացումն է բնաչրջումի ուղղութեան:

Տիեզերքը միայն անմահ է և անջնջելի: Եթէ մարդը կ'ուզէ մասնակից ըլլալ այս անմահութեան, և չդլորիլ մոռացութեան վիհը, կայ միայն մէկ միջոց: Նա գիտակցաբար պէտք է զարգացնէ այն տեսակ մեջաւորը մը, ուր իր խորհողութեան գործարանը զարգանայ և յաջողի ղեկավարել տիեզերական բրոսէսները:

Պրօլէտարիատի վիլխոփայութիւնը միայն կարող է մատակարարել այն տեսակ գեհեն մը, ուր ամէն դարու խորհողներու ցանկալի երազը կարելի պիտի ըլլայ իրականանալ: Պրօլէտարական միտքը գիտակից իր զարգացման, տիեզերքի և ընկերութեան մէջ իր ներկայ և ապագայ դերքին, գիտակից իր երկրային, ընկերային կոչմոսային պարտականութեանց կրնայ գոչել յաղթականօրէն եմ և պիտի ըլլամ:

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
69	7	Ֆուաթէ	Ֆուռիէ
69	27	Կրիւէլնար	Կրիւէնլընա
69	33	աուալիտական	Սօսիալիտական
84	16	29 դարու	19 Դարու
98	34	Տիակէն	Տիցկէն
99	20	Սմենաչահական	ամէնահական
100	23	և թէ	և եթէ
108	14	Սկսիլ	Սկսաիլ
108	18	գարգարցնելու	գարմնելու
109	20	որովհետև	որով
109	20	(բանաձեւեց)	բանաձևեց
109	26	կեղծմաչկ	կեղծմաչկի
110	15	իակ միւս	իակ միւսը
111	31	դրութիւն	դրութեան
112	15	գերբնա-	գերբնական
117	16	վատ	վար

ԿԱՅԾ

Օրկան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակ. Կ. Պոլսոյ
Ուսանողական Միութեան

Ամսաթերթ մը, որու նկատակն է պարզել Դիտական եւ Ընկերաբանական հարցեր եւ ուսումնասիրել Թուրքիոյ հասարակական կեանքը: Էջ 32 Բաժանորդագր. Թուրքիոյ համար 15 Դ. Արտաքին. 5 Ֆրանք:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հեղինակ՝ ԱՐՍԷՆ ԼՈՒՏՈՒՐ

Հրատ. Ս. Դ. Հնչ. Կուսկց. Կ. Պոլսոյ Ուսն. Միութեան
Թիւ 1

Գրքոյկ մը, որ ընդհանրապէս կը խօսի պատմութեան մասին արտայայտուած կարծիքներու նկատմամբ եւ կը ծանրանայ պատմութեան մաթէրիալիստական ըմբռնումին վրայ: Գինն 50 Փարայ:

Ի՞ՆՉ Է ՄԵՐ ԾՐԱԳԻՐԸ
ԿԱՄ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հեղ. *Վիլհելմ Լիփնեխտ* Թարգմ. *Վ. Զէյթունցեան*
Հրատ. Ս. Դ. Հնչ. Կուսակց. Կ. Պոլսոյ Ուսն. Միութեան
Թիւ 2

Այս գրքոյկը կը մեկնաբանէ Սօսիալ Տէմոքրատներու ծրագիրը, կը պատասխանէ Պուրժուազիի կարգ մը առարկութիւններու: Գրւած է ամէն դասակարգի մատչելի լեզուաւ մը գին 1 Ղրշ.

ՄԵՆՔ ԵՒ ԱՆՈՆՔ

Թարգմանեց՝ *Վ. Զէյթունցեան*

Փոքրիկ տետրակ մը, որու մէջ կը պարզւի ներկայ քաղաքակրթութեան հակասութիւնները եւ կը ներկայացւի բանւորին կեանքը իր ամենադառն գոյներով: Գինն 30 Փարայ:

Այս Հրատարակութիւններէն զատ «Կայծ»ի Խմբագրութեան կողմէ կը ծախուին **ՕՊԻՈՒԼԻՆՆԵՐԸ, ԳՈՐՆԷՑ ՎԱՍԻԼԻՆՋ** *եւ* **ԱՄԲԱՐՁՑ ԼՈՆԴՐ** *անուն գիրքերը թարգմանուած ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԻՆՁԵԱՆԻ կողմէ: Մեծաքանակ գնողներու զոհացուցիչ զեղչ: Հասցէ կեդր. Փոստարկղ թիւ 97, Խմբագրութիւն «Կայծ»ի:*

Հրատ. Ս. Դ. Հնչ. Կուս. և. Պօլսոյ Ռւսաց. Միաբեան

ԳՐԱԴԱՐԱՆ «ԿԱՑԾ» Ի ԹԻՒ 3

ԳԻՆ 5 ՂՐՇ.

ՀՀ Ազգային գրադար
NL0122067